

तणाव मुक्तीसाठी उपयोगी लेख

डॉ. श्रीनिवास जनार्दन कशाळीकर

MBBS, MD, FICG, FFF BMS (USA)

क/४, नारायण पुजारी नगर, गफारखान रोड,

वरळी, मुंबई - ४०० ०२५.

फोन - ४९३ २७३२

भोंगळ विज्ञानवादी कडवे

दै. नवाकाळ ३० एप्रिल १९८९.

डॉ. कशाळीकरांची भूमिका

‘शाम मानव व शहाणा मानव’ हा अग्रलेख उत्कृष्ट आहे. गाडगे महाराजांचे उदाहरण बोलके आहे. मर्मभेदी आहे. मर्माघातीही आहे. मनःपूर्वक अभिनंदन.

मनुष्य जेव्हा एकादे नवीन लेबल लावून घेतो तेव्हा ते लावून घेणाऱ्याची व पहाणाऱ्याची कुचंबणाच होते. बुद्धीप्रामाण्यवादी (बुद्धीवादी) हा शब्दच मुळात अपुरा आणि संकुचित आहे. मनुष्य जीवनाची असंख्य अंगे आहेत. ती केवळ बुद्धीप्रामाण्याने आकलन करता येणे शक्य नाही.

भावना, वासना, प्रज्ञा, प्रतिभा, विचार, विवेक, अशा व्यक्तीच्या सर्वकष मानवी क्षमतेतून जीवनाचे आकलन होते. उदाहरण द्यायचे झाल्यास, मातृत्वाचे कष्ट उपसण्याचे काम बुद्धीचा निकष लावून नव्हे, तर मूलभूत सहजप्रवृत्ती पोटीच स्त्री पार पाडते. केवळ पार पडते असे नव्हे तर तन्मय बौद्धिक कसरतीतून नव्हे तर उत्कट भावना किंवा उत्तुंग कल्पनाविलासातूनच होते. अर्थात व्यक्तिमत्त्वाच्या उपरोल्लेखित विविध गुणवैशिष्ट्यांना समतोल प्रमाणात वापरात आणून व्यक्ति व समष्टीचे कल्याण साधण्याच्या उदात्त भुमिकेतूनच “आत्मनो मोक्षार्थम् जगत् हितायच”! चा उत्कट उद्घोष शतकानुशतके होत आला आहे.

बुद्धीचा उपयोग मर्यादिताची मर्यादा समजण्यासाठी जसा आहे तसाच अज्ञानाच्या अंधःकारातूनच व्यक्तीला काही प्रमाणात मुक्त करण्यासाठीही आहे. परंतु जीवनाच्या प्रत्येक क्षेत्रात बुद्धिवादाचाच आग्रह धरणे बुद्धीभ्रष्टतेचे व घातक आहे. नवरा-बायकोमधील विश्वास हा अंधःविश्वासाच असतो. पती किंवा पत्नीने व्यभिचार न केल्याचा पुरावा नसताना असलेला विश्वास!

हेकेखोरपणातून वैज्ञानिक किंवा शास्त्रीय दृष्टीकोन नव्हे तर स्वतःच्या परावलंबी मूढतेला वैज्ञानिक शब्दप्रणालीत लपविण्याची वृत्ती वाढते. कारण विज्ञानाने सर्वच करता येते किंवा करता येईल असे म्हणणे, म्हणजे मूढपणाच आहे. मनुष्याच्या बुद्धी-प्रतिभा आदींना मर्यादा असू शकतात व विज्ञानामध्येही वर्षानुवर्षे गैरसमज असल्याची व त्यांच्यावर घट्ट श्रद्धा ठेवणाऱ्यांची फजिती झाल्याची उदाहरणे आहेत. म्हणून केवळ विज्ञानाची कास धरणाऱ्या व वैज्ञानिक पोथीवाद स्विकारणाऱ्या भोंगळ विज्ञानवादी

कडव्यांनी ताठा व गर्व जडवून घेऊ नये. आत्मपरिक्षण करावे.

सहिष्णूता सर्वांकडेच हवी. भावना, विचार व अंतःप्रज्ञेने विश्वाला गवसणी घालण्याची दुर्दम्य विजिगिषु वृत्ती आणि चिकाटीचे परिश्रम यांचा प्रसार वेगाने होण्याची गरज आहे. उपलब्ध विज्ञानाप्रमाणेच नवनव्या निरीक्षणातून नवनव्या प्रमेयांची, सिध्दांतांच्या निर्मितीची आवश्यकता आहे. त्यातूनच अंधश्रध्दा गळून जाऊ शकतात व त्या तशाच जाणे हितकर आहे. आर्थिक, औद्योगिक, शैक्षणिक व आरोग्यविषयक धोरणे बहुजनहिताय असतील तर ते काम झपाट्याने होईल. परंतु एरव्ही अस्थिर, असुरक्षित आणि वैफल्यग्रस्त समाजामध्ये किंवा अननुभवी उत्साही कार्यकर्त्यांमध्ये सध्याच्या पध्दतीने जे काही कार्य होईल ते बव्हंशी प्रसिध्दीपुरते मर्यादित राहिल व काही प्रमाणात अनाठायी फाजील आत्मविश्वास निर्माण करणारे होईल. हातचलाखीचे प्रयोग करून किंवा भानामतीचा शोध लावून जीवनाच्या सर्वांगांना स्पर्श करणारा मर्मग्राही धर्म (रिलीजन नव्हे) व त्यातील तत्त्वचिंतनाचा भाग सुधारण्याची शक्यता नाही. स्मृतीग्रंथातील अनेक बाबी मानवतेच्या कल्याणाच्या विशाल दृष्टीकोनातून बदलायला हव्या आहेत. पण ते सर्व निव्वळ हातचलाखीने शक्य होणार नाही. किंबहूना निव्वळ हातचलाखीने किंवा भानामतीच्या शोधातून तसे साध्य करण्याचा प्रयत्न म्हणजे एक अनिष्ट 'शॉर्ट कट' आहे. मानवी समाजाला केवळ बुध्दिच्या मार्गाने मूल्ये विकसित करता येणारे नाहीत.

शेवटी एक मात्र नमूद करावेसे वाटते ते म्हणजे समाज सुधारण्याची जबाबदारी, मक्ता किंवा अधिकार कुणाही एका व्यक्ती किंवा संस्थेचा नाही. काही व्यक्ति किंवा संस्था अंधश्रध्दा निर्मूलनाचे काम करीत असतील तर त्या कार्याच्या व त्या कार्यामागील मनोभूमिकेच्या मर्यादा, त्या संस्थांना व व्यक्तींना स्पष्ट व्हाव्यात आणि प्रत्यक्ष कार्याचे अथांग आणि अफाट स्वरूप दिसावे आणि राजकीय धोरणांचे, कार्यक्रमांचे व त्यासाठी घ्याव्या लागणाऱ्या जबाबदारीचे महत्त्व विशद व्हावे या हेतूनेच हा लेखन प्रपंच केला.

सापेक्ष सत्य : वैयक्तिक अनुभव महत्त्वाचा असतो, तो दुर्लक्षिता नये

नवी मुंबई दिवाळी अंक १९११.

जग हे भासमान आहे की सत्य? परमेश्वर आहे का नाही? पुनर्जन्म आहे का नाही? अतिंद्रिय शक्ती असते कां? निर्वाण म्हणजे काय?

समाधी, तुर्यावस्था, कैवल्यपद या शब्दांचा अर्थ काय? इत्यादि अनेक तत्त्वचिंतकांनी हाताळले. यापुढे हाताळत राहतील. आपल्यासारख्या सर्वसामान्यांचं काय?

आपण तर रोजच व्यापात गुरफटलेले असतो. परिस्थितीशी मुकाबला करत असतो. कधी थकतो तर कधी आनंदतो. आपण प्रापंचिक अडचणीतून मार्ग काढून दुसऱ्याला होईल ती मदत करत असतो अन् असहाय्य परिस्थितीत आधार शोधतही असतो. आपण सामान्य लोक. पण आपल्या या अस्तित्वातून तत्त्वज्ञानाची पुस्तके निर्माण होत नाहीत.

कारण स्वतंत्रपणे आणि सजग वृत्तीनं जीवनाचा अन्वयार्थ लावण्यासाठी आणि तो सुसंबद्ध व तर्कशुद्ध पध्दतीनं मांडण्यासाठी आपल्याकडे फुरसत नसते, कुवत नसते किंवा मनस्थिती नसते. आत्मविश्वास नसतो. आपल्या अस्तित्वाला किंमत काय? सत्ताधारी, धनदांडगे आणि त्यांचे भाट यांच्या गोतावळ्यात आपल्याला स्थान नसतं.

साहजिकच आपले प्रश्नच अशा जीवनात असंबद्ध ठरतात. अप्रस्तुत ठरतात. प्रश्नांची उत्तरं मिळायचं बाजूलाच रहातं. आपली सुखदुःखे अन् जीवन यांना काहीही किंमत उरत नाही. कारण नुसत्या आर्थिकदृष्ट्याच आपण दुर्लक्षित दुबळे व असहाय्य नसतो, तर वैचारीकदृष्ट्याही दुबळे व असहाय्य म्हणून वैचारिक निर्वासित असतो! वैचारिक निर्वासितांसारखी आपली अवस्था होते. प्राप्त परिस्थितीत काहीतरी समाधान मिळावं म्हणून आपण इकडून तिकडे सतत फिरत राहतो. स्वतःला जमत नाही अन् इतर कुणी आपला विचार करीत नाही. आपल्याला वैचारीक आसरा हवा असतो पण मिळत नाही.

वैचारीक किल्ले बांधून लाखांच्या मनावर हुकुमत गाजवण्याची, अधिराज्य करण्याची क्षमता सोडाच

पण 'वैचारीक झोपडी' बांधून स्वतःचा वैचारीक निवारा स्वतः तयार करण्याचं त्राणही आपल्याला नसतं!

नाईलाजाने आपण अस्तित्वात असलेल्या वैचारीक इमारतीच्या आसऱ्यानं स्वतःचं अस्तित्त्व टिकविण्याची केविलवाणी धडपड करत जगतो. इमारतीच्या आत आपल्याला प्रवेश नसतो!

विचार तत्त्वज्ञानाचा असो की देवाचा, धर्माचा असो की समाजाचा, संस्कृतीचा वा श्रध्दांचा, निती-अनितीचा वा अर्थकारणाचा, वैयक्तिक अस्तित्त्व टिकवण्याचे किंवा घराच्या आडोशाला टिकून राहण्याची आपली धडपड चालूच राहते.

भक्तिसंप्रदायात, शिक्षणसंस्था, राजकीय पक्ष, प्रांतिक पक्ष, धर्मसंप्रदाय, व्यापार मंडळे, सहकारी संस्था, क्रीडामंडळे, वैज्ञानिकांचे गट, जातींच्या संघटना... अशा अनेक प्रकारच्या संघटनातून आपण वावरत असतो. जीवनाची तयार उत्तरे कधी मान्य करून तर कधी तात्पुरती कबूल करून, तर कधी तडजोडीने आपण या संघटनांमध्ये टिकून राहतो.

दगडमातीच्या आपल्या घरांमध्ये जेवण, अभ्यास, खेळ, मनोरंजन, पाहुणचार, भक्ति, पूजा, समारंभ इत्यादी अनेक बाबी आपण करतो. घरांचं प्रयोजनही यापैकी निव्वळ एखाद्या बाबीसाठी ज्याप्रमाणे नसतं, त्याचप्रमाणे वैचारिक अधिष्ठानचं प्रयोजनही केवळ महत्वाकांक्षा, वासना आणि कुतूहल शमविण्यासाठी नसतं, जीवनाच्या सर्व अंगांची परिपूर्ण अनुभूति येण्यासाठी ते असतं.

पण ज्याप्रमाणे आपण कधी फुटपाथवर तर कधी ड्रेनेज पाईपातलं अस्तित्त्व करतो तसंच विचारांच्याही बाबतीत आपण आपल्या कुवती-परिस्थितीनुसार मोठ्या लोकांच्या वैचारीक निवाऱ्यामध्ये स्वतःला सुरक्षित समजतो.

घरां ज्याप्रमाणे कधी मोडकळीला आलेली तर कधी नवीन असतात. त्याप्रमाणे वैचारीक इमारतीचंही असतं. पडकी घरां ज्याप्रमाणे पुष्कळदा सर्वनाशाला कारणीभूत होतात तशीच वैचारिक घरांही आपला सर्वनाश करणारी ठरू शकतात. कंगाल झोपड्यांप्रमाणेच संकुचित अन् कोल्या वैचारिक घरांमध्ये जीवन कोमेजतं....फुलत नाही.

प्रश्न असा आहे की दगड-मातीच्या घराची जेवढी आवश्यकता आपल्या जीवनात असते तेवढी व तशी आवश्यकता खरोखरच वैचारिक निवाऱ्याची असते का? 'तयार उत्तरांच्या' वैचारिक घरातून किंवा त्यांच्या आडोशात आपलं जीवन खरोखरच फुलत असतं का?...की ती मोडकळीला आली आहेत? त्यामध्ये राहण्यात धोका आहे?

जगामध्ये कोट्यावधी लोक केविलवाण्या परिस्थितीत जगतात....पडक्या, तुटक्या, फुटक्या घरातून संसार करतात. तसेच अब्जावधी लोक केविलवाण्या वैचारिक झोपड्यांतून किंवा वैचारिक पदपथावर जीवन कंठत आहेत.

पूर्वजांकडून वडिलोपार्जित घराप्रमाणे आपल्याकडे आलेल्या वैचारिक घरांची डागडूजी महत्त्वाची आहे. नवीन वैचारिक घरांची आवश्यकता आहे.

यासाठी सापेक्ष सिध्दान्त इथे मांडला आहे.

शेकडो धर्मपंथ आणि राजकीय चळवळीत ओढल्या जाणाऱ्यांनी नवनिर्माणाच्या या प्रक्रियेत डोळसपणानं सहभागी व्हायची गरज आहे.

अगदी वैयक्तिक स्वार्थ आणि विश्वकल्याण यांची सांगड घालण्यासाठी...कारण मुळात ते परस्पर विरोधी नाहीत. परिस्थितीमुळे मात्र ते काही प्रमाणात परस्पर विरोधी बनलेले आहेत. त्यासाठी सापेक्ष सत्याचा सिध्दान्त लक्षात घेण्याची आवश्यकता आहे.

सर्वप्रथम लक्षात घ्यायला हवं की अंतिम सत्य असं काहीच नसतं. कोणत्याही व्यक्तिला, मग ती कितीही महान् असो...जे जाणवलेलं असतं...त्याला स्थल-कालाप्रमाणेच त्या व्यक्तित्वाच्या विशिष्ट व्यक्तिमत्त्वातून निर्माण होणाऱ्या मर्यादा असतात. साहजिकच कोणत्याही विचारप्रणालीचा, धर्माचा, योजनांचा हेका किंवा अड्डाहास धरणे म्हणजे गफलत असते. त्याच प्रमाणे त्यांना कडवा विरोध करण्यातही गफलत असते.

सकृतदर्शनी कदाचित् असं वाटेल की हा तडजोडीचा किंवा संधीसाधूपणाचा मिळमिळीत मार्ग आहे.

कारण अस्तित्वासाठी झगडणाऱ्या, हक्कांसाठी होरपळणाऱ्या, सत्तेसाठी जुलूम करणाऱ्या किंवा वर्चस्वासाठी हपापलेल्या अशा सर्वांनाच जहाल भाषा अधिक मानवते. कारण अशी भाषाच त्यांच्यातल्या अभिनिवेशाला पूरक असते.

परंतु जहाल उत्तरे म्हणजे सत्य नव्हे.

आणि...या जहाल उत्तरांची आततायी निर्भत्सना करणे हेही सत्य नव्हे.

उदाहरणार्थ जगातला, देशातला किंवा राज्यातला एखादा छोटासा भाग, एखादा विशिष्ट भाषिकांचा समूह किंवा एखादा धर्मियांचा गट किंवा एखादा विशिष्ट सामाजिक स्तर यांना जर स्वाभाविकपणे न्याय मिळत नसेल तर त्यांच्या उत्थानाचा मार्ग असत नाही. कारण त्याद्वारे त्या गटाची, भागाची भौतिक परिस्थिती एकवेळ सुधारली तरी व्यापक मानवी हिताशी ते निगडित असत नाही. कारण त्यातून कालांतराने वर्चस्व, सत्ता, आर्थिक स्वार्थ यांची अति होऊन विशिष्ट समूह इतरांवर अन्याय करू लागतात. इतिहासात घडलेल्या धार्मिक व वांशिक कत्तली याला पुरावा आहेत.

सत्य हे सापेक्ष असतं असं म्हणायचं कारण असं की विशिष्ट जाती, धार्मिक गट, वांशिक समूह इत्यादींची जेव्हा पिळवणूक व दडपणूक होते तेव्हा त्यांच्या दृष्टीनं इतरजण दोषी असतात. पिळवणूक करणाऱ्यांच्या दृष्टीनं मात्र सत्तास्पर्धेच्या खेळात पराभूत झालेल्या या गटांमध्ये कुवतच नसते. पिळवणूक करणाऱ्यांना पिळवणूक करण्यांत मोठेपणा वाटतो. स्वसामर्थ्याची प्रचीती वाटते. अपराधी भावना नाही.

सत्य काय आहे?

या विशिष्ट दृष्टीकोनांच्या मुळाशी असलेल्या विविध परिस्थिती व त्यामुळे बनणाऱ्या विविध गटांच्या मनोवृत्ती ह्या साऱ्या सत्यच आहेत किंवा अनेक सत्ये आहेत.

या अनेक सत्यांना समजावून घेणारी, त्यांना नियंत्रित करणारी, त्यांना विश्वकल्याणासाठी, एकमेकांशी नीट सांघणारी मनोभूमिका किंवा 'दृष्टिकोनांविषयीचा दृष्टीकोन' ही काळाची गरज आहे.

वैयक्तिक स्वार्थ हे एक सत्य आहे. व्यक्तिच्या अस्तित्वासाठी आवश्यक असं सत्य. या वैयक्तिक स्वार्थाची कर्करोगासारखी वाढ होऊ न देणं हेही एक सत्य आहे. समष्टित्वासाठी. भाषेचा अभिमान सत्य आहे. विशिष्ट भाषिकांच्या नैसर्गिक स्वयंपरिचयासाठी (Self Identity) पण त्या भाषिकांच्या अहंगंडाचा विषार इतरांचं जिणं हराम होऊ नये म्हणून कव्यात ठेवणं हेही सत्य आहे, इतर भाषिकांच्या निरोगी अस्तित्वासाठी. अशीच द्वैतं, जाती, धर्म, संस्कृती, प्रांत, देश व खंडासाठीही अस्तित्वात आहेत. ती लक्षात घेण्याची आवश्यकता आहे.

भाबड्या श्रद्धा, संकुचित निष्ठा, माथेफिरू दुराभिमान, सूडजन्य दहशतवाद, प्रतिशोधातून निर्माण होणारी दडपशाही, बेसावध उदारपणा, अडाणी लाचारपणा या साऱ्या बाबींच्या मुळाशी स्थल-कालसापेक्ष अशा मनोभूमिका असतात हे वेगवेगळ्या मनोभूमिकांतून वावरणाऱ्यांनी ध्यानात घ्यायला हवं. त्यांच्या स्वतःचा दृष्टीकोन म्हणजे एक सापेक्ष सत्य आहे. चिरंतन सत्य नव्हे हे त्यांनी ध्यानात घ्यायला हवं. परस्परांच्या भूमिकांच्यामागील 'सापेक्ष सत्याचं' ज्ञान त्यांना अधिक प्रगल्भ आणि मानवी बनवू शकतं आणि परस्परांमधील व्यवहार अधिक सहिष्णू बनवू शकतं.

क्रिकेटमधील 'इन स्वीगर्स' किंवा संगीतातल्या 'भैरवी' वर प्रभुत्व असणाऱ्यांनी अति-विषारी नागाला लीलया पकडणाऱ्या गारुड्याला कमी लेखू नये. पूजापाठ करणाऱ्यांनी प्रत्येकाला यज्ञोपवीत घालण्याचा अट्टाहास ठेऊ नये. झोपडीत किंवा फूटपाथवर झोपणाऱ्यांनी स्वतःला हीन लेखू नये आणि महालात विसावणाऱ्यांचं तथाकथित सांस्कृतिक वर्चस्व लाचारपणे मान्य करू नये.

प्रत्येक व्यक्तिच्या छोट्या-मोठ्या गरजा, आवडी-नावडी, आकांक्षा यांना मान्यता द्यायलाच हवी. त्याग, परोपकार, सत्य, अहिंसा यांचा अतिरेकी अट्टाहास अविवेकी ठरू शकतो अन् त्यांचा त्यागही. स्वतःची अस्मिता ओळखणारेच दुसऱ्याचं मोठेपण मान्य करू शकतात व स्वतःच्या मर्यादा ओळखणारेच दुसऱ्याच्या तथाकथित दोषांविषयी सहिष्णू असू शकतात. प्रत्येकाकडून विशिष्ट सांस्कृतिक मूल्यांची अपेक्षा ठेवणं म्हणजे संस्कृतीची ठेकेदारी झाली. "जावे त्यांच्या वंशा तेव्हा कळें" ही साधी उक्ति विसरून तत्त्वज्ञान लोकांच्या डोक्यावर थापण्याचा प्रयत्न करणारे ढोंगी तरी असतात किंवा चूक तरी. जगाला एका तत्त्वज्ञानात जखडण्याचा प्रयत्न करणे किंवा एका मूल्य पध्दतीत रगडण्याचा प्रयत्न करणं मागासलेपणाचं आहे. भिन्न तत्त्वज्ञान, भिन्न दृष्टिकोन अन् त्यांच्याबद्दलचा आग्रह यामुळे जग वैविध्यपूर्ण परस्परपूरक व सहिष्णू बनतं. वैयक्तिक अनाग्रही स्वार्थ-बरोबरच विश्वकल्याणाला पूरक व प्रेरक अशा परार्थी वृत्तीकडे, प्रगल्भ दृष्टीकोनाकडे, विविध गटांना हा 'दृष्टीकोनाविषयीचा दृष्टीकोन' घेऊन जाऊ शकतो.

लहान मुलाला त्याचा खेळ हा अतिशय महत्त्वाचा असतो व त्याच्यासाठी ते सत्य असतं अन् ते

नाकारण्याचा करंटेपणा करणाऱ्या तथाकथित सांस्कृतिक, धार्मिक मतमतांतरामध्ये तथ्य नाही. बारा तास राबून घरी परतलेल्या मजूर किंवा कामगाराला वैचारिक प्रगल्भतेचा उपदेश देणारा अधिक प्रगल्भ ठरत नाही, ढोंगी ठरतो, असमजुतदार ठरतो. रोज काबाडकष्ट करून कसंतरी पोट भरणाऱ्यांना सत्तेच्या सर्वोच्च स्थानावर असलेल्याने साधेपणाचा उपदेश देणं हे क्रूरपणाचं आहे. जीवनाच्या संघर्षात उतरणाऱ्यांना स्वतःचं आर्थिक हित 'पूर्णपणे' शोधलेल्यांनी उदात्ततेचा डोस देणं ही विकृती आहे. स्वतःला सारी सुखं आयतीच मिळाली किंवा ओरबडून घेता आली की नंतर इतरांसाठी मात्र निःस्पृहता, अपरिग्रह, अस्तेय इत्यादि बाबींचा कळवळा दाखवायचा हा कुटीलपणा आहे.

मुद्दा असा की आपण सामान्य लोकांनी लक्षात घ्यायला हवं की सत्य एक नाही. अनेक आहेत. सत्याचा ठेका कुणाही एकाकडे नाही. सत्यावर कुणाची मालकी नाही. आपलं जीवन हे क्षुद्र व म्हणून कमी 'सत्य' ठरवणारे धादांत खोटे आहेत. कारण जे आहे ते सत्य आहे. ते नाकारून जे असल्याचा भास उत्पन्न करावा लागतो, ते सत्य मानणारे व इतरांवर नितीनियमांचे अवडंबर लादणारे चुकीचे, व खोटे व एकापरीने गुन्हेगार आहेत.

सत्य, परमेश्वर आणि बरेच काही आहे असं मानून आपण जगतो. हा भुलभुलैय्या मांडणाऱ्या व आपलं अस्तित्त्व नाकारणाऱ्यांचं वैचारिक वर्चस्व मान्य करणारे आपण, मुखर्च म्हणायला हवे.

प्रत्येकाने प्रत्येकाचं अस्तित्त्व प्रथम आहे तसं मान्य करणं म्हणजे सत्याची चाड झाली. प्रत्येकजण मित्र असला तर ते भिन्न अस्तित्त्वाचं सत्य मान्य करण्याची दृष्टी असणं सहिष्णुतेचं लक्षण आहे. विविध सत्य बाबींमधल्या संबंधीची जाण असल्याचं द्योतक आहे.

ही जाणीव केवळ तात्त्विक विवेचनासाठी नव्हे तर प्रत्यक्षातल्या अडचणीचं निराकरण करण्यासाठी अत्यावश्यक आहे.

या दृष्टीकोनामुळे वैयक्तिक जीवनातलाच नव्हे तर सार्वजनिक जीवनातला गुंता पुष्कळ कमी होईल.

विशिष्ट वंशाच्या लोकांना दुय्यम नागरिकत्त्व, विशिष्ट जातीचं हत्याकांड, सक्तीचं कुटूंब नियोजन, संरक्षण खर्चावर अतिखर्च, प्रत्येक बाबीसाठी परवान्याची पध्दती, अंमली पदार्थांच्या व्यापारावर अपुरं नियंत्रण किंवा खतपाणी, भोंगळ दारूबंदी, पुस्तकी शिक्षणावर भर आणि बेकारीला आमंत्रण, सर्जनशील व उत्पादक शिक्षणाकडे दुर्लक्ष... शहरी भागात भरमसाठी उद्योग, प्रदुषणाची पेरणी, ग्रामीण भागाकडे दुर्लक्ष आणि बेजबाबदार कर्ममाफी. हे सारे प्रकार सापेक्ष सत्याची चाड नसलेले लोक करतात आणि त्यांचा किता मिरवणारे लोक... भाषिक, वांशिक, जातीयवादी, प्रांतीयवादी, धार्मिक किंवा निव्वळ आर्थिक चळवळीमध्ये जातात. जाळपोळ, हिंसाचार, दहशत यांचा आधार घेतात. एकांगी विरक्त, भाबडी भक्ती, अनाठायी व निरर्थक असे तथाकथित 'संस्कार', गोचिडीप्रमाणे डसलेल्या हुंड्यासारख्या रूढी, नवस, करणी, भानामती यांच्यामध्ये अडकून राहतात.

प्रत्येक जात, समूह, गट, धर्म इत्यादींच्या दृष्टीकोनामध्ये मर्यादित का असेना... सापेक्ष का असेना

सत्य असतं हे ध्यानात घेतलं तर सर्वसमावेशक अशा या 'दृष्टीकोनाकडे' इतरांनाही समजूतदारपणे कळवणाऱ्या व तसा 'दृष्टीकोन व जीवन समृद्धी करणाऱ्या योजना' अंमलात आणता येतील.

वैयक्तिक किंवा कौटुंबिक पातळीवर देखील या सिध्दान्ताचा अत्यंत उपयोग होऊ शकतो.

स्वतःच्या विशिष्ट कल्पनांना पूर्ण सत्य समजून त्या विषयी जेव्हा आपण आततायी भूमिका घेतो तेव्हा मुलांनी नेहमी खरं बोलावं, परोपकार करावा, दारू, सिगारेट, पान-तंबाखू इत्यादी बाबी म्हणजे जणु काही पापेच आहेत. ब्रह्मचर्य हेच जीवन, विरक्ती हे सर्वश्रेष्ठी आहे अशासारख्या किंवा तृष्णा हे दुःखाचे मूळ आहे, खाजगी मालकीतून पिळवणूक जन्माला येते व खाजगी मालकी नष्ट केलीच पाहिजे, अशा सारख्या कल्पना दुसऱ्यावर थापण्याचा हेका धरतो. ह्या द्वारे कडवटपणा, तिरस्कार, छळवादीपणा इत्यादी दुर्गुण आपण आत्मसात करतो. मुलांच्या नैसर्गिक आसक्ति, सहजभावना व वासनांना विकृत ठरवतो आणि तथाकथित आदर्शांच्या बेड्यात स्वतःला व त्यांना जखडून ठेवतो. स्वतःच्या व त्यांच्या जगण्यातला मोकळेपणा व मोकळेपणातला आनंद, यांची स्वतःच्या हाताने होळी करतो.

सापेक्ष सत्याच्या या सिध्दान्ताचा विज्ञान, तंत्रज्ञान, कला, समिक्षा, संगीत, काव्य, साहित्य, मानसशास्त्र अशा विविध क्षेत्रांचं अध्यायन करताना पार उपयोगी पडेल. त्या-त्या क्षेत्रांमध्ये प्रगल्भता आणण्यासाठी उपयुक्त ठरेल.

समष्टि आणि व्यक्तिच्या संतुलित विकास व सुखासाठी ह्या सिध्दांताचा उपयोग होईल, हे जसं खरं तसंच समष्टि व संतुलित विकासाचं महत्त्वाचं दृश्य लक्षण या सिध्दांताची उमज आणि त्याद्वारे येणारी प्रगल्भता होय.

महात्मा गांधी - एक आकलन

गांधीजी आणि त्यांचे विचार याबद्दल अतिरिक्त भक्तिभावनेशिवाय किंवा पूर्वग्रहदूषित असमंजस कटुतेशिवाय लिखाण करणे हे एक आव्हानच आहे. खरं म्हणजे कुणाही तत्त्ववेत्त्याच्या किंवा नेत्याच्या संदर्भातही हे विधान लागू पडतं.

गांधीजी किंवा अन्य महापुरुषांच्या संदर्भात विचार करताना, वक्तव्य करताना किंवा लिखाण करताना असा प्रसाद का घडतो? हा एक महत्त्वाचा प्रश्न आहे.

प्रत्येक महापुरुषाच्या जीवनाचे सर्वसामान्यपणे कालातीत आणि कालसापेक्ष असे दोन भाग असतात. कोणत्याही महापुरुषाच्या जीवनदृष्टीतेही दोन भाग असतात. गांधीजींच्याही बाबतीत हे अगदी खरं आहे. महात्म्यांचं आकलन करण्याचा प्रयत्न करतो तेव्हा आमच्या आकलनात भाबडा पूज्यभाव किंवा तामसी तिरस्कार उत्पन्न होतो. आम्ही कट्टरतेने आमची भक्ती किंवा द्वेष नगरे बडवत राहतो.

आज आमची दृष्टी विशाल होणं, मन खंबीर बनणं, बुद्धी कुशाग्र बनणं आणि आंतरिक सुरक्षिततेमुळे अनाठायी हळवेपण न येणं या गोष्टींची आवश्यकता आहे. आम्ही महापुरुषांच्या जीवनातील कालसापेक्ष विसंगती आणि दोष निर्भय सहिष्णुतेने बाजूला ठेवून त्यांच्या जीवनाचा कालातीत भाग उदंड आत्मीयतेनं आत्मसात करायला हवा. निःस्वार्थी, निर्भय, आणि सजग अभ्यासकांच्या जीवनात घडणारी अत्यंत महत्त्वाची बाब अशी की, महात्म्यांच्या, संतांच्या, तत्त्ववेत्त्यांच्या, नेत्यांच्या जीवनातील हा कालातीत भाग ह्या अभ्यासकांना वैश्विक एकात्मतेची साक्षात अनुभूती प्राप्त करून देतो. त्याचप्रमाणे अशा अनुभूतीतून वैश्विक एकात्मता प्रत्यक्ष साकार होण्यासाठी विविध उपक्रम क्षेत्रात आकार घेतात. विशेष म्हणजे असे उपक्रम कोणत्याही संकुचित चौकटीच्या अतीत असतात.

गांधींच्या जीवनात आविष्कृत झालेल्या काही मूलभूत सिध्दांतांपैकी व संकल्पनांपैकी दोन म्हणजे सत्य आणि अहिंसा.

ताजमध्ये एकदा प्रसिध्द झालेल्या 'गांधींच्या प्राणाचे मोल' या संपादकीयामध्ये 'सत्य म्हणजे वास्तविकता' आणि त्याविरोधी तो स्वप्नारूपणा असे म्हटले आहे. पण खरं म्हणजे हा गांधीजींचा कालसापेक्ष पैलू होय.

सत्य या शब्दातून खरे बोलणे, वास्तविकता, सत्याची जाणीव वगैरे विविध अर्थ ध्वनित होत असले आणि गांधीजींच्या जीवनातही ते विविध प्रसंगी प्रकट झाले असले तरी गांधीजींच्या जीवनाचा कालातीत पैलू म्हणजे स्थल कालातीत सत्याची त्यांना असलेली प्रत्यक्ष अनुभूती होय. चराचर विश्वाचा मूलाधार असलेल्या आणि व्यक्तिजीवनाचाही आधार असलेल्या अनंत सत्याची प्रचिती घेणे म्हणजे स्वरूपज्ञान आहे याचीही गांधीजींना जाणीव होती. तसेच अशाच विश्वनियंत्रक अजरामर सर्वव्यापी सत्यालाच ते ईश्वर म्हणत असत.

गांधीजींच्या जीवनातील दुसरी संकल्पना म्हणजे अहिंसा.

अहिंसेलाही अनेक अर्थछटा आहेत हे खरे. तसेच त्या गांधीजींच्या जीवनात विविध प्रसंगी विविध प्रकारे प्रगट झाल्या हेही खरे.

परंतु स्थलकालातील सत्याच्या, स्वतःच्या स्वरूपाच्या प्रचीतीमुळे, अमरत्वाच्या जाणीवेमुळे गांधीजी पराकोटीचे निर्भय होते व त्यामुळे व संकुचित अस्तित्वाच्या भ्रममूलक जाणीवेतून उत्पन्न होणारी असुरक्षितता, असहायता आणि तज्जन्य क्रूर आणि पाशवी व्यवहार (हिंसा) यांचं त्यांच्या जीवनातून उच्चाटन झालं होतं. आणि म्हणून मानवी समाजाच्या जीवनातूनही ते नाहीसं व्हावं हा गांधीजींचा आग्रह होता.

सत्स्वरूपाशी प्रत्यक्ष समरस झालेलं गांधीजींचं जीवन यामुळेच प्रत्यक्ष सत्याग्रह बनलं होतं. क्रौर्य, पाशवीपणा, रासवटपणा, अन्याय, जुलूम जबरदस्ती, चोरी, पिळवणूक, हत्या, बलात्कार वगैरे सर्व प्रकारची हिंसा सत्याच्या अज्ञानाशी व प्रचितीशून्यतेशी निगडीत आहे आणि सहृदयता, माणुसकी, ऋजुता, न्याय, मोकळेपणा, बंधुत्व, अपरिग्रह, समंजपणा सत्याच्या ज्ञानाशी, प्रचीतीशी निगडीत आहे हें जाणल्यानेच गांधीजींचे जीवन 'अहिंसक सत्याग्रही' राहिले.

माझ्या दृष्टीने हजारो वर्ष आविष्कृत न झालेली आत्मप्रचितीची, सत्याच्या, जाणीवेची, कालातीत उदात्तेची, अध्यात्मिक व अद्वैती उत्तुंगतेची अमृतगंगा गांधीजींच्या अनेक उपक्रमातून व्यक्त झाली. उदा. चरखा, मूलोद्योगी, असहकार, खादी, ग्रामोद्योग, निसर्गोपचार, स्त्रीयांना समानता आदि.

गांधीजी यांत्रिक विज्ञानवाद, ठोकळेबाज समाजवाद, निधर्मवाद यांच्या विरोधात होते. त्याचप्रमाणे ते धर्मवाद, पंतवाद व कोणत्याही प्रकारच्या कट्टरतेच्याही विरोधी होते. कारण मुलतः (कदाचित सर्वतोपरी नसले) त्यांचं जीवन व दृष्टी धर्मातीत, विचारातीत, विज्ञानातीत आत्मज्ञानामृताने ओतप्रोत भरलेली होती.

केवळ ग्रांथिक चिकित्सा अपुरी

मुंबई तरुण भारत (११. १. १९९८)

सीताराम गोयल यांचे 'टाईम फॉर स्टॉक टेकिंग, व्हिदर संघ परिवार?' (संघ परिवार कोठे चाललाय? ताळेबंदाची गरज) हे पुस्तक, तसेच मा. गो. वैद्य यांचे तत्संबंधी लेख वा ज्यावर सीताराम गोयल यांचे हे पुस्तक आधारित आहे, ते डॉ. गोडबोले यांनी सादर केलेले लेख मी वाचलेले नाहीत.

मी रा. स्व. संघाचा स्वयंसेवक नाही. 'मुंबई तरुण भारत' रविवार आवृत्तीत प्रसिध्द झालेले दिलीप करंबेळकर आणि डॉ. श्रीरंग गोडबोले यांचे लेख मी नुकतेच वाचले. म्हणून मी डॉ. गोडबोले यांचे पुस्तक, वैद्य व डॉ. गोडबोले यांच्या लिखाणावर काही विस्तृत टीका टिपणी करू इच्छित नाही. पण या महत्त्वाच्या प्रश्नात आस्था असणाऱ्या प्रत्येकाच्या विचारासाठी मी काही मुद्दे मांडीत आहे.

अरुण शौरी यांचे 'रिलिजन अँड पॉलिटिक्स' (धर्म आणि राजकारण) या पुस्तकात वाचकाला कुराण, हादिस आणि मनुस्मृतीमधील अनेक अवतरणे आढळतात.

१) एखाद्या विवक्षित धर्माच्या वा सामाजिक गटाच्या आचारवैशिष्ट्यांचा उद्गम ग्रंथाशी जोडण्याची संकल्पना स्वतः फसवणूक करून घेण्यासारखी आहे. याबाबतीत ग्रंथाना त्यांच्या अनुयायांएवढाच दोष देता येईल. कितीजण मनुस्मृतीप्रमाणे आचरण करतात? किती करत नाहीत? आणि ते का?

२) एखाद्या धर्मान्तर्गत विभिन्न पंथांमधील, एकाच धर्मान्तर्गत जातीमधील वा एका धर्मान्तर्गत वर्गामधील दीर्घकालीन लढ्यांचा पुरस्कार करणारी शिकवण वा हुकूमनामा कोणाही धर्मात नाही, पण अशा प्रकारची युध्दे इतिहासाच्या सर्व कालखंडात सर्व प्रमुख धर्ममध्ये आणि जगाच्या सर्व भागांत आढळून येतात. याचे कारण काय?

३) 'उथळ शाब्दिक पृथक्करण'च्या मायावी फसवेगिरीपासून संघाला एका सद्गुणाने दूर ठेवले आहे. आंतरिक शहाणपणाचा शोध घेऊन तदनुसार आचरण करणे हाच तो अद्वितीय सद्गुण. संघ संस्थापकांच्या आंतरिक साक्षात्कारी दर्शनाशी तसेच साऱ्या उच्चतम धर्मविचारांशी विशेषतः हिंदू धर्मग्रंथ साहित्याच्या गाभ्याशी सर्वार्थाने जुळणारी व त्यांची पातळी गाठणारा असा सद्गुण आहे. खरे म्हणजे 'आप्त प्रचीती' 'शास्त्रप्रचीती' सारखीच ही 'आत्मप्रचीती' आहे.

ज्यावेळी पूर्वकालीन सामाजिक, राजकीय, भौगोलिक आणि इतर तत्सम संदर्भ बदलतात तेव्हा

याचे महत्त्व अधिक वाढते.

४) धर्मग्रंथांच्या अभ्यासातून निर्माण झालेले औध्दत्य फक्त आत्यंतिक कडवेपणाला जन्म देते. कारण उथळ शाब्दिक ज्ञानात विवेकातील खोलपणाचा आणि माणुसकीचा अभाव असतो. अशांना रामदास स्वामी पढत-मूर्ख संबोधितात. जर विवेकाच्या सामर्थ्याने त्यांना थोपविले नाही तर ते निश्चितपणे विषारी द्वेषाला जन्म देतात.

५) शब्दांच्या पलीकडे 'परावणी' पलीकडे नेणाऱ्या आत्मसाक्षात्कराच्या मार्गाचे शिक्षण आपल्याला हिंदू धर्म देतो म्हणून तो श्रेष्ठ आहे. केवळ शब्दांचीच प्रशंसा करायला लावून वा शब्दांनाच चिकटून राहून इतर धर्मीय ग्रंथांची अवहेलना करायला हिंदू धर्म लावीत नाही. कारण असे करणे एक मूर्खपणा असून न संपणारी चिखलफेक एवढाच त्याचा परिणाम होतो.

६) संघ संस्थापक डॉ. हेडगेवार हे अशा प्रकारच्या आत्मसाक्षात्कारी पुरुषांपैकी एक होते. यामध्येच संघाचे सामर्थ्य आहे. 'बॅच ऑफ थॉटस्' (विचार गुच्छ) यासारख्या पुस्तकातील शब्दांत संघाचे सामर्थ्य नाही. त्या शब्दापलीकडे असलेल्या तत्त्वात, ज्याने गोळवलकर गुरुजींचे जीवन समृद्ध केले त्या शब्दांतीतांत संघाचे सामर्थ्य आहे.

७) जर एखादी व्यक्ती केवळ वाचनाने जातीसांस्थेच्या मुळाचा शोध घेऊ पाहील आणि स्मृतीग्रंथ हेच जातीव्यवस्थेचे कारण आहे, असे मानील तर ती एक बौध्दिक गफलत ठरेल. जातीव्यवस्थेचे मूळ मनुस्मृती वा पराशर, वशिष्ठ, नारद आदी स्मृतीग्रंथांमध्ये नाही. या ग्रंथात तत्कालीन रितीरिवाजांचे संकल्पनांचे फक्त संकलन आहे.

८) आकलनशून्य उथळ शाब्दिक पृथक्करण द्वेष समाजामध्ये तसेच संघटनांमध्ये दुही व यादवीला पोषक ठरते. विभिन्न धर्मांमध्ये जशी युध्दे झाली आहेत, तशीच एकाच धर्मातर्गतसुध्दा युध्दे झाली आहेत.

९) संघाची सतत वाढ होत राहील, कारण संघाकडून होणारी उदात्त आणि स्वार्थरहित समाजसेवा. विनम्रपणे दुसऱ्याला अधिक महत्त्व देऊन स्वतःकडे गौणपणा घेण्याच्या प्रवृत्तीमुळे होणारी सुयोग्य दृष्टी आणि धोरण आखण्याची आणि ती ते कोणत्याही विपरीत परिस्थितीतही अंमलात आणण्याची क्षमता.

१०) परंतु त्यासाठी नामस्मरणातील मर्म व गीतेचा आशय असलेली स्वधर्माची संकल्पना संघाने आत्मसात करायला हवी.

श्री कुलदैवत (कुलस्वामी) : संकल्पना व महत्त्व

श्रीमत् भगवद्गीतेच्या पंधराव्या अध्याला अश्वत्थ वृक्षाचे वर्णन आहे. तसेच मुळाशी जाऊन निःसंग होऊन परमेश्वरस्वरूपी स्थिर व्हावे, त्या स्वरूपाची प्रचीती एक दृश्य स्वरूप म्हणजे शेकडो जाती, उपजाती (जाती), कुळे इत्यादी होय असे मी समजतो. हे सर्व अनित्य असले तरी ईशावास्योपनिषदात म्हटल्याप्रमाणे “अविद्या मृत्युं तीर्त्वा विद्यायामृतमश्नुते” म्हणजे याचे (अविद्या) प्राप्त करून अमृततत्त्वामध्ये दृढ होता येते. पुरातन काळापासून आलेली विविध कुळे या दृष्टीकोनातून पाहायला हवीत. तसेच त्यांचे कुलाचार व कुलदैवतांकडे सम्यक दृष्टिकोनातून पाहायला हवे.

विविध प्रकारच्या देश काल-परिस्थितीनुसार विविध कुळाचार लक्षणांनी युक्त कुलदेवता रूढ झाल्या. परंतु या वैविध्यात विद्वेष नव्हता व अजूनही फारसा नाहीच. परंतु महत्त्वाची गोष्ट अशी की ह्या निरनिराळ्या कुलपरंपरा, त्यांचे आचार व त्यांच्या कुलदेवतांच्या उपासना पद्धती या अखेर “आकाशात् पतितं तोयं यथा गच्छति सागरम् सर्वं नमस्कारः केशवम् प्रति गच्छति ।।” या श्लोकानुसार विश्वकल्याणकारी परमात्म्याकडे जाणाऱ्याच असतात. स्वतःच्या कुलदेवतेचे स्मरण, पूजन, अर्चन करण्यामध्ये आत्मज्ञानाचे ध्येयच आहे. याच दृष्टीकोनातून द्रष्टया पूर्वजांनी कुलदेवतेची पूजा-अर्चा करण्याची परंपरा रूढ केली आहे. ही परंपरा असल्यामुळेच अजूनही लाखो लोक कुलदेवतेचे स्मरण ठेवून तिच्या दर्शनाला जातात. त्यांच्या त्या परंपरांवरील श्रद्धेमुळेच लोक कुलदेवतेच्या दर्शनासाठी विशेषतः कोणतेही मोठे कार्य पार पडल्यानंतर कितीही अडचणी आल्या तरी जातातच जातात.

कुलदेवतेचे स्मरण, पूजन, यात्रा यामध्ये आणखी एक मनोवैज्ञानिक तथ्य आहे ते म्हणजे ज्याप्रमाणे बालपणापासून ज्यांच्या अंगाखांद्यावर आपण खेळतो, ज्यांच्याकडून भरवून घेतो, लाड करवून घेतो, कोडकौतुक करवून घेतो, त्यांच्यावर जशी आपली अतूट माया असते तसाच प्रकार कुलदैवताच्या बाबतीत असतो. कुलदैवताचे पूजन - अर्चन कुटूंबामध्ये नेहमी होत असल्यास ते आपल्या हाडीमांसी भिन्न गेलेले असते. त्याच्या उत्सवामध्ये आपण अंतर्बाह्य रंगून जाऊ शकतो. स्वार्थी व क्षुद्र व्यावहारिक तंटे-बखेडे, शत्रुत्व-मित्रत्व, सुख-दुखे यांच्या पलिकडे जावून आपण प्रेमाचा आणि निष्कपट व उत्साही आनंदाचा अनुभव घेऊ शकतो. आपल्या कुलबंधु-भगिनी-इतर कुल सदस्यांशी आत्मीयता जोपासू शकतो, अनुभवू शकतो. बालमित्र, बालमैत्रिण, माहेर, बालपणीचे शिक्षक यांच्या साध्या आठवणीनेही संवदना न हरवलेला माणूस गहिवरून जातो. बालपणीचे अनुभव, त्यावेळीचे प्रसंग मनाच्या अंतर्दालनात

सदैव राहतात. त्या अनुभवांच्या बरे-वाईटपणातून व्यक्तिच्या स्वभावाला - वागणूकीला पैलू पडतात. व्यक्तिमत्त्वाला नवे कंगोरे येतात. हे सारं लक्षांत घेतलं तर, कुलदैवत, जे साऱ्या कुळाचा आत्मा असतं व सर्वांकडून ज्याची पूजा-अर्चा होताना जन्मल्यापासून आपल्याला पाहायला मिळते ते सहजच आपल्या व्यक्तीमत्त्वाचा गाभा बनून राहतं. त्यामुळे त्याची पूजा-अर्चा करणं, त्याच्या जत्रेला जाणं, त्यांच्या ठायी लीन होणं हा केवळ उपचार राहत नाही. केवळ तो अति जिऱ्हाळ्याचा कार्यक्रम ठरतो. संपूर्ण कुळाच्या सुमधूर सहजीवनाचा तो सुंगधी सोपान बनतो. सगळे एकत्र येतात ते सहजीवनाची लय शोधत आणि भावनांची सम साधत.

कुलदेवतेचं हे महत्त्व रजोगुणी ज्ञानाच्या प्रभावामुळे झाकोळलं जाण्याची शक्यता निर्माण झाली आहे. तमोगुणी अडाणीपणा, कृतघ्नपणा, आंधळेपणा, आळशीपणा, अहंकारीपणा यामुळे परंपरांचा अभ्यास न होता व त्यांच्यावरील बांडगुळे काढून त्यांना सकस व निरोगी न बनवता त्यांना पायदळी तुडवलं जात आहे, त्यांच्या विरुद्ध निंदेची राळ उठवली जात आहे. आपल्या पूर्वजांचे शहाणपण, त्यांची जीवनदृष्टी यांचा मागोवा घेत, आपण परंपरांचा अभ्यास करायला हवा. आपल्या कुलदैवतांची स्थानं मोठ्या गौरवानं आणि उमेदीनं सांभाळायला हवीत. जोपासायला हवीत. रुजवायला हवीत. आपल्या कुलदैवतांची मंदिरे ओसाड पडल्यासारखी असतात. तिथल्या धर्मशाळा पडून गेलेल्या असतात. तिथल्या बांधकामात भ्रष्टाचार होतो. तिथे पाठशाळा नसते. आखाडा नसतो. ग्रंथालय नसतं. सदैव जीवनदायी असा जलाशय नसतो. औषधी वनस्पती नसतात. आमच्या मनातला जीवनाचा बहर सुकून वा कुजून गेल्यामुळेच हे असं झालंय. आमच्या कुलदैवतांची व त्यांच्या मंदिरांची, त्यांच्या परिसराची, त्याच्या व्यवस्थेची जी दुर्दशा दिसते आहे ती वास्तवात आमच्या विकृतीच प्रतिबिंब आहे. आमच्या रजोगुणामुळे वा तमोगुणामुळे आम्ही आमच्या कुलदैवतांकडे पाठ फिरवतो किंवा अनिच्छेने वा भीतीपोटी वा लोकलज्जेस्तव कधीतरी तिचे दर्शन करतो. कधी नवसासाठी जातो तर कधी वडीलधाऱ्यांच्या दबावामुळे जातो तर कधी आपण केवळ 'उपकार' म्हणून हे करतो, आपल्या कुलदेवतेवर 'उपकार' केल्याप्रमाणे. आपल्या घरातील कुलदेवतेचा देव्हारा म्हणजे चिरंतन सांत्वनेचं, मानसिक शक्तींचं उर्जा केंद्र असतं. पण आपल्याला त्यामागील तत्त्व न कळल्यामुळे आपण त्या उर्जाकेंद्राची उपेक्षा करतो. भावी सुखाच्या व यशाच्या, आशेमध्ये आणि वर्तमान दुःखाच्या व अपयशाच्या निराशेमध्ये ठेचकाळत राहतो. कुत्रा जसा तोंड रक्तबंबाळ झालं तरी हाडं चघळतच राहतो तसंच काहीसं आपलं होतं (हे असह्य असलं तरी निदान स्वतःशी तरी मान्य करायला हवं) आणि आपण चिपाड झालेलं प्रेमहीन, चैतन्यहीन जीवन कसंतरी रेटत राहतो.

सात्त्विक ज्ञानाचा आधार घेतला (पाठपुरावा) तर लक्षात येईल की, प्रातःस्मरण, करदर्शन, भूमिवंदन, संध्या स्नान, कुलदेवतेची पूजा, पूजेसाठी वापरावयाची फुले, पत्री, तसेच चंदनादी इतर प्रदार्थ, घंटानाद ह्या सर्वांमध्ये अध्यात्मिक आरोग्याबरोबरच शारीरिक, मानसिक, वैचारिक आरोग्याची योजना आहे. नामस्मरणाच्या साधनांनं बुध्दी सूक्ष्म व तीक्ष्ण होत गेली तर दृष्टी उदात्तम व विशाल होते व आपल्या पूर्वजांनी व कुळपरुषांनी घालून दिलेले कुळाचार व कुलदेवतेचे पूजन - अर्चन यामागील मर्म लक्षात येऊ शकते. आधुनिक ज्ञानाच्या व विज्ञानाच्या सिध्दांताना पचविण्याची ताकद येऊ शकते. तसेच आधुनिक

विज्ञानाने चेकाळून जाण्याचे टाळून व नैतिक संभ्रम टाळून आंतरिक अनुभूती व प्रचीतीची जोपासना करता येते. सर्व कुळांनी आपापल्या कुळांचे, कुळाचारांचे, कुलदैवतेचे नीट अध्ययन व परिशीलन केले तर ते ते विश्वकल्याणकारी ठरेल. सर्व कुळांनी आपापल्या कुलदेवतांच्या मंदिरात नामस्मरण, ग्रंथालये, औषधी वनस्पती, संस्कृत पाठशाळा, धर्मशाळा यांची चांगली व्यवस्था केली तर त्यातून सम्यक आरोग्याची प्राप्ती होऊ शकेल. सम्यक आरोग्यामध्ये “आत्मनो मोक्षार्थं जगत् हिताय च” ही संकल्पना अंतर्भूत आहे. कुलदेवतेचे महत्त्व अशा तऱ्हेने वाढवल्याने परस्परांविषयी प्रेम वाढेलच पण कुळे, ज्ञाती, जाती, धर्म यांच्यामधील सांमजस्यही वाढेल यात मुळीच शंका नाही.

लेखक श्री. गजानन शंकर कशाळीकर तसेच श्री. नारायण जनार्दन (नाना) कशाळीकर व श्री. आबा कशाळीकर यांच्या प्रयत्नातून साकारलेल्या या पुस्तकामध्ये उपरोक्त विश्वकल्याणकारी प्रेरणेचा स्रोत आहे. त्यांनी हे कार्य पूर्ण कल्याबद्दल मी त्यांचे मनःपूर्वक अभिनंदन करतो व त्यांच्या हातून असेच उत्तमोत्तम कार्य पार पडो अशी कुलस्वामी लक्ष्मीनारायणाच्या चरणी प्रार्थना करतो.

अर्जुनीच्या माळावर

देवचंद कॉलेज रौप्य महोत्सव स्मरणिका १९८६.

बहुतेक मी सातवीत होतो. म्हणजे १९६३-६४ च्या दरम्यान. माझे थोरले भाऊ माधव हे त्यावेळी अशोकनगरात राहत असत. त्यावेळी त्याच इमारतीत (खाडे यांची) किंवा जवळपास प्रा. पातकर, प्रा. वाळवेकर, प्रा. सोळंकी, प्रा. नाडकर्णी व प्रा. वसंत जोशीही होते. या सर्वांची नाती अकृतिम होती. या ग्रुपमध्ये दोन प्राध्यापिकाही मी पाहिल्या व त्यांची आधुनिकता आणि स्मार्टनेस या दोन्हीमुळे प्रभावित झालो. त्यापैकी एक म्हणजे बॉटनी शिकविणाऱ्या प्रा. कृ. कमल फाटक आणि दुसऱ्या कु. वैद्य, गणित शिकविणाऱ्या.

मी जनता महाविद्यालय पहिलं तेव्हा मनात कोरली गेली ती देवी सरस्वतीची प्रमाणबद्ध सुंदर मूर्ती. त्यावेळी कॉलेजची इमारत छोटी होती. कालांतराने इमारतीचा विस्तार झाला. तशीच सभोवतालची बाग फुलत होती. कॉलेजच्या आजूबाजूला द्राक्षाचे मळे आणि जवाहरलाल नेहरू ईमच्या रस्त्यावर उसाचे गुहाळ असलेलं व एका संध्याकाळी तिथे बसून सायीचा गरम गूळ खाल्ल्याचं मला स्मरतय.

अकरावीत अपेक्षेपेक्षा कमी गुण मिळाल्यामुळे असेल कदाचित, अभ्यास या गोष्टीवरचा माझा विश्वास उडाला होता. अशा मनःस्थितीत मी कॉलेजात दाखल झालो. प्री डिग्री सायन्सला प्रवेश घेतला.

त्यावेळच्या आमच्या वर्गात अगदी थोड्या मुली होत्या. आम्ही (निदान मी तरी) जवळ जवळ कधीच मुलींशी बोललो नाही. आता भेटल्या तर ओळख देखील पटणं मुष्कील.

गणितामध्ये $0/0 = \text{Indeterminate}$ असं जेव्हा प्रा. गुमास्ते बाईंनी सांगितलं, तेव्हा ते डोक्यावरून गेलं आणि Determinants म्हणजे नेमकं काय? हा प्रश्न अजून मनात तसाच आहे. परम्युटेशन कॉम्बिनेशनस् हे फक्त शब्दच स्मरनात तर सर्डस् म्हणजे अजूनही अँबसर्ड वाटताहेत आणि बायनॉमिअल थिअरची फक्त लांबी आठवते.

प्रा. भेंड्यांनी घेतलेल्या एकांकिकेच्या तालमी आणि "Christening of Success" हा धडा आठवतोय. त्यांनी origin चा उच्चार ऑरिजिन की ओरिजिन असं वर्गात विचारलं तेव्हा फक्त

अलेक्झांडर अब्राहम या विद्यार्थ्याने बरोबर उत्तर दिले आणि आमच्या डोक्यात आमची चूक कायमची घर करुन बसली.

खरं सांगायाचं तर प्रा. कु. कोंडकर, प्रा. काटकर, प्रा. वाळवेकर, प्रा. कोपाई, प्रा. पोतदार, प्रा. भालेराव या सर्वांचीच व्यक्तिचित्रे कोरली गेली आहेत. त्यांच्या विशिष्ट लकबी मनावर ठसल्या आहेत. अजूनही हे सर्वजण आपले आहेत. आपल्या जीवाभावाचे जिव्हाळ्याचे आहेत असं वाटतं.

प्रॉबॅबिलिटीच्या प्रांतात नवीन पध्दत सुचली आणि प्रा. हर्डीकरांच्या घरी सकाळी सहा वाजता जाऊन बसलो. आदली रात्र जागवली होती, त्या नव्या पध्दतीच्या मस्तीत! अर्थात त्या बाबतीत समाधानकारक स्पष्टीकरण अखेर १९७४ मध्ये म्हणजे सात वर्षांनी मिळालं, ते प्रा. अमित ठाकूर यांच्याकडून. पुण्याचे डॉ. केळकर, डॉ. आडके वगैरे मंडळीही काहीच सांगू शकली नाहीत.

सल्फरची वॅलन्सी त्याच्या (सल्फरच्या) मनाप्रमाणे का बदलते आणि डोळे बंद केल्यानंतरही डोळ्यांपुढे काही कण घोंघावल्यासारखे का वाटतात ? अशी शंका विचारली अनुक्रमे प्रा. रानडे व प्रा. सोळंकी यांना. प्रा. रानड्यांनी सांगितले की, एम्.एससी. च्या अभ्यासक्रमासाठी तो भाग आहे तर सोळंकीसर म्हणाले घोंघावणारे कण म्हणजे तुझ्या मनात (!) तयार झालेले विचार आहेत, कल्पना आहेत.

प्रा. पेंढाकर Right हा शब्द लेक्चरमध्ये किती वेळा म्हणतात ते माझ्या मित्रांनी पुष्कळदा मोजलं होतं, तर प्रा. रायबागींची सही इंटरस्टींग वाटल्यामुळे त्यांची के. एस्. ही इनिशियल्स अजून आठवतात.

प्रा. सोळंकीचा उत्साह, आवेश, शिकविण्याची हातोटी, तळमळ आज आठवते आणि आज ते नाहीत या विचारांनी जीव गुदमरतो.

पॅरॅलॅक्स रिमूव्ह करुन फोकल लॅन्थ काढण्याचा प्रयोग असावा. मी प्रयोग केलाच नाही. सोळंकीसर आले, मला विचारलं, "प्रयोग केला की नाही?" "नाही" मी म्हटलं. "का नाही केला?", त्यांचा प्रश्न. "फोकल लॅन्थ कॅलक्युलेट करता येते. त्यासाठी प्रयोग करण्याची आवश्यकता नाही." मी भाबडेपणानं म्हणालो. सोळंकीसर स्तिमीत झाले. तोंडाचा चंबू केला. हसू दाबत, प्रयोग करण्याविषयी मला तंबी देऊन गेले. अर्थात शेवटपर्यंत त्या प्रयोगाची गरज कळली नाही हा भाग वेगळा.

कॉलेजच्या जीवनात घडणारं सगळंच कसं मंतरलेलं असतं. भाबडेपणा, अवखळपणा, भीड, संकोच, मस्करी, छादिष्टपणा, राग रुसवे सगळं असतं. कोडणीची सहल-बरोबर विनायक कामत, नाटकांसाठी केलेलं प्रॉम्प्टिंग, वक्तृत्वाच्या स्पर्धेत पाठ करुन म्हटलेलं "फॅशनस" या विषयावरचं अतिशय फालतू इंग्रजी भाषण - तरीही इंटरकॉलेजिएटमध्ये दुसरा क्रमांक - प्री डिग्री आणि प्री-प्रोफेशनल कॉलेजच्या अंकात दिलेल्या कविता, कॉलेज कॅन्टीनची मान्यांनी बनवलेली खास मिसळ-सगळं कसं अजून मनाच्या तळघरात सुरक्षित आहे.

कधी कधी वाटतं, सापांचा माळ म्हणून ओळखल्या जाणाऱ्या त्या "अर्जुनीच्या माळावर"

जिज्ञासू मुलांच्या बुद्धीचे पांग फेडणारी भव्य संस्था उभारल्याबद्दल कुणाकुणाची म्हणून प्रशंसा करावी? कुणाकुणाबद्दल म्हणून कृतज्ञ रहावं?तिथं काम करणाऱ्या प्राध्यापक कर्मचाऱ्यांपासून, विद्यार्थ्यांपासून ते ह्या संस्थेला जन्माला घालणाऱ्या दानशूर कृतिवीरांपर्यंत सर्वांचाच मी ऋणी आहे.

गणेशोत्सव स्मरणिका

सेठ गो. सुं. वै. महाविद्यालय (१५.०९.१९८८)

वैभव संपन्न अमेरिका शोध आणि बोध

वैभव आणि समृद्धीची परिसीमाच जिथे आढळते त्या या अमेरिकेपासून आम्हाला काही शिकण्यासारखे आहे का? भांडवलदारी समाजाचं वैशिष्ट्य म्हणजे शोषण. अमेरिकेमध्ये भांडवलशाही व शोषण असतानाही एवढी भरभराट कशी? अमेरिकन लोक आमच्यापेक्षा श्रेष्ठ आहेत की काय? की समाजवाद आणि भांडवलशाही एकत्र नांदवणारी मिश्र व्यवस्था आपल्याकडे असल्यामुळे आम्ही मागे आहोत? की अध्यात्माच्या क्षेत्रात आम्ही 'सर्वांच्या पुढे' आहोत अशा समजूतीमध्ये भौतिक परिस्थितीकडे आम्ही दुर्लक्ष करावे? की आक्रमणांमुळे आम्ही लुबाडले गेलो या सबबीखाली आमच्या राष्ट्रीय दारिद्र्याचे आम्ही समर्थन करावे? की इतर छोट्या राष्ट्रांना लुबाडून अमेरिका श्रीमंत झाली?

अमेरिकेतल्या माझ्या वर्षभराच्या वास्तव्यात हे प्रश्न राहून माझ्या मनात उत्पन्न होत राहिले. व्यक्तिविकास, व्यक्तिस्वातंत्र्य, वैयक्तिक भरभराट, सौंदर्यदृष्टी, धडाडी, आरोग्याबद्दलची जागरूकता अशा अनेक बाबतीत अमेरिकन आपल्यापेक्षा उजवे आहेत. विज्ञानाच्या क्षेत्रात असो अगर जीवनातील असो, समस्या म्हटली की तिच्यावर मात करण्यासाठी सरसावून पुढे व्हायचे ही वृत्ती तिथे आहे. स्वच्छतेची परिसीमा आहे. स्वयंशिस्त आहे. मनमोकळेपणा व स्पष्ट वक्तेपणा आहे. श्रमप्रतिष्ठा आहे.

अमेरिकेच्या वैभवसंपन्न जीवनाची मुल्ये त्यांच्या आक्रमक वसाहतवादामध्ये आहेत तसेच त्यांनी रेड इंडियन्सच्या केलेल्या निःपातात आहेत. शस्त्रास्त्रांच्या प्रचंड उत्पादनाने विकसनशील देशांमधल्या युद्धात त्यांची विक्री करून अमेरिकेने पैसे मिळवलेले आहेत. बहुदेशीय कंपन्यांची उत्पादने (विशेषतः औषधे) गरीब देशात विकून अमेरिकेनं संपत्ती गोळा केली आहे. या सर्व म्हणण्यात निश्चित तथ्य आहे. पण त्याचबरोबर व्यक्तिगत पातळीवरील अमेरिकनांचे उपरोल्लेखित गुण त्यांच्या प्रचंड विकासाला कारणीभूत आहेत, हेही विसरून चालणार नाही.

प्रचंड साधनसंपत्ती आणि विस्तृत प्रदेश याचबरोबर अमेरिकनांची लोकसंख्या कमी आहे व त्यामुळेही दरडोई उत्पन्न व सुखवस्तुपणा अधिक आहे यात शंका स्पर्धा करण्याची वृत्ती, स्वावलंबीपणा

व गर्विष्ठपणाच्याऐवजी पायावर उभे राहण्याची तरुणांची वृत्ती या बाबी त्यांच्या उत्कर्षाला कारणीभूत आहेत. न्यूनगंड व गर्विष्ठपणाच्याऐवजी नम्रपणा व निर्भयता विद्यार्थ्यांच्या अंगी मला आढळली. निर्भीड व धीट वृत्तीमुळे विद्यार्थी विषय समजावून घेण्यात कसूर करीत नाहीत. पण त्याचप्रमाणे एखादी बाब शिक्षकाला ज्ञात नसेल तर हेटाळणीही करीत नाहीत.

आपल्याकडे विद्यार्थी गुणवत्तेच्या दृष्टीने मला उजवेच वाटतात. त्यांची क्षमता कौतुकास्पद आहे. पण अभ्यासक्रमाबद्दलची आस्था व जरूर तेव्हा विधायक टीका (Constructive Criticism) करण्याच्या वृत्तीतूनच अधिकाधिक उपयुक्त, दर्जेदार, समर्पक, उचित, मनोवेधक आणि समस्यानुवर्ति असा अभ्यासक्रम तयार होऊ शकेल. वैद्यकीय तसेच इतरही सर्वच क्षेत्रात त्या त्या क्षेत्रातील विद्यार्थ्यांना सहभागी व्हायला मिळणे आज आवश्यक आहे.

अमेरिकेमधली शहरं, तिथला डामडौल, तिथल्या मेट्रो रेल्वेजे, मिनिटाला विमानांची उड्डाणे सामावणारे विमानतळ, प्रचंड सुपरमार्केट्स, गणकयंत्रांची रेलचेल आणि सर्वात महत्वाचं म्हणजे 'हवेतच' जाणवणारा मोकळेपणा यातली प्रत्येक बाब आपल्याकडे येऊ शकते. पण अमेरिकेच्या आंतरराष्ट्रीय धोरणांचा अवलंब करून ती मिळवावी काय? मी म्हणेन नाही. लाखो व्हिएतनामी लोकांच्या किंवा अप्रत्यक्षपणे इतर अनेक देशातल्या नरसंहाराला जबाबदार असलेल्या अमेरिकन राष्ट्रांच्या नागरिकांना जगातल्या या दुःखाबद्दल फारशी जाण नाही व पर्वाही नाही. अर्थात हा त्यांचा दोष दाखवून दिला तर तो दूर करण्याचा प्रयत्न करण्याची त्यांची तयारी असते!

शिक्षणातील परात्मभाव

(Thinkers' Academy Journal April 94)

सध्या शिक्षणाचा अर्थ फॉर्मल शिक्षण असा घेतला जातो. हे चूक आहे. पण रुढार्थ लक्षात घेऊन फॉर्मल शिक्षणाविषयी विचार मांडले जातात. शिक्षणपद्धती व शिक्षण म्हटल्यावर ते सारे फॉर्मल शिक्षणाबद्दल आहे हे (या लिखाणात) गृहीत धरावे.

सध्याची शिक्षणपद्धत परात्मभाव जोपासणारी आहे. परात्मभाव म्हणजे स्वतःच्या अंतरंगापासून तुटणे. स्वतःच्या भावविश्वाला दुरावणे. एकात्म नसणे. सध्याचे शिक्षण केवळ व्यक्तिला तिच्या आत्म्यापासून नव्हे तर नैसर्गिक भावविश्वापासून, सांस्कृतिक, भौगोलिक, आर्थिक जडणघडणीने बनलेल्या वैयक्तिक अंतर्गत मनोविश्वापासून दूर नेणारे आहे. उदा. बालसंगोपन केंद्र, बालवाड्या प्राथमिकपूर्व वर्ग, इत्यादि. बालवयात पालक पाल्यामध्ये होणारी ही ताटातूट गैर आहे. अघोरी आहे. बालवयातील असली, उंदीर स्पर्धा (Rat-Race) घातक आहे. आपण ही विकृती सोडायला हवी.

दुसरे उदाहरण परकीय भाषेतून दिल्या जाणाऱ्या शिक्षणाचे. मातृभाषा मातेच्या स्तनपानाइतकी महत्त्वाची आहे. पुष्कळ पालक तांत्रिक अडचणीमुळे किंवा इतर गैरसोयीपोटी परकीय भाषेचे माध्यम स्वीकारतात. याला आणखीही एक कारण आहे. पहिल्या वर्गापासून व्यवहारात अत्यंत महत्त्वाच्या व प्रगत ज्ञान-आकलनाला उपयुक्त अशा इंग्रजीचे ज्ञान कुठेच मिळत नाही.

तिसरे उदाहरण म्हणजे पाश्चात्य शिक्षणपद्धतीची भ्रष्ट नक्कल. शाळा-कॉलेजातून पाश्चात संस्कृतीची भ्रष्ट नक्कल करण्यात मोठेपणा मानला जातो. ज्ञानेश्वर, रामदास, तुकाराम, चैतन्य, शंकराचार्य, बुद्ध, फुले, आंबेडकर यांच्याऐवजी मायकेल जॅक्सन, सामंथा फॉक्सची चर्चा आढळते. परात्मभावाचे चौथे उदा. म्हणजे सर्व विद्यार्थ्यांना त्यांच्या नैसर्गिक आवडीचा विचार न करता एकाच पठडीत कोंबण्याचा अट्टाहास. यामुळे शिक्षणाबद्दल विद्यार्थ्यांच्या मनात तिटकारा उत्पन्न होऊ शकतो. परात्मभवामुळे शिक्षण बोजड, कंटाळवाणे आणि नुकसानकारक बनते. बुद्धी व भावनेवरचे असह्य ओझे बनते. विद्यार्थी शाळा सोडण्याचे हे एक महत्त्वाचे कारण आहे. पाचवे उदाहरण खोटे आदर्श मुलांच्या मनावर ठसवण्याचा प्रयत्न करण्याचे. जे हृदयातून स्फुरत नाही ते विद्यार्थ्यांच्या मेंदूत रुजवण्याचा ढोंगी अट्टाहास शिक्षणक्षेत्राबद्दल उबग निर्माण करणारा ठरतो. मुले निरागस असतात. त्यांच्या मनावर अवाजवी व भंपक आदर्श लादणे वाईट.

उपाय :-

१. शिक्षण ही व्यक्तिच्या सर्वकष मुक्तीच्या, ऐहिक व आध्यात्मिक सामर्थ्याच्या संपूर्ण स्वयंपूर्णतेच्या सर्व वाटा मोकळ्या करणारी अखंड विकासप्रक्रिया व आनंद साधना आहे हे ध्यानात घ्यायला हवे. नैसर्गिक वातावरण, भौगोलिक परिस्थिती, स्थानिक उद्योग, स्थानिक शेती, लोककला, लोकसंस्कृती, लोकव्यवसाय याचप्रमाणे विद्यार्थ्यांतील विशिष्ट गुणवैशिष्ट्ये ध्यानात घ्यायला हवी. उदा. कुंभार, लोहार, सुतार, सोनार इत्यादि अनेकजण विद्यार्थ्यांना शिकवू शकतात. त्यांच्याकडून शिकू शकतात. मातृभाषेतून शिक्षण मिळावे यासाठी प्रयत्न करायला हवे. धार्मिक व जातीय कडवेपणाचे संस्कार शिक्षापात्र ठरावेत. कामाच्या जागी बालसंगोपनगृहे व बालवाड्यांची सोय व्हावी. सर्व शाळा - कॉलेजातून स्वेच्छेने शिक्षकांनी मुलांना मातृभाषेतून शिकवावे. (इंग्रजी माध्यमाची शाळा असली तरी मराठीच्या किंवा गुजराथी, हिंदी वगैरे मातृभाषेच्या आधारे विषय स्पष्ट व सोपा करावा.)

२. शिक्षणसंस्था व सुशिक्षितांचा परावलंबीपणा -

शिक्षणातील परात्मभावामुळे विद्यार्थी दुबळा, आत्मविद्रोही, परावलंबी बनतो. स्वतःच्या मातीपासून तुटलेला आणि नागरसंस्कृतीशी परका असा हा विद्यार्थी पुढे आत्मविश्वासहीन, नोकरीसाठी लाचार वैफल्यग्रस्त, बेकार, व्यसनाधीन किंवा गुंड, मवाली, भ्रष्ट असा “यशस्वी” माणूस बनतो. तर शिक्षणसंस्था धनदांडग्यांच्या बटीक बनतात.

उपाय : सान्या शिक्षणसंस्था, उत्पादन, निर्मिती, सर्जनशीलता यांची केंद्रे बनायला हवी. सान्या उद्योगधंद्यामधून विद्यार्थ्यांच्या कार्यानुभवाची सोय व्हायला हवी. असे झाले तर विद्यार्थ्यांची गळती थांबेल. शिक्षणसंस्था व साक्षरताप्रसाराचे पांढरे व नुकसानकारक हत्ती पोसावे लागणार नाहीत. सुशिक्षित थवे व शिक्षणावरील अविश्वास शिल्लक राहणार नाहीत.

पालकांकडून बरीच मुले त्यांचे हस्तव्यवसायांचे काम करून घेतात. अशा पाट्या टाकून उपयोग नाही. हस्तव्यवसाय ऐच्छिक ठेवावा. त्याच्याबद्दल मुलांना योग्य मोबदला मिळावा. तरच त्यात हंशील. शिक्षणसंस्था उद्योगाची आणि उद्योग, शिक्षणाची केंद्रे बनायला हवीत.

३. शिक्षणाविषयीची अनास्था, सक्तीचे शिक्षण, मोफत, शिक्षण, गळती इ.

परात्मभाव, परावलंबित्व याचबरोबर शिक्षणाला खऱ्या शिक्षणाला बाधक बाब म्हणजे एकात्मिक ग्रामीण विकासांचा अभाव व त्यामुळे अजून आपल्यात टिकून राहिलेला दुर्गुण. खेड्यापाड्यातून टपाल, बस, रेशन दुकान, प्राथमिक आरोग्य सुविधा, घर-बांधणी, पाणीपुरवठा, उद्योग, वीज पुरवठा अशा जीवनावश्यक बाबी येणे हे खऱ्या शिक्षणाला पूरक व म्हणून अत्यावश्यक आहे. शिक्षण जोपर्यंत अनुत्पादक असते, निरुयोगी असते तोपर्यंत शासनाची त्याकडे आस्था नसते.

शिक्षणावरील व संशोधनावरील खर्च त्यामुळे कमी कमी होत गेला तर नवल नाही. ह्याचा दुष्परिणाम शिक्षणाच्या सोयींच्या वाढत्या अभावात होतो. त्यामुळे साक्षरताप्रसारासारखी दूम अयशस्वी होते. हे लक्षात घेतले तर एकात्म, स्वावलंबी, स्वयंपूर्ण शिक्षणसंस्था व एकात्म शिक्षणपद्धती आणि स्वयंपूर्ण

विद्यार्थी घडवणे शक्य होईल.

४. संकुचित धर्म - पंथ संप्रदायवादी वृत्ती व कडवेपणा -

प्रसारमाध्यमे व फॉर्मल शिक्षणामधून कडव्या धार्मिकतेचा किंवा असहिष्णु आक्रस्ताळेपणाचा हेका धरला जात असेल तर शासनकर्त्यांनी तो मोडून काढायला हवा व आपण शासनकर्त्यांना याची गरज पटवायला हवी. निव्वळ आपण सारी ईश्वराची लेकरे आहोत यासारख्या दुधखुळ्या बाबी ठसवण्याचा प्रयत्न निरूपयोगी ठरेल यात शंका नाही.

५. पाठ्यपुस्तक -

इतिहास, भूगोल, नागरिकशास्त्र यांचा दृष्टिकोन प्रगल्भ करण्याशी सांगड घालावी. त्याद्वारे आपल्या पूर्वजांचा सत्यशोधण्याचा वारसा आपण अधिक चांगल्या तऱ्हेने चालवू शकतो. केवळ काल्पनिक किंवा अतिरिक्त इतिहासाचा पोकळ मोठेपणा मिरवणे निरूपयोगी, नुकसानकारक आहे याची जाणीव द्यावी. संस्कृतीची बाह्य अंगे वेगवेगळी जोपासणे हे आंतरिक एकतेवर अवलंबून असते. एरवी विशिष्ट धार्मिक पंथीय बाह्यलक्षणे स्वतःवर लादणे किंवा इतरांवर लादण्याचा प्रयत्न करणे किंवा इतरांकडून लादून घेणे चुकीचे आहे याची जाणीव सर्वांना हवी.

सर्व शाळा, कॉलेजेस्, ग्रामपंचायती, नगरपालिका, कामगार कल्याण केंद्रे वगैरे ठिकाणी विश्वकोष हवा. वस्तुसंग्रहालये हवीत.

६. शिक्षण व आरोग्य -

प्रत्येक शिक्षणसंस्थेमध्ये सर्व स्तरांवर योगासने, ज्युडो, कराटे, मर्दानी खेळ यांची उत्तम सोय हवी. सातही दिवस व्यायाम हवा. शरीरकष्ट हवे.

७. चतुरस्रता व व्यहार ज्ञान -

ग्रामपंचायत, नगरपालिका, वीजघर, बसस्टॅंड, बँक, अग्निशमनदल, आकाशवाणी, टपालघर अशा ठिकाणी नेऊन तिथलं काम पाहून विद्यार्थ्यांना पर्यटनाचा फायदा व आनंद मिळाला तर हा देश आणि हे विश्व खऱ्या अर्थाने एक व्हायला मदत होईल. पर्यटनसंस्थांनी विद्यार्थ्यांसाठी सवलतीत सहली काढाव्या.

८. शिक्षणाचं क्षेत्र -

शिक्षणाचं क्षेत्र अथांग आहे. या लेखातील कल्पनांप्रमाणेच तुमचे कार्य, तुम्ही पाहिलेले कार्य, तुमच्या कल्पना, तुमच्या योजना इतरांना मार्गदर्शक ठरू शकतील. सुशिक्षितांना व शिक्षणसंस्थांना सरकार व धर्मादाय देणग्यांच्या दयेवर जगण्याची पाळी येणार नाही. अशा सूचना जरूर करा. तुम्ही हे केलंत तर हळू हळू ज्ञान हे अमृत आहे. ती शक्ती आहे, ती आनंददायी व स्वयंपूर्ण बनवणारी आहे ह्याची प्रचिती येईल.

डॉक्टर व्हायचे आहे? तर हे समजून घ्या

दैनिक नवाकाळ

डॉक्टरी पेशाभोवती एक वलय आहे. या व्यवसायाबद्दल बहुतेकांना कुतुहल असते. अकरावी, बारावीच्या मुलांना डॉक्टरकीबद्दल आकर्षण आहे. उत्कृष्ट गुण मिळवणाऱ्या मुलामुलींच्या मुलाखातीमध्ये “मला डॉक्टर व्हायचंय” असा सूर पुष्कळादा आढळतोच आणि त्यांच्या पालकांनाही ‘डॉक्टरी’ बद्दल कौतुक असते. आकर्षण असते.

डॉक्टर म्हटल्यानंतर त्याचे कल्पनाचित्र आपण कसे रंगवितो? एखाद्या झोपडपट्टीत अत्यंत घाणेरड्या जागेतील दवाखाना, तिथले कुबट व गलिच्छ वातावरण, त्यात बसणारा डॉक्टर-असे चित्र डॉक्टर म्हटल्यानंतर नजरेसमोर येत नाही. सात साडेसातशे रुपयांत खाजगी हॉस्पिटलातून नोकरी करणारा नि रात्रभर काम करणारा रेसिडेंट म्हणजे निवासी डॉक्टर दिसत नाही. प्रॅक्टिस चालत नाही म्हणून या गांवातून त्या गांवी जाणारा, कधी कधी प्रॅक्टिस बंद करून सरकारी नोकरीत नाईलाजाने शिरणारा डॉक्टर आपल्या कल्पनेतही येत नाही.

आपल्या डोळ्यांसमोर असतात श्रीमंत वस्तीमध्ये वातुनुकूलित क्लिनिकमध्ये व्यवसाय करणारे कन्सल्टंट. त्यांच्या वेटिंग रूममध्ये बसणारे रुग्ण आणि नातेवाईक. त्यांच्या चेहऱ्यावरची काळजी आणि उत्कंठा. मोठ्या डॉक्टरकडे आलो आहोत याचे कौतुक त्यांच्या चेहऱ्यावरच्या या भावनांमधून डॉक्टरबद्दलचे आदरयुक्त कौतुक प्रतिबिंबित होत असते. आपण नकळत डॉक्टरकीच्या प्रेमाने भारले जातो. सार्वजनिक हॉस्पिटलमधून फिरताना देखील कडक इस्त्रीचे कपडे घातलेल्या त्यावर लांब बाह्यांचा पांढरा शुभ्र एप्रन घातलेल्या सहकाऱ्यांबरोबर महत्त्वाच्या गोष्टी बोलत चाललेल्या डॉक्टरांकडे आपले सारखे लक्ष असते. वॉर्डमध्ये सहकाऱ्यांना सूचना देऊन जातानाच त्यांचा रुबाब आपल्याला प्रभावित करतो. पण त्याच डॉक्टरांचे, त्यांच्या सहकाऱ्यांचे खाजगी जीवन कसे असते? त्यांची कौटुंबिक स्थिती कशी असते? त्यांचा आर्थिक स्तर कोणता असतो याची आपल्याला कल्पना नसते त्यांच्या सुखदुःखाची आणि त्यांच्या फुललेल्या किंवा जळालेल्या स्वप्नांची जाणीव कुणालाच असत नाही.

त्या मुलांची कल्पना काय असते?

‘मला डॉक्टर व्हायचंय’ असे मुलाखतीत सांगणाऱ्या मुलांना नेमके काय म्हणायचे असते? ज्या

घरांतून अजून वीज पोचलेली नाही, जिथपर्यंत रस्ते पोचलेले नाहीत, जिथे ओहोळ, ओढे, नाले, कडे कपारी यातून जावे लागते त्यांच्याकडे होम व्हिजिटस करणे, आवश्यक तर प्रसूति-वेदनांनी तडफडणाऱ्या स्त्रीची मुक्तता करणे हे या मुलांना अभिप्रेत असते का? प्राथमिक आरोग्य केंद्रातून नोकरी करणे, लांचलुचपतीशिवाय लोकांना वैद्यकीय सेवा उपलब्ध करणे हे त्यांना आवडते काय? एखाद्या विषयाचा सखोल अभ्यास करून त्यावर संशोधन करणे (भारतात राहून!) आणि तेही मार्गात येणाऱ्या वशिलेबाजी, भ्रष्टाचार, द्वेष, मत्सर, हितसंबंधी लोकांच्या काळ्या कारवाया याविरुद्ध लढत लढत, हे त्यांच्या जीवनाचे ध्येय असते काय?

कल्पना विलासामुळेच बहुतेक मुले डॉक्टर व्हायचंय असे म्हणतात हे निश्चित. या विद्यार्थ्यांच्या मनात कोणतीही आकांक्षा असो. गाड्या फिरवण्याची किंवा अन्यायाविरुद्ध लढत जगण्याची. त्यांना या क्षेत्राबद्दल नीट विचार करायला हवा आणि तोही वस्तुस्थिती जाणून! त्यांनी त्यांच्या स्वतःच्या आवडी निवडी व प्रवृत्ती वस्तुस्थितीच्या संदर्भात तपासून पाहिल्या पाहिजेत. नजरेसमोर डॉक्टर रुस्तुम जाल वकील यांचा आदर्श असो किंवा एखाद्या दोन गाड्या व बंगला मिळविलेल्या एम. बी. बी. एस. डॉक्टरचा असो. अल्बर्ट श्वायट्झर वा नॉर्मन ब्रेथ्यून यांचा असो, किंवा अमेरिका इंग्लंडमध्ये जाऊन चैनीत लोळणाऱ्यांचा असो, यापैकी कोणत्याही उद्दिष्टाकडेच झेपावण्यासाठी वास्तवता समजावून घ्यायलाच हवी.

पण आपल्याकडे वस्तुस्थिती सोडून बाकीचे सर्व मुलांना माहित असते. नटनट्यांची लफडी, बेस्ट सेलर्स, नवीन फॅशनस, झटकन श्रीमंत होण्याच्या युक्त्या व क्लृप्त्या वागरे वागरे. या मुलांना 'आपला देश' म्हणजे काय हेच मुळी कळलेले नसते. इथल्या समस्या कळलेल्या नसतात. कोणत्याही व्यवसायामध्ये जाऊ इच्छिणाऱ्या (केवळ मेडिकल नव्हे) विद्यार्थ्यांना त्या व्यवसायातल्या चांगल्या वाईट गोष्टी अगोदर नीट कळायला हव्यात. जिथे आपण राहतो तो देश व त्या देशातल्या समस्या दृष्टीला तरी पडायला हव्यात. एखाद्या क्षेत्रात जायचे म्हणजे आपल्याला काय करायचे आहे याची जाणीव विद्यार्थ्यांला हवी. कर्तव्याची आणि जबाबदारीची जाणीव हवी. अडचणीतून मार्ग कसा काढता येतो याची समज हवी.

व्यवसायासमोरची आव्हाने

वैद्यकीय क्षेत्रात शिरण्याची आकांक्षा बाळगणाऱ्या विद्यार्थ्यांना वैद्यकीय व्यवसायसमोरची आव्हाने माहित आहेत काय? त्यांनी वैद्यकीय क्षेत्र आणि त्यातल्या समस्या जाणून घ्यायचा प्रयत्न केला आहे काय? कुणी या गोष्टी त्यांना सांगितल्या आहेत की नाही? डॉक्टरी पेशाचे आकर्षण असायला हरकत नाही, परंतु त्याच नाण्याची दुसरी बाजू म्हणजे रुग्ण, त्यांच्या समस्या अल्पांशाने तरी त्यांना समजून घ्यायचा प्रयत्न केलाय काय? हॉस्पिटलमध्ये गेल्यानंतर रुग्णांना कशी वागणूक मिळते, त्यांना आवश्यक ती औषधे मिळण्यामध्ये कोणत्या अडचणी येतात याच्याविषयी कधी त्यांनी कुतुहल दाखविले आहे काय? बत्तीस लाख कुष्ठरोगी आणि एक कोटी क्षयरोगी आपल्याकडे आहेत. एक कोटी अंध आहेत. विद्यार्थी व त्यांच्या पालकांच्या कल्पनेतल्या डॉक्टरी जीवनात यांचे स्थान कुठे आहे? दोन वेळचे जेवणही धड मिळत नसणारे सुमारे तीस कोटी लोक आपल्या देशात आहेत. दारिद्र्यरेषेखाली डॉक्टरचे ऋण आणि कर्तव्ये डॉक्टर व्हायची धडपड करणारे अंगीकारू इच्छितात की नाही?

मध्यमवर्गीय विद्यार्थी शिकून डॉक्टर बनतो तेव्हा त्याच्यासमोरच्या अडाणी आपल्याला जाणवतात का? अगदी पोटार्थी म्हणून व्यवसाय करणाऱ्यांना देखील कोणत्या दिव्यातून जावे लागते हे कोणी लक्षात घेत नाही. व्यवसाय करताना कोणत्या बऱ्या-वाईट गोष्टी केल्याखेरीज पैसा मिळत नाही हे सांगणे तुमच्या अनुभवी डॉक्टर मित्रांना परवडणारे नाही. साधा दवाखाना काढायचा, विशेषतः मुंबईसारख्या शहरात, तर पंधरा वीस हजार रुपये झोपडीसाठीदेखील लागतात. चांगला दवाखाना म्हणजे लाख दोन लाख रुपयांची गुंतवणूक लागते. नोकरी करणाऱ्या डॉक्टरांना तर आयुष्याच्या अखेरीपर्यंत घरदारदेखील मिळण्याची आशा करायला नको असा पगार असतो.

शंभरातून एखाद्याला नशिबाची साथ असते. सर्वांना नाही. नशीब असले तरच गाडी असेल. बंगला होईल. अन्यथा नाही. परंतु त्यांच्या रुग्णांचे काय? ई. सी. एफ. एस. जी. किंवा व्ही. क्यू. इ. सारख्या परीक्षांना बसून अमेरिकेत जाऊन तिथे व्यवसाय केलात, स्थानिक झालात तर कदाचित आर्थिक स्थिती सुधारेल. पण मग ज्यांच्या पैशातून सरकारने लाखभर रुपये खर्च करून डॉक्टर बनविले त्या समाजाच्या व लोकांच्या ऋणाचे काय? विसरणार हा देश? कस्पटासारखी समजायची ही माणसे? समजा काही डॉक्टरांच्या संशोधनासाठी अनुदानाची चणचण भासली, साधनसामग्रीची टंचाई जाणवली, अंतर्गत राजकारणाचे उन्हाळे तापदायक झाले, संशोधनाचे श्रेय दुसऱ्या कुणीतरी चोरले तर काय करणार हे? वरिष्ठांची मर्जी नसेल तर संशोधन दडपले जाण्याची शक्यता असते. अशावेळी अपयश कठीण नाही जायचे पचवायला? की त्यावेळीही परदेशात जाणार? आपण हरगोविंद खुरानाप्रमाणे अमेरिकेत जाऊन नोबेल पारितोषिकाचे मानकरी व्हावे असे कुणालाही वाटेले. पण परदेशांतही संशोधन करणाऱ्यांना अडचणी येतात हे माहित आहे कां?

असेही अनुभव

माझा एक मित्र पी. एच. डी. फारमाकॉलॉजी झाला. फारमाकॉलॉजी म्हणजे औषधशास्त्र. विविध औषधी द्रव्यांचे रासायनिक दृष्ट्या अध्ययन आणि द्रव्यांचा शरीरावर कोणता परिणाम व कसा होतो याचा अभ्यास या शास्त्र शाखेमध्ये असतो. गेले आठदहा महिने तो पूर्णपणे बेकार आहे. मध्येच थोड्याच दिवसांकरीता त्याला नोकरी मिळत होती. पण कसली तर औषधी विक्रेत्याची! शिक्षण, संशोधन, सुखवस्तु जीवन सान्या कल्पना खाक झाल्या. त्याच्यासाठी आता उरला आहे फक्त एकच मार्ग. कोणतीही मिळेल ती नोकरी किंवा व्यवसाय पोटोपाण्यासाठी करायचा. अशा परिस्थितीत सापडले तर काय करायचे हे ठरवायला हवे. एम.बी.बी.एस. होऊन खेड्यात प्रॅक्टिस सुरु केली. परंतु 'बिझिनेसची' दृष्टी नव्हती, म्हणून प्रॅक्टिसचा जम बसेना. अखेर नाईलाजाने गाशा गुंडाळून मुंबईला आलेले माझे बरेच मित्र आहेत. कुठेतरी पेईंग गेस्ट म्हणून रहायचे, मिळेल तो पदव्युत्तर कोर्स करण्यासाठी धडपड करायची आणि जगत रहायचे, एवढेच त्यांच्या हाती आहे. पदव्युत्तर कोर्स झाल्यानंतरही दूर कुठल्या तरी उपनगरात रहायचे, दररोज तीन ते चार तास लोकलचा प्रवास करायचा आणि संसाराचे रहाटगाडे कसेतरी पुढे ढकलायचे ही पाळी काहींच्यावर आलेली मी स्वतः पाहतो आहे. नशिबाची साथ समजा मिळालीच तरीही रुग्णांचा व देशातल्या लोकांचा आणि साथ नाही मिळाली तर स्वतःचा विचार आपणा सर्वांना करावा लागेल. अडचणींवर मात करताना आपली कसोटी लागते.

मुंबईसारख्या शहरात पॉलीक्लिनिक्स बांधली जातात. भाड्याने दिली जातात. भरमसाट भाडी भरताना स्वतःला बचावण्यासाठी रुग्णांना भरडण्याची पाळी इथल्या डॉक्टरांवर येते.

हे सारे प्रश्न 'डॉक्टर बनना है' या स्वप्नरंजनाने किंवा वैद्यकीची पुस्तके वाचून सुटणारे नाहीत! त्यासाठी लाखो लोकांच्या दारिद्र्याचा, त्यांच्या हितसंबंधांचा अभ्यास, विचार व कृती गंभीरपणे व हुशारीने करायला हवी.

डॉक्टर व्हायला काही हरकत नाही. पण वस्तुस्थिती समजून घ्यायला हवी.

या ना त्या नात्याने श्रीमंत होण्याचा प्रयत्न करताना स्वतःच्या बेजबाबदारपणाची लक्तेरे डोळ्याआड करता कामा नये. हे माझं मत आहेच पण त्याचबरोबर अन्याय परिस्थितीवर मात करत करत हितसंबंध आणि इतर गोष्टी अडचणी आणतील त्यांना सरळ धडा शिकवणं आवश्यक आहे हेही माझं मत आहे.

आपला मार्ग निश्चित करण्यासाठी व डोळसपणे आपली दिशा ठरविण्यासाठी आपण ही दुनिया निरखून पाहिली पाहिजे. जाणून घेतली पाहिजे. अन्यथा सारंच मुसळ केरात जाईल!

आपल्यात आहे का ते खरं अध्यात्म?

क्षुद्र आणि ग्राम्य भौतिकवाद ही एक सार्वत्रिक बाब आहे. ती कुणाही एकाच जाती धर्माची किंवा वंशाची खास बाब किंवा वैशिष्ट्य नाही. त्याचप्रमाणे क्षुद्रपणा आणि संकुचित स्वार्थ यातून मुक्त व्हायची किंवा तसा प्रयत्न करण्याची प्रक्रिया, भावना, बुद्धी व आचारांच्या पातळीवर सर्व व्यक्तित्मध्ये चालू असते. कधी ती यशस्वी होते तर कधी होत नाही. अशी प्रक्रिया हा नैसर्गिक विकासाचा एक पैलू आहे. महत्त्वाचा पैलू आहे. या प्रक्रियेतूनच संयम, समंजस वृत्ती, सहृदयता, सहिष्णूता, प्रेम सत्य शोधण्याची तळमळ विश्वाचे स्वरूप जाणून घेण्याची जिज्ञासा व कुतूहल, स्वतःतील उदात्ता प्रगट करण्याचे मार्ग, साधने किंवा नियम निश्चित करण्याचे प्रयत्न तसेच निर्भयता, निःस्पृहता वगैरे गुण आविष्कृत होतात आणि या प्रक्रियेतूनच विविध धर्म, आचार आणि तत्त्वज्ञाने साकार झाली व होतात.

काही जण संतांना कमी लेखतात व विचारवंत नेत्यांना श्रेष्ठ लेखतात. परंतु ते समजतात, त्याप्रमाणे ऋषीमुनी व संत हे भिरू नव्हते. वैफल्यग्रस्त नव्हते. आत्यंतिक विरक्तीचे पुजारी नव्हते. ते सारे अत्यंत निर्भय, अत्यंत सहिष्णू, अत्यंत निःस्पृह आणि विश्वकल्याणाच्या एकमेव भावनेमध्ये वैयक्तिक स्वार्थ विसरलेले अतिशय समर्थ महामानव होते. आपल्याकडील संतांचे कार्य व शिकवण पाहिल्यास त्यांच्या मुळाशी स्वतःच्या उदात्ततम मूळ स्वरूपाची प्रचिती आणि तज्जन्य विश्व संस्कृतीला ललामभूत ठरावा असा आचार व्यवहार आढळून येईल. त्यांनी स्वतःच्या दैदिप्यमान जीवनाने भारतवर्ष उजळून टाकले. भांग, गांजा, चरस, समलिंगी संभोगवाद यांची व इतर सामाजिक सांस्कृतिक विकृतींची जबाबदारी त्या महामानवांवर टाकणे साफ चुकीचे आहे.

तुकारामांची गाथा, समर्थांचा दासबोध, एकनाथांचे भागवत, ज्ञानेश्वरी यांचे थोडफार व वरवर जरी वाचन केले तरी संतांच्या शुद्ध भावाची जाण येते.

त्याचप्रमाणे विचारवंतांविषयी चिंतन केल्यास ते सन्माननीय सज्जन होते व कृतिशील समाज सुधारणेचे पाईक होते, याबद्दल दुमत होणार नाही. परंतु हे सज्जन तसेच देशी-विदेशी विचारवंत यांच्यापेक्षा संत व उपनिषदांचे, गीतेचे, पतंजलीच्या योगसूत्रांचे कार्य वेगळे आहे. सदर सज्जनांनी चांगल्या समाजाच्या निर्मितीसाठी प्रामाणिक पण अपूर्ण व स्थळकालसापेक्ष, मर्यादित विचार दिले. उलट वेदान्ती अध्यात्माने निष्कपट वैश्विक व शुद्ध बुद्धी व दृष्टी अनुभवली व तिच्यामध्ये इतरांना सामावून घेण्याची किमया केली. त्यांनी स्थळकालसापेक्ष आणि म्हणूनच कालांतराने बुद्धीसंभ्रम करणारे विचार

व आज्ञा दिल्या नाहीत. त्यांचे हे कार्य म्हणजे ढोंगीपणा वा कावेबाजपणा नाही. उलटपक्षी त्यांच्याकडून 'ठोस' विचाराची अपेक्षा करणे हा वैचारिक गुलामी वृत्तीचा परिणाम व अपरिपक्वतेचे द्योतक होय.

पाश्चात्य व्यक्तिवादावर आधारित अशी सदोष टीका भारतातील विकृतीवर करणाऱ्या समाजसुधारकांना विवेकानंदांनीही पाठिंबा दिला नाही. याचे कारण विवेकानंद हे बुद्धीवादी ऋषी होते. उपनिषदांचे महत्त्व त्यांनी जाणले व अनुभवले होते. तसेच आत्यंतिक भोगवाद व विरक्तीचे कारण आत्मज्ञानाची खंडीत परंपरा आहे याची त्यांना स्पष्ट जाणीव होती. या जाणिवेतून त्यांनी भारतातील चुकीच्या बाबींवर अतिशय विधायक व उपयुक्त टीका केली.

म्हणूनच 'कुठे आहे ते हिंदू अध्यात्म?' या प्रश्नाचे त्यांनी इतर आत्मज्ञान्यांप्रमाणेच ते अध्यात्म स्वतःतच आहे अशा आशयाचेच उत्तर दिले आहे. सर्जनशील मानवतावादी भौतिकतेतून होणारा निखळ आनंद आत्मज्ञानमूलक आणि आत्मज्ञानपर्यावसायी अशा जीवनात असतो. वैचारिक कट्टरपंथी साचे, अभिनिवेशयुक्त धर्म वा भाबडे पंथ व व्यक्तिवादी मुक्त आचार-विचार यांतून स्टॅलिनच्या काळातील कत्तली, समस्या, चाईल्ड अब्युझ, घटस्फोट आणि तज्जन्य समस्या, समलैंगिकता (कायदेशीर), एड्स वगैरे विकृती महायुद्धातील नृशंस हिंसा भारतातील परकीयांची आक्रमणे आणि छळ इत्यादींचा उद्भव होतो.

कोणताही आचार-विचार यांचा साचा न लादणारी वेदान्ती दृष्टी हीच हिंदूमधल्या आणि जगातील इतर धर्मीयांमधल्या विकृती साफ संपल्या नाहीत तरी किमानपक्षी मुळापासून लुळ्या पांगळ्या करण्यासाठी अत्यावश्यक आहे. या दृष्टीतूनच खऱ्या अर्थाने वैविध्यपूर्ण पण तरीही एकात्म अशी सहिष्णू विश्वसंस्कृती उदयाला येऊ शकते. तसेच या दृष्टीतूनच तरल आणि संयत व्यक्तिस्वातंत्र्याच्या व आनंदाच्या वाटाही मोकळ्या होऊ शकतात. निखळ आनंदाची वाट आत्मशोधने व आत्मज्ञानाच्या प्रकाशात सापडते. निखळ आनंद म्हणजेच भोग न नाकारणारा आणि भोग लोलूपतेतून निश्चितपणे उत्क्रान्त करणारा, दृष्टी शुद्ध करणारा वेदांत. अर्थात हा विश्वाचा वैचारिक मतैक्याचा विषय नाही, प्रचितीचाच आहे. 'आपल्यात आहे ते खरे अध्यात्म?' या प्रश्नाचे होकारार्थी किंवा नकारार्थी उत्तर प्रचितीच्या प्रकाशात किंवा प्रचितीच्या अभावात आहे!

महासमन्वय :- एकविसाव्या शतकाचे आव्हान

मुंबई तरुण भारत २९.११.९८

एकविसाव्या शतकात प्रवेश करताना सर्वांच्याच मनात उत्साह, अस्वस्थता, आनंद यांचे एक मिश्रण असेल. नव्या युगाची पहाट होण्यासाठी लाखो ध्येयवेडे जीव अधीर होतील. लाखो कवींच्या मनात स्वप्नांचं चांदणं बहरेल. असं सुंदर युगप्रवर्तन होण्यासाठी आवश्यक आहे तो महासमन्वय! आत्मा आहे की नाही? परमात्मा म्हणजे काय? देव आहे की नाही? अशा अनेकानेक प्रश्नांचं अनुभवामृतात होणारं विसर्जन! आत्मा आणि परमात्मा भिन्न नाहीतच. ते भिन्न भासणे यालाच अविद्या म्हणतात. अविद्यामुक्त असल्यानेच विवेकानंदांना ही एकात्मता कळली, अनुभवाला आली आणि आयुष्यभर झटून ते घडविण्याचे अथक प्रयत्न केले.

विवेकानंदांची प्रतिभा, स्थिती-गती, उत्क्रांती, उत्क्रांतीशून्यता आणि आत्मा-परमात्मा यांचे मूलगामी एकात्म जाणणारी होती. या ठिकाणी एक सोपा दृष्टांत पाहू म्हणजे गतीचे थोडे फार आकलन होईल. आम्ही, गाडी चालणे, वासरू बागडणे, सूर्यप्रकाश पोचणे, विजेचे प्रवाह जाणे, शरीराची वाढ होत जाणे, मनात खळबळ होणे या सर्व गतींना एकाच नियमात जसे कोंबू शकत नाही. तसेच दगड, वनस्पती, प्राणी, माणूस, माणसाचे मन-आत्मा किंवा त्यांच्या अस्तित्वाचा त्याला न जाणवलेला असा सूक्ष्म वा स्थूल भाग यांना गतीसारखे नियम लागू होत नाहीत. दगड, वीज, प्रकाश, वनस्पती, प्राणी, माणसे, माणसांचे मन, बुद्धी, अवकाश, काळ, आत्मा वगैरेंना उत्क्रांतीशून्य वा सारख्या प्रमाणात लागू पडत नाहीत. तूर्तास एवढे तरी लक्षात घ्यायला हवे की उत्क्रांतीशून्य व उत्क्रांतीवादी यांच्या अतीत असे विश्वाचे सम्यक दर्शन म्हणून देखील आहे.

याच संदर्भात ज्ञानेश्वर, तुकाराम, रामदास वगैरेंचे वेगळे मूल्यमापन व्हायला हवे. या प्रत्येकाने त्यांच्या काळी शरीर जन्मापूर्वी असलेले, शरीरपतनानंतर राहणारे व शरीर मन बुद्धीने मर्यादित नसलेले, जे तत्व 'स्व, त्या 'स्व' चा शोध घेतला व हा 'स्व' आणि व्यक्तित्वाच्या 'मर्यादित अस्तित्वाचे' भजण्यचा 'ईश्वर' एकच असल्याचे सांगितले. फक्त विकासाच्या पूर्वकाळात म्हणजे अगदी आजदेखील व्यक्तिसापेक्ष स्वार्थी कल्पनांची, विचारांची व योजनांची सरसकट अंमलबजावणी होऊ नये, स्वतःच्या छोट्या वैशिष्ट्याच्या गर्वात मदोन्मत होऊ नये, (आठवा हिटलर, स्टॅलिन, पोल पॉट) म्हणून त्यांनी भक्तीचे व उपासनेचे मळे फुलविले.

त्यांनी केलेल्या अमृतसिंचनाचा परिणाम म्हणूनच आज अजून काही चांगल्या गोष्टी आपल्याला आढळतात. गर्भावस्थेत आईने घेतलेल्या काळजीचे मर्म जसे पुत्राला अनुभवता येत नाही, तद्वतच साधूसंतांच्या कार्याचे मोल भैतिक परिस्थितीतील बदलांनी तोलता येत नाही.

पण ते इतर प्रकारांनीही तोलता येतच नाही असे मुळीच नव्हे. प्रेमळ बाप ज्याप्रमाणे मुलाच्या प्रकृतीकडे प्रथम व अधिक लक्ष देतो आणि त्याच्या कपड्या रंगरंगोटीकडे नंतर व कमी लक्ष देतो तसेच साधूसंतांनी लोकांचे आत्मतत्त्व जागृत करण्याचा समर्थ व प्रभावी प्रयत्न केला. साधूसंतांनी सर्वोच्च निर्भयता, निःस्पृहता व अंतःसामर्थ्याचे आणि तज्जन्य प्रेमाचे अमर आदर्श स्वतःच्या जीवनातून प्रगट केले व लोकांच्या हृदयात अमर केले यात शंका नाही. साधुसंत वर्णाश्रम धर्माशी एकनिष्ठ होते. कारण त्यांचे मूळ व त्याचा अंत त्यांच्या दृष्टीपथात होता. त्यामुळे व्यक्तिवादी व उथळ अभिनिवेशाने बरबटलेल्या जहरी भाषेत त्यांनी वर्णाश्रमावर टीका केली नाही. तर स्वतःच्या जीवनात 'साम्य' प्रकट करण्याची निःस्वार्थी व महान कामगिरी त्यांनी केली. मी माझ्या 'सहस्रनेत्र' या ग्रंथात वर्णाश्रमाचा तर्कशुद्ध उगम व अस्त निर्देशित करून त्याचा योग्य मार्ग दाखविण्याचा प्रयत्न केला आहे.

साधूसंत, स्थितीवादी नव्हते. ते कालगती, त्या गतीची दिशा व स्वरूप जाणत होते. पण सारे विश्व नदीच्या पात्रातील पाण्याप्रमाणे एकाच दिशेने वाहत जात असल्याचा भ्रम त्यांना नव्हता. ज्याप्रमाणे फिरणाऱ्या गोलकामध्ये केंद्र व परिघामध्ये वेगळी गती असते, तद्वतच उत्क्रांतीदेखील निर्जीव, सजीव, मन, बुद्धी, जाणिवेचे उच्चतर व शरीरबाह्य स्तर यांच्यावर कमी-अधिक प्रभाव टाकते, किंबहुना जाणिवेचे उच्चतर स्तर विश्वातील व उत्क्रांतीच्या क्षेत्रातील अनेक नियमांचे नियमन करतात आणि हे स्तर म्हणजे मानवाचे आणि ईश्वराचे खरेखुरे अजरामर स्वरूप आहे असे संत म्हणाले आणि विवेकानंदांनीही तेच सांगितले. शरीर मन-बुद्धीचा उगम शोधला की या सर्वव्यापी आत्मतत्त्वाचा शोध लागतो व अनुभव घेता येतो, हे सत्य आहे. म्हणून ज्ञानेश्वरादीकांप्रमाणेच विवेकानंद स्थितीवादित्व व गतिवादित्वाच्या अतीत होते.

विवेकानंदांना कुणी पुरोगामी म्हणो वा न म्हणो ते 'सर्वोच्च व सर्वातीत केंद्रगामी' होते. पुरोहितांनी प्रथम चुकीने, गफलतीने पण नंतर अमानुषपणे परमेश्वराचे सर्वसामान्यांच्या अंतःकरणातील अस्तित्व चोरून नेऊन स्वतःच्या यज्ञात व देहान्यात दडवले. त्यांच्या कल्याणासाठी त्यांना झोडपणारे स्वामी विवेकानंद अंतःप्रेरणांच्या बाबतीत मार्क्सपेक्षा अधिक मूलगामी संवेदनाशीलतेचे होते. कारण त्यांच्या प्रत्येक शब्दात आत्मज्ञानानुवर्तित्व होते. पुरोहितांसकट सर्वांना आत्माभिमुख करणारे प्रेरणास्रोत त्यांच्या शब्दात होते. पण ते कुणाला अजून कळत नाहीत. पण ज्या क्षणी ते कळतील त्या क्षणापासून विश्वव्यापी अशा पसायदानात व्यक्त झालेल्या मानवजीवनाचा युगारंभ वेग घेईल.

विवेकानंदांनी जगातील साऱ्या मानवाला, ईश्वराची जाणीव पुरोहितांच्या देहान्यातून आणून त्यांच्या अंतरंगात सोडली! प्रत्येक मानवाच्या अंतरंगात ईश्वर अतूटपणे असल्याची जवळजवळ वैज्ञानिक जाणीव व खात्री दिली व परमात्म्याचे व्यक्तीच्या आत्म्याशी असलेले नाते सुस्पष्टपणे जाणले, अनुभवले, मांडले व दाखविले म्हणून विवेकानंद हे आध्यात्मिक भगिरथ होते असे म्हणायला हरकत नाही! संपूर्ण भौतिक जीवनानंद आणि सामर्थ्य अखिल मानवाच्या जीवनातून चोरणारेही आत्मद्रोही

होते. मार्क्सने बहुसंख्य मानवाला त्याच्यापाशी असलेल्या पण त्याला दुरावलेल्या सामर्थ्याचे दिग्दर्शन केले. मार्क्सदेखिल सामर्थ्यगंगेचा उदगाता भगीरथच होता. आज या दोन्हींचा संगम हवा आहे. अतिमतः भौतिक सुबत्ता व आत्मप्रकाश आणि आत्मानंद यांनी भरलेलं ते एव्हरेस्ट आपण एकमेकांच्या आधारानं, विश्वासानं, सहकार्यानं पार करायचं आहे. एकविसाव्या शतकांचं वैशिष्ट्य हेच आहे. मार्क्सच्या बुद्धीप्रधान तर्ककठोर भौतिक मीमांसेच्या आणि विवेकानंदांच्या अंतःस्फूर्त तत्त्वस्पर्शी प्रतिभाविष्कराच्या मुळाशी असलेला तत्त्वसूर्यप्रकाश मूलतः एकच होता, आहे, राहील.

आमच्या शास्त्राची सतत शुद्धी (बुद्धीची उंची वाढवत) आणि आत्म्याची सतत उन्नती(संकुचिततेचा त्याग करीत) करणे आवश्यक आहे. त्यातूनच माणूस स्वतः परमेश्वर बनतो. सर्वसामान्यपणे कुणालाही आत्मज्ञान, आत्मानुभव आणि आत्माविष्काराचे स्वरूप, व्यक्ति आणि समाजाला भैतिक आणि आत्मिक अत्यानंदाकडे, समृद्धीकडे आणि प्रगल्भतेकडे नेणारे आहे याची जेव्हा व जसजशी खात्री पटेल तेव्हा तेव्हा मार्क्स आणि विवेकानंदाचे तत्त्वाशय त्यांच्या त्यांच्या अनुयायांच्या अस्तित्वातूनच प्रगट होत जातील यात शंका नाही.

तथाकथित परमात्मवादी अध्यात्मिक लोक लबाड व चोर बनतात याला कारण सर्व सामान्यांची आत्मभ्रष्टता होय. हे आपण न विसरलो तरच मार्क्सला अभिप्रेत अशी सर्वकष संपन्नता आणि ज्ञानेश्वरांनी पाहिलेले पसायदान या दोहोंप्रमाणेच विवेकानंदांचा आत्मज्ञानाधिष्ठित व आत्मज्ञानानुवर्ती समाजवाद आणि गांधीजींचे रामराज्य हे सारे (मूलतः एकच असे सुंदर युगप्रवर्तन) साध्य होईल आणि मंदिरा-मशिदींतून नवा आत्मज्ञानजन्य भ्रातृभाव, नवे प्रयोग, नवे उद्योग, नवे शिक्षण यांचा अखंडित प्रवाह सुरु होईल. ईश्वराच्या मानण्याने जग पराधीन बनू शकते तर न मानण्याने ते संकुचित, मदोन्मत्त आणि बेबंदही होऊ शकते.

निसर्गाचा व त्याच्या नियमांचा अभ्यास हे विज्ञान आहे. मानवाचा उगम, त्याचा विश्वाशी संबंध व मानवाच्या उगमाचा विश्वाच्या उगमाशी संबंध हे तत्त्वज्ञानाचे विषय आहेत. मानवासकट सर्व विश्वाच्या उगमाच्या व नियमांच्या नियमनाची अनुभूती घेणे हा अध्यात्माचा विषय आहे. हे सारे परस्पर पोषक आहेत. मार्क्स आणि विवेकानंदांची जीवने महासमन्वय साधणारे एकात्म प्रकाशपुंज होते. म्हणूनच हे प्रकाशपुंज आगामी सर्वकष क्रांतीचे बीज होते, आहेत आणि राहतील. पण ते जशाचे तसे पुरेसे ठरणार नाहीत. मार्क्स आणि स्वामीजींचे काळातील गुण व जीवनप्रकाश घेऊन पण त्यांच्या विचारात अगदी पद्धतीशास्त्रातही विवश वा बद्ध न होता आपण डोळसपणे चाललो तर नव्या युगाची नांदी दूर राहणार नाही.

महात्म्यांचे स्मरणामृत

मुंबई तरुण भारत - १३.१२.१९९८

निःस्वार्थ, निर्भय आणि सजग अभ्यासकांच्या जीवनात घडणारी अत्यंत महत्त्वाची बाब अशी की महात्म्यांच्या, संतांच्या, तत्त्ववेत्तांच्या, नेत्यांच्या जीवनातील कालातीत भाग या अभ्यासकांना वैश्विक एकात्मतेची साक्षात अनुभूती प्राप्त करून देतो, त्याचप्रमाणे अनुभवातील वैश्विक एकात्मता प्रत्यक्षात साकार करण्यासाठी हे अभ्यासक वेगवेगळ्या क्षेत्रात कोणत्याही संकुचित चौकटीच्या अतीत असे उपक्रम सुरु करतात. या उपक्रमांच्या परिणामी विवेकानंद, मार्क्स, टिळक, आंबेडकर नेहरू, फुले, ज्ञानेश्वर, पैगंबर, बुद्ध, ख्रिस्त, चार्वाक, शिवाजी इत्यादींच्या अनुयायांबद्दल वैमनस्य संपत जातं. त्यांची मनं निवळत जातात. अर्दींच्या भिंती कोसळत जातात. स्वतःच्या आराध्य दैवताचा, नेत्याचा, अवताराचा कालातीत पैलू गवसत गेला की शब्दविभूती प्रामाण्यवादी द्वेषमूलक आणि विध्वंसक विचारांची व चळवळींची मुळं उखडली जातात.

स्वतःच्या संकुचिततेवर मात करून निर्भयपणे आणि निःस्वार्थपणे जर आपण गांधींच्याही जीवनातील कालसापेक्ष वा अनुचित पैलूंना बाजूला ठेवून त्यांच्या जीवनातील कालातीत वैशिष्ट्ये जाणण्याचा प्रयत्न केला तर त्यातून उपरोक्त प्रक्रियांना गती येईल यात शंका नाही. गांधीजींच्या जीवनात आविष्कृत झालेल्या काही मूलभूत सिद्धांतांपैकी दोन म्हणजे सत्य आणि अहिंसा. स्थलकालातीत सत्याच्या, स्वतःच्या स्वरूपाच्या प्रचीतीमुळे, अमरत्वाच्या जाणिवेमुळे गांधीजी पराकोटीचे निर्भय होते. यामुळेच त्यांच्या जीवनात संकुचित अस्तित्वाच्या भ्रममूलक जाणिवेतून उत्पन्न होणारी असुरक्षितता, भीती, संशय, उतावळेपणा, अनैच्छिक आक्रमकता, असहायता आणि तज्जन्म क्रूर आणि पाशवी व्यवहार (हिंसा) यांचं जीवनातून उच्चाटन झालं होतं. म्हणूनच मानवी समाजाच्या जीवनातूनही नाहीसं व्हावं हा गांधींचा (आत्मज्ञानजन्य आणि आत्मज्ञानानुवृत्ती) आग्रह होता.

माझ्या दृष्टीने हजारा वर्षे आविष्कृत न झालेली आत्मप्रचीतीची, सत्याच्या जाणिवेची, कालातीत उदात्ततेची, अध्यात्मिक व अद्वैती उत्तुंगतेची अमृतगंगा गांधीजींच्या अनेक उपक्रमांतून प्रत्यक्ष भौतिक व्यवहारात प्रगट झाली. गांधीजींच्या कृती वा उक्तीची नक्कल करणे म्हणजे घाणेरड्या राजकीय

स्वार्थात बरबटणे किंवा ढोंगीपणाच्या खुळात खुळचटणे किंवा भाबडेपणात भरकटणे होय. तसेच आधुनिकतेच्या नावाखाली गांधीजींवर विज्ञानविरोधी, वर्णाश्रमवादी, विषमतावादी इत्यादी आरोप करून त्यांना कालबाह्य ठरवणे हे आत्मघातकी ठरेल. गांधीजींच्या जीवनातील केंद्रीभूत अमृतप्रेरणा निरंतर जोपासणे आपल्या प्रत्येकाच्या व पुढील पिढ्यांच्या हिताचे ठरणार आहे.

खेड्यात गेलेला तरुण धन्वंतरी

साप्ताहिक गोमंतक ०८.०८.१९७६

एम. एस. झालेला एक तरुण धन्वंतरी खेड्यात जातो. संपत्ती अधिक मिळण्याची प्रलोभने असताही साध्या राहणीत राहून तो खेड्यातील रुग्णांची सेवा करतो. त्या सेवाकार्याचा हा परिचय.

- चंदू कासकर

वेंगुर्ला-सावंतवाडी रस्त्यावर कुडाळ तिठ्यापासून दोन फर्लागावर असलेले आडेली गाव. डोंगर उतरणीवर असलेले बंधू पाच सहा हजार वस्तीचे हे कोकणातले छोटे गाव. गावांत वैद्यकीय सोय नव्हती. गावाची गरज लक्षात घेऊन ग्रामपंचायतीने एका डॉक्टरला आठवड्यातून एकदा तरी गावात फेरी करण्याची विनंती केलेली. गावात कोणी आजारी पडला तर घरगुती काढे-अगर अन्य तात्पुरते औषधोपचार करावयाचे. दोनचार दिवसात गुण नाही आला तर वेंगुर्ला, कुडाळ अगर सावंतवाडीकडे धाव घ्यायची. वेंगुर्ल्याचे सेंट लुक्स रुग्णालय या गावाला एक आशास्थान वाटते. मध्यंतरी या रुग्णालयाची अवकळा तर या गावाला शापच ठरली. आडेलीच्याच नव्हे तर नजीकच्या वेतोरा, मठ, वजराट या गावांना वैद्यकीय सोयीच्या दृष्टीने एक प्रश्नचिन्ह नित्याचेच डोळ्यापुढे दिसू लागले.

अशा परिस्थितीत १९७६ मध्ये आडेलीच्या हम रस्त्यानजीक एक इमारत हळूहळू आकार घेऊ लागली. एक तरुण डॉक्टर व एक माळी तेथेच राहून त्या इमारतीचे बांधकाम करून घेत होते. बांधकाम झपाट्याने होऊ लागले व जानेवारी १९७५ मध्ये त्या इमारतीत 'कशाळीकर रुग्णालय' सुरू झाले.

एम. एस. झालेला धन्वंतरी

वेंगुर्ल्याकडे जाताना गेले वर्षभर मी बसमधून हे रुग्णालय पाहत होतो. कोणीतरी धन्वंतऱ्याने आपला खाजगी व्यवसाय म्हणूनच हे रुग्णालय सुरू केले असावे असा विचार येत असे व त्या विचारामुळे साहजिकच रुग्णालयाचा परिचयही करून घेण्याचे औत्सुक्य राहत नसे. गेल्याच महिन्यात माझ्या एका मित्राकडून एक एम. एस. झालेला तरुण धन्वंतरी - अर्थ-प्राप्तीची कमी आशा असतानाही या खेड्यात आला व त्यानेच सेवा हीच दृष्टी समोर ठेवून आपल्या बंधूच्या सहाय्याने हे रुग्णालय उभे केल्याचे कळले.

एम. एस. झालेला एक तरुण धन्वंतरी आडेलीसारख्या छोट्या खेड्याकडे वळतो. तेथे आपले प्रस्थान मांडतो. गरीबांची सेवा करतो हे व्यवहारी जगाला न पटणारे कोडे मलाही पटेना व एक दिवस साहजिकच माझे पाय त्या रुग्णालयाकडे वळले. तेथे चाललेल्या एका आदर्श प्रयोगाचे दर्शन घेण्यासाठी मी साहजिकच तेथे वळलो.

डॉ. जयप्रकाश कशाळीकर या ऐन पंचवीशीतील एम. एस. झालेल्या तरुणाने हे रुग्णालय सुरू केले. डॉ. श्रीनिवास हे त्यांचे बंधूही या रुग्णालयात सर्व वेळ काम करतात. डॉ. श्रीपाद व डॉ. वामन हे त्यांचे बंधू आपला वैद्यकीय व्यवसाय सांभाळून फावल्या वेळात त्यांना सहकार्य देत असल्याने अल्पावधीतच या रुग्णालयाचा फायदा आडेलीसारख्या ग्रामीण भागातील जनतेला मिळू लागला आहे.

मी या रुग्णालयात गेलो तेव्हा नुकतीच ओ. पी. डी संपवून रुग्णालयात दाखल झालेल्या रुग्णांची डॉ. जयप्रकाश देखभाल करित होते. मी आल्याची वर्दी दिली तेव्हा रुग्णांची चौकशी करता करताच रुग्णालयही पाहून होईल या इराद्याने त्यांनी मलाही बरोबर घेतले व त्या छोट्याशा रुग्णालयात केलेल्या सुविधा पाहून मलाही समाधान लाभले.

रुग्णालय पाहून झाले व निवांतपणे डॉक्टर रुग्णालयाची माहिती देऊ लागले. ते माहिती देत होते व माझ्या एकेका प्रश्नाने त्या रुग्णालयाची कथा माझ्यापुढे साकारत होती.

मिरजेतील सेवाकार्य

डॉ. जयप्रकाश एम. बी. बी. एस. झाल्यावर वैद्यकीय महाविद्यालयात पदव्युत्तर शिक्षण घेत होते. आडेलीला रुग्णालय काढू असे त्यावेळी तरी त्यांच्या मनात नव्हते. सावंतवाडीत वाढलेला हा युवक. कोकणाची सुख-दुःखे अगदी जवळून पाहिलेला, अनुभवलेला हा कोकणाचा युवक. मिरजेला असतानाच समाजसेवेची आवड असलेल्या पाच-सहा युवकांना त्यांनी एकत्र केले. खेड्यापाड्यांत असलेली वैद्यकीय गैरसोयीची जाणीव या युवकांना प्रामुख्याने होती. मिरजेपासून जवळच असलेले कासेगाव या युवकांनी आपल्या समाजसेवेचे केंद्र ठरविले. सुटीच्या दिवसात हे युवक कासेगावला जायचे. तेथील गरीबांच्या झोपड्यातून फिरायचे व वैद्यकीय सल्ला द्यायचे. पदरमोड करून औषधोपचारही करायचे. सिनेमा पहायचा नाही, पण ते पैसे गरीबांसाठी खर्च करून मनाचे समाधान मिळवायचे. एखाद्या गरीब मुलाला कपडे पुरवायचे, असा उपक्रम या युवकांनी सुरू केला. जयप्रकाश कशाळीकर हे या युवकांचे आवडते सहकारी. समाजसेवेच्या वृत्तीमुळे त्यांनी अनेक कल्पना मांडल्या व त्यांच्या मित्रांनी त्या उचलून धरल्या.

ग्रामीण भागांत सेवाकार्य

पदव्युत्तर शिक्षण संपल्यानंतर काय करायचे हा विचारही एका बाजूने होत होता. पदव्युत्तर शिक्षणानंतर हजारो रुपये घरात येणेही शक्य होते. 'एम. एस.'चे लेबल असल्याने 'खणू तेथे पाणी' काढण्याची जिद्द या युवकात होती. पण या सेवावृत्तीने भारलेल्या या युवकाने निर्धार केला होता की पदव्युत्तर शिक्षणानंतर शहराचा मोह सोडून खेड्यात जायचे. ग्रामीण जनतेसाठी रुग्णालय काढायचे.

हजारो रुपये नसले तरी चरितार्थाएवढी रक्कम मिळाली तरी समाधान मानायचे.

आडेली रुग्णालय

या निर्धाराने जप्रकाश कशाळीकर सावंतवाडीत आले. त्यांचे बंधू श्री. वामनराव हे वैद्यकीय पदवीधर. त्यांनी वेंगुर्ल्यात वैद्यकीय व्यवसाय प्रारंभ केलेला. डॉ. जयप्रकाशनी खेड्यात रुग्णालय सुरु करण्याची कल्पना त्यांच्यासमोर मांडली व ती त्यांनी उचलून धरली. दुसरे बंधू डॉ. श्रीनिवास यांनी या ग्रामीण रुग्णालयात पूर्णवेळ काम करण्याचे ठरविले. डॉ. श्रीपाद, प्रा. माधव व नारायण या बंधूनीही या कल्पनेला प्रतिसाद दिला व सर्व बंधूनीही या कल्पनेला प्रतिसाद दिला व सर्व पैसा उभा केला व रुग्णालयाची कल्पना आकार घेऊ लागली.

आडेली व परिसरातील ग्रामीण भागाची वैद्यकीय गैरसोय या बंधूच्या डोळ्यापुढे होती. आडेलीच्या रस्त्यानजीकच श्री. गाडेकर व श्री. वराडकर यांनी अत्यंत कमी किंमतीत आपली पांच एकर जमीन या रुग्णालयासाठी दिली व रुग्णालयाच्या बांधकामास प्रारंभ झाला. डॉ. जयप्रकाश व एक माळी बांधकामावर जातीने लक्ष देत होते. तेथेच रहायचे. हाताने स्वयंपाक करायचा व रुग्णालयाच्या बांधकामात मदत करायची असा उपक्रम सुरु झाला. जानेवारी ७५ मध्ये या रुग्णालयात वैद्यकीय सल्ला व उपचारास प्रारंभ झाला व अल्पावधीतच या रुग्णालयाने आडेलीच्या परिसरात चांगला जम बसविलाही.

डॉ. जयप्रकाश व डॉ. श्रीनिवास हे पूर्णवेळ या रुग्णालयात काम करतात. डॉ. वामन व डॉ. श्रीपाद हे त्यांचे बंधू त्यांना जरूरीच्या वेळी मदत करीत असतात. डॉ. जयप्रकाश कशाळीकर यांनी जनरल सर्जरीबरोबरच नेत्र शस्त्रक्रिया व प्लास्टिक सर्जरी या क्षेत्रात खास प्रशिक्षण घेतले आहे. एक्स-रे, स्क्रिनिंग, लॅबोरेटरी, प्रसूती सर्जरी व नर्सिंगच्या सर्व सुविधा असलेल्या या रुग्णालयात आता वीस खाटांची सोय करण्यात आली आहे. परिसरातील लोकांची मोफत वैद्यकीय तपासणी करून सल्ला दिला जातो. चाळीस वर्षे वयावरील सर्व व्यक्तिसाठी चाळीस रुपयांत एक्स-रे, लॅबोरेटरी चाचण्यांसह सर्व शारीरिक तपासणी करण्याची सोय या रुग्णालयाने केली आहे.

गरीब रुग्ण

ग्रामीण भागाच्या दारिद्र्याचे दर्शन अनेकदा या रुग्णालयात घडते. मी ज्यावेळी रुग्णालयात गेलो होतो त्यावेळी एका कॉटवर एक गंभीर अवस्थेतील रुग्ण होता. मुंबईच्या मनीऑर्डरवर जगणाच्या कुटुंबातील हा रुग्ण. प्रकृती चिंताजनक झाल्यावर या रुग्णालयात दाखल झाला. मुंबईची मनीऑर्डर आल्यावर या रुग्णाकडून पैसे मिळणार. डॉक्टरनी लगेच उपचार सुरु केले. एवढे नव्हे तर बाहेरील औषधे आणण्यासाठी पैसेही दिले.

अशी उधारी बुडण्याचीच शक्यता अधिक असते. माझ्या या प्रश्नावर डॉक्टर लगेच उत्तरले, आपण रुग्णाला आरोग्य देत असतो. उधारी बुडत नसते. देण्याची ताकद नसते. त्यामुळे येणे वसूलीला वेळ लागतो एवढेच.

ग्रामीण भागातून प्रसुतीसाठी रुग्णालयात जाणाऱ्या महिला कमी. घरीच प्रसुती व्हायच्या. अर्धशिक्षित सुईण हे सारे करायची. त्यातून अपमृत्यूचे प्रमाणच अधिक. डॉ. जयप्रकाश कशाळीकरांना आडेली परिसरात त्या दृष्टीने लोक शिक्षणाचेही काम करावे लागले. रुग्णालयात प्रसुतीसाठी खर्चही अधिक येतो ही कल्पनाही त्यांनी खोटी ठरविली. आज या रुग्णालयात प्रसुतीसाठी फक्त ३५/-रु. घेतले जातात.

या रुग्णालयाच्या सेवा कार्याची माहिती आता सर्वत्र पसरली आहे. दोडामार्ग, बांदा, आरोंदा, कानुर, चौकुळ, आंबोली, कापडीस, मालवण, कणकवली, कुडाळ, उभादांडा, वेंगुर्ला येथीलही रुग्ण या रुग्णालयात दाखल झाले व बरे होऊन गेले.

सदैव आनंदी

शहराच्या ठिकाणी व्यवसाय केला तर अधिक पैसे युवकाला मिळाले असते. आज या रुग्णालयातून सुमारे तीनशे रुपयांचे वेतन या तरुण धन्वंतरीला मिळते. त्यातूनही आपला खर्च अगदी साध्या पद्धतीने राहून भागवायचा. राहिलेला पैसा रुग्णालयासाठी व गरीब रुग्णांसाठी खर्च करावयाचा. हे सारे करतांना कोठेही खंत नाही. उलट अधिक आनंद मिळाल्याने हा तरुण धन्वंतरी नेहमी आनंदात असतो.

विविध उपक्रम

आज या रुग्णालयात बाह्यरुग्ण दररोज सुमारे ५० रुग्ण येत असतात. रुग्णालयासाठी एक रुग्ण वाहिकाही ठेवण्यात आली आहे. रोग निदानासाठी लागणारी अत्याधुनिक साधनेही आणली जात आहेत. येत्या पांच वर्षात एका मोठ्या रुग्णालयाची जागा हे छोटे रुग्णालय घेऊ शकेल, या दृष्टीने रुग्णालयाची प्रगती चालू आहे. सावंतवाडीच्या डॉ. आचवल यांच्या सहकार्याने एक नेत्ररोग चिकित्सा शिबिरही या रुग्णालयाने आयोजित केले होते. डॉ. आचवल अधूनमधून या रुग्णालयात रुग्णांना सल्ला देतात. सावंतवाडी येथील यूथ क्लबच्या सहकार्याने आडेली गावात स्थापन केलेल्या आरोग्य केंद्रात शेकडो मुलांना पोलिओ डोस व त्रिरोग प्रतिबंध लस टोचण्यात आली. अनेक गरीब रुग्णांना विनामूल्य तर अनेक रुग्णांना नाममात्र पैसे घेऊन उपचार केले आहेत. या रुग्णालयात गरीबांसाठी विनामूल्य उपचारांसाठी काही राखीव खाटा, निवासाची विनामूल्य व्यवस्था, विनामूल्य भोजन व्यवस्था सुरु करण्याच्या योजना या रुग्णालयापुढे आहेत.

डॉ. जयप्रकाश कशाळीकर यांचे वडील पं. ज. ना. कशाळीकर हे या परिसरातील एक लोकसेवक, त्यांच्या जन्मदिनी या रुग्णालयामार्फत शंभर रुग्णांना विनामूल्य किंमती टॉनिक पुरविण्यात येत असतात.

सांस्कृतिक कार्य

गावच्या सांस्कृतिक विकासाठीही या रुग्णालयाने पुढाकार घेतला आहे. डॉ. जयप्रकाश कशाळीकर यांनी श्री. पोयरेकर व गावकरांच्या सहकार्याने गावात सोमेश्वर तरुण मंडळाची स्थापना केली. या

मंडळातर्फे एक वाचनालयही सुरु करण्यात आले आहे. या वाचनालयाचा शुभारंभही डॉ. कशाळीकर यांनी तीनशे पुस्तके देणगी देऊन केला. या तरुण मंडळाच्या कबड्डी संघाने जिल्हा पातळीवरील स्पर्धातून पारितोषिके मिळविली आहेत. दरवर्षी या मंडळातर्फे गावात सार्वजनिक सत्यनारायण केला जातो व यावेळी मंडळाचे तरुण कलाकार सुंदर असा नाट्यप्रयोगही सादर करीत असतात.

एक एम. एस. झालेला तरुण धन्वंतरी खेड्यात जातो. त्या खेड्याच्या आरोग्य विषयक कार्यात सर्वस्व पणाला लावून कार्य करतो. मनाचे आरोग्य वाढावे म्हणून त्यांच्या सांस्कृतिक कार्यात सहभाग देतो. त्याची ही कथा. थोडीशी प्रसिद्धीच्या क्षेत्रापासून दूर राहिलेली.

एका दगडात अनेक पक्षी

नवशक्ती २५. ०९. १९८४

दिनांक ०९.०९.१९८४ च्या अंकातील श्री. डॉ. विठ्ठलप्रभू यांचा लेख वाचला. डॉ. प्रभूंना अभिप्रेत असलेली जनजागृती केवळ आरोग्य वा रोगविषयक माहितीने होणार नाही. वैद्यकीय महाविद्यालयांवर पालक-विद्यार्थ्यांनी बहिष्कार घालण्याची कल्पनाही अवास्तव आहे. सर्वांनी विशेषतः बुद्धिजीवी मध्यमवर्गाने कातडी बचाऊ उदासीनपणा टाकून आजच्या परिस्थितीतील राजकारण व सत्तेचे डावपेच स्वतः समजून इतरांना समजावून दिले पाहिजेत. कॅपिटेशन फी किंवा अतिशय जास्त ट्यूशन फी वाली कॉलेजेस् निघण्याचे कारण राजकीय आहे, शैक्षणिक नाही. लोकांची 'सेवा' करण्याची सत्ता संपादन करताना लाखो रुपये ओतून निवडणूक लढवावी लागते. ते पैसे गोळा करण्यासाठी संस्था हाताशी असाव्या लागतात व निवडणूक फंडाला देणग्या देणाऱ्यांच्या हिताचे (जनतेच्या हिताचे नव्हे) राजकारण करावे लागते. कॅपिटेशन फीवाली कॉलेजेस् म्हणजे एका दगडात पुष्कळ पक्षी! मंत्रीपद गेले किंवा राहिले तरी संस्थारूपी सत्ता केंद्रे हाती राहतात. पुढारी स्वच्छ असते तर सार्वजनिक आरोग्यासाठी झटले असते. बेस्टची वाहतूक सुधारण्यासाठी खपले असते. लोकलचा प्रवास सुधारण्यासाठी झिजले असते. म्युनिसिपल शाळांच्या प्रगतीसाठी धडपडले असते. पण तसे काहीही होत नाही. खाजगी हॉस्पिटले वाढतात तर सार्वजनिक खचतात. हजारो रुपये देणग्या मागणाऱ्या खाजगी शाळा फुगतात तर सरकारी व महापालिकेच्या शाळा रोडवतात. सत्तेसाठी निवडणूक, निवडणूकीसाठी पैसा, पैशासाठी संस्था, संस्थेसाठी पैसा पैशातून पुन्हा सत्ता हा खेळ आहे राजकारणाचा! बहिष्कार कशाकशावर टाकणार आणि बहिष्कार कोण टाकणार? ज्याच्याकडे दीड ते दोन लाख रुपये एकरकमी देण्यासाठी नसतातच मुळी, त्यांनी बहिष्कार टाकावा म्हणण्यात काय अर्थ आहे?

सदविवेकबुद्धि, प्रामाणिकपणा व कर्तबगारी असलेल्या तरुणांनी वैचारिक, सांस्कृतिक व अखेर राजकीय क्षेत्रात नेतृत्व द्यायला सतत पुढे सरसावल्याशिवाय कॅपिटेशन फी व तत्सम इतर प्रकार नाहीसे होणार नाहीत.

लाडका पोपट

एका झाडावर तीन पोपट रहात होते. तिघेही आपल्या आईचे लाडके होते. परंतु त्यातला धाकटा आईचा जास्त लाडका होता. त्याच्या खालोखाल मधला व कमी लाडका होता सर्वात थोरला.

तिघांमधल्या त्या एकाचच थोडं जास्त कौतुक होतं हे उरलेल्या दोघांना आवडत नसे. त्या दोघांनी आईला विचारलं, “तू त्याचे अधिक लाड कां करतेस?”

आईनं त्यांच्या प्रश्नांना उत्तर द्यायचं टाळलं.

परंतु दुसऱ्या दिवशी पुन्हा ते दोघे भाऊ आईला विचारू लागले. त्याचे लाड जास्त का होतात हे सांगण्याचा त्यांनी हट्टच धरला. विशेषतः मोठा काही केल्या गप्प राहिना.

आई मोठी चतुर होती.

ती म्हणाली, “संध्याकाळी सांगते.”

संध्याकाळी खेळायला गेलेले तिघे भाऊ परत आले तेव्हा आईनं त्यांच्यासाठी खाऊचे सहा वाटे ठेवलेले त्यांना आढळले.

मोठा म्हणाला, “मला खूप भूक लागली आहे. मी तीन वाटे खातो.” लगेच त्यानं तीन वाटे फस्त केले.

मधला म्हणाला, “मलाही भूक लागली आहे. मी निदान माझ्या वाट्याचे दोन वाटे खातो.” त्यानं दोन वाटे खाल्ले.

सर्वात धाकटा म्हणाला, “मलाही भूक लागली आहे. पण आई आल्यानंतर तिचं जेवण झालंय की नाही हे विचारून मग मी खाईन. नाहीतर तिला उपाशी झोपावं लागेल.” त्यानं शिल्लक राहिलेला एक वाटा आईसाठी राखून ठेवला आणि घरट्यामध्ये दरवाजातून बाहेर डोकावताना तो आईची वाट पहात बसला.

थोड्या वेळानं आई परत आली.

तेवढ्यात मोठा पोपट “पोटात दुखतंय म्हणून जोरजोरात ओरडू लागला.”

त्याच्या मागोमाग मधला पोपट देखील पोटात दुखतयं म्हणून सांगू लागला.

धाकट्यालाही काही कळेना.

आईनं तिघांना म्हटलं, “पहा, हा खाऊ हावरटपणानं ज्यानं खाल्ला त्याला जास्त त्रास झाला. थोडा खाल्ला त्याला कमी त्रास झाला. आईवरच्या प्रेमानं जो स्वतःची भूक आवरून थांबला त्याला काही त्रास झाला नाही. कारण या खाऊमध्ये उलटी होण्याचं औषध आहे. त्यामुळे पोटात दुखतच!”

मग आईनं हळूच थोरल्या दोघां भावांना विचारलं, “आता कळलं का त्याचे लाड का होतात?”
दोघेही पार ओशाळून गेले. खजिल झाले.

योग्य सल्ला

योग्य सल्ला केव्हा लागतो? कुणाला लागतो?

जीवनाच्या प्रत्येक टप्प्यावर योग्य सल्ल्याची आवश्यकता असते. त्याचप्रमाणे विविध प्रकारच्या कठीण प्रसंगी, अवघड परिस्थितीत देखील सुयोग्य मार्गदर्शनाची गरज असते. वेगवेगळ्या क्षेत्रात काम करणाऱ्या नोकरदार मंडळींना आणि व्यावसायिकांनाही अचूक सल्ला हवा असतो. सर्वसामान्य लोकांना अशा सल्ल्याचा फायदा होतो. साहजिकच आपल्या सर्वांना याबाबत माहिती करून घेणे उपयुक्त आहे.

जेव्हा सल्ल्याची आवश्यकता असते, असे कोणते टप्पे जीवनांत येतात?

विवाह झाल्यानंतर परिवार कल्याणासाठी मुले केव्हा होऊ द्यावी? त्यांच्यामध्ये किती अंतर असावे? गरोदरपणांत पती-पत्नीने कोणती पथ्ये पाळावी? गरोदर स्त्रीने स्वतःच्या व गर्भाच्या प्रकृतीची काळजी कशी घ्यावी? इ. प्रश्नांची उत्तरे मिळण्यासाठी सल्ल्याची गरज असते.

नवीन बाळ जन्माला आल्यानंतर त्याच्या प्रकृतीची काळजी कशी घ्यायची? स्तनपान कसे द्यावे? इतर आहारात आवश्यक बदल कसे करावेत? त्याला कपडे कसे घालावे? स्वच्छता कशी ठेवावी? खेळणी कोणती द्यावी? इ. प्रश्न उपस्थित होतात.

बाळ थोडे मोठे झालं की त्याला कोणत्या शाळेत दाखल करायचं? शिक्षणाचं माध्यम मातृभाषा असावी की इंग्रजी? क्लासेसमध्ये दाखल करावं की करू नये? व्यायाम कोणता असावा? पाठांतर असावं की असू नये? पाढे असावे की नको? पेन कसं असावं? पाटी-पेन्सिल योग्य की वही-बॉलपेन? वागण्याचे नियम कोणते असावेत? शिस्त किती प्रमाणात असावी? पालक-विद्यार्थी-शिक्षक यांचे संबंध कसे असावेत? कसे सुधारावेत? असे प्रश्न तयार होतात.

एस्. एस्. सी. न झाल्यास एखादा कोर्स करण्याची वाट चोखाळावी काय? कोणकोणते कोर्सेस उपयुक्त ठरतात? कुणी कोणता कोर्स करावा? व्यवसाय सुरू करायचा झाल्यास कोणत्या सुविधा उपलब्ध आहेत? अशा तऱ्हेचे प्रश्न मनात येऊ लागतात.

एस्. एस्. सी. पास झाल्यानंतरही अशा प्रकारचे पण थोडे वेगळे प्रश्न उपस्थित होतात. अशावेळी

सुयोग्य व्यवसाय मार्गदर्शनाची गरज असते. व्यवसाय मार्गदर्शन करणाऱ्या पुस्तिका काही प्रमाणात उपयोगी पडतात हे खरं; परंतु विद्यार्थ्यांची आर्थिक-सामाजिक-सांस्कृतिक पार्श्वभूमी, त्याची मानसिकता, त्याच्या मनाचा कल, त्याच्या अंगी असलेले विशिष्ट गुण, त्याच्या अंगी असलेलं कसब आणि त्याच्या व्यवसायाचा समाजाला होणारा फायदा इ. बाबींचा सखोल विचार; व्यवसाय मार्गदर्शन करणाऱ्या सुयोग्य सल्लागारांनीच करणे अधिक उपयुक्त व श्रेयस्कर ठरते. तसेच या संदर्भात योग्य सल्लागारांची मदतच अधिक फायद्याची ठरते.

मुलं वाढत जातात तसे पालकही वयस्कर होतात. वाढत्या वयात येणारे शारीरिक व मानसिक आजार कसे टाळावे? विशेषतः पाळी बंद होण्याच्या वेळी उमेद व उत्साह कशाप्रकारे टिकवावा? नोकरी धंद्यासाठी मुले दूर गेल्यावर स्वतःचा एकाकीपणा कसा दूर करावा? जीवनातली गोडी कशी टिकवावी? कशी वाढवावी?

या संदर्भात आणखी एका महत्त्वाच्या टप्प्यावर सल्ल्याची गरज भासते. हा टप्पा म्हणजे लग्नाचा. विवाह केव्हा करावा? वधु-वराची निवड कशी करावी? प्रेम विवाह करावा की ठरवलेला? विवाहपूर्व/विवाहबाह्य लैंगिक संबंध असावेत की असू नये? याबाबत समाजाच्या भिन्न स्तरांमध्ये असलेले संकेत बदलणे आवश्यक आहे का? या समस्यांची उकल आवश्यक असते.

या शिवाय प्रेमभंग, पती-पत्नीचा झगडा, व्यसनाधिनता, अपंगत्व, मानसिकता, दुर्बलता, परीक्षेतील अपयश, अपघात, व्यापारातले नुकसान, जवळच्या व्यक्तीचा मृत्यू अशा प्रसंगीही सुयोग्य सल्ल्याचा आधार फारच महत्त्वाचा ठरतो.

योग्य सल्ला जीवनाच्या विविध क्षेत्रात वेगवेगळे रूप धारण करतो.

पेरणीच्या वेळी, लावणीच्या वेळी शेतकरी ज्योतिषीबुवांचा सल्ला घेतात. तर आरोग्याच्या संदर्भात डॉक्टरचा सल्ला महत्त्वाचा ठरतो. कायद्याच्या बाबतीत वकील व मानसिक रोगासाठी मानसोपचार तज्ञ महत्त्वाचे ठरतात. पैसे गुंतवण्यासाठी गुंतवणूक सल्लागार तर व्यवसाय उद्योगाच्या प्रगतीसाठी व्यवस्थापन सल्लागार उपयुक्त ठरतात. राष्ट्राच्या प्रगतीसाठी राजकीय व आर्थिक सल्लागारांप्रमाणेच इतर क्षेत्रातील धोरणे अचूक व प्रभावी बनवण्यासाठी त्या-त्या क्षेत्रातील तज्ञ सल्लागार आवश्यक असतात.

पण जीवनाच्या विविध टप्प्यांमध्ये, बिकट प्रसंगात आणि वेगवेगळ्या क्षेत्रांत एक वस्तू कायम असते, माणूस. माणूस कळल्याशिवाय उपरोक्त सल्ल्याच्या प्रकारात माणूसकीचा ओलावा आणि जिद्दालाची ऊब येत नाही. निःस्वार्थी व निकोप मनोभूमिका तयार होत नाही. व्यक्ती व समाजाच्या सर्वांगीण प्रगतीची दृष्टी प्राप्त होत नाही. स्वतःचे अंतरंग ओळखणाऱ्याला माणूस कळत जातो व त्याच्यामध्ये निस्पृह प्रेमाचा झरा उत्पन्न होतो. व्यक्ति व समाजाच्या सर्वकष उन्नतीचे व त्यासाठी जे करावं लागतं त्याविषयीचे बारकावे त्याला उमगत जातात. अशा प्रकारच्या व्यक्तिकडून जो सल्ला मिळतो, तो सर्वतोपरी उपयुक्त व म्हणूनच समग्र सल्ला असतो, संपूर्ण सल्ला असतो. जीवनाच्या वेगवेगळ्या टप्प्यावर, वेगवेगळ्या प्रसंगी आणि भिन्न भिन्न क्षेत्रांत कार्यरत असणाऱ्या व्यक्तींना गरज असते अशा

समग्र सल्ल्याची. पुष्कळ ठिकाणी धर्मादायी किंवा स्वयंसेवी संस्था काम करीत असतात. त्यांना तर समग्र सल्ल्याची गरज हरघडी पडत असते.

पुढच्या लेखात पाहू योग्य सल्ला देण्यासाठी आवश्यक असणारे नैपुण्य आणि गुण!

योग्य सल्ला: कसा द्यावा?

जीवनाच्या विविध टप्प्यावर, विविध प्रसंगी आणि वेगवेगळ्या क्षेत्रांत योग्य सल्ला देणाऱ्यांची आज कधी नव्हे एवढी गरज निर्माण झाली आहे.

पूर्वी आजी, आजोबा, वडीलधारे, शिक्षक, वैद्य, पुराणिक, ज्योतिषी वगैरे अनेकजण आत्मीयतेने सल्ला देत. धर्मग्रंथ, स्मृती, पुराणे, धर्मसिंधु वगैरे ग्रंथ मार्गदर्शनासाठी उपयोगात आणली जात. शिवाय पिढ्यान् पिढ्या चालत आलेल्या परंपरा, रूढी, संकेत हे देखील उपयोगी पडत.

आजच्या काळात सल्ला देण्यासाठी या विविध घटकांचा उपयोग कमी कमी होत चालता आहे. त्यामुळे सल्ला देणारेही काहीशा अंधारात चाचपडणे साहजिक आहे. कारण आजच्या काळात सल्ला देण्यासाठी धर्माचे अधिष्ठान बहुधा राहिलेच नाही. वैयक्तिक फायद्याच्या ठिसूळ व चुकीच्या निकषावर सल्ला बेतला जातो. कोणत्याही टप्प्यावर, कोणत्याही प्रसंगी आणि कोणत्याही क्षेत्रांत दिला जाणारा सल्ला त्याला अपवाद नाही.

त्यामुळेच या अंधारातून वाट काढण्यासाठी सल्ला कसा द्यावा याचे प्राथमिक विवेचन उपयुक्त ठरणार आहे.

योग्य सल्ला देण्यासाठी काही खास गुण, पारंगतता व दृष्टिकोन यांची आवश्यकता असते. त्यासाठी सल्लागाराचे काम करू इच्छिणाऱ्या व्यक्तींनी,

१. स्वतःचे मन, विचार आणि दृष्टिकोन निरोगी व निकोप बनवायला हवेत.

२. समस्या किंवा प्रश्नाशी संबंधित ज्ञान आत्मसात करायला हवे.

३. सल्ला घेणाऱ्या व्यक्ती वा गटाची मानसिकता, विचार व दृष्टिकोन समजावून घ्यायला हवेत.

हे तीन मुद्दे म्हणजे योग्य सल्ला देण्यासाठी आवश्यक तो पाया देणारी तिपाईं आहे किंवा यांना तीन खांब म्हणता येईल. सल्ला देणारा, समस्या आणि सल्ला घेणारा या तिघांशी निगडित असे हे तीन खांब अतिशय महत्त्वाचे आहेत.

आता या तीन मुद्यांचा तपशील पाहूया. पहिला मुद्दा सल्ला देणाऱ्याशी निगडित असा.

सल्लागारानं स्वतःचं मन, विचार आणि दृष्टिकोन निरोगी का बनवायचे? किंबहुना ते रोगी असतात हे गृहीत धरणे चुकीचे नाही का? पूर्वग्रहदूषित नाही का? आणि समजा ते रोगी असतातच असे गृहीत धरले तर अशी कोणती जादू आहे की जी मन, विचार आणि दृष्टिकोन करून टाकील?

हे प्रश्न अगदी योग्य आहेत. सल्लागारानं मन, विचार व दृष्टिकोन रोगी आहेत असे समजणं अगदी

चुकीचं आहे. परंतु ते मुळातच निकोप असतात असं समजणं हे त्याहूनही अधिक चुकीचं आहे. नवीन जन्मलेल्या बाळाला बोलता - चालता येत नाही. हळुहळु ते येऊ लागतं. कालांतरानं मार्गदर्शनाखाली त्याला "अधिक चांगलं" बोलता व चालता येऊ लागतं. तर मुद्दा असा की आपण सर्वजण मुळातच सर्वज्ञ नसतो. त्यामुळे आपलं मन, विचार व दृष्टिकोन मुळात कमी अधिक प्रमाणात अपरिपक्व असतात. अस्पष्ट असतात. अवास्तव असतात. तर्क - विसंगत असतात. संकुचित असतात. त्यांची व्याप्ती वैयक्तिक (स्वतःचा), कौटुंबिक, जातीय, भाषिक अशा विभिन्न परीघांनी मर्यादित केलेली असते. वैयक्तिक आशा, आकांक्षा, सुख-दुःखं, मान, अपमान, लाभ, हानि वगैरे बाबींनी आपलं मन अस्वस्थ असतं. अस्थिर असतं. अस्थिर, भिन्न मन अस्थिर डोळयासारखं असतं. ज्याप्रमाणे अस्थिर डोळयांनी आपण वस्तुचं निरीक्षण करू शकत नाही, त्याप्रमाणे अस्थिर आपण कोणत्याही जटिल समस्येचे अंतरंग पाहू शकत नाही. त्यामुळे तिचं आकलन करू शकत नाही आणि त्यामुळे योग्य भावना, आत्मीयता, कणव, सहानुभूती हे सारं अशक्य असतं. त्यामुळे योग्य भावनिक प्रतिसाद अशक्य होतो. त्यामुळे योग्य सल्ला देऊ इच्छणाऱ्या प्रत्येकानं स्वतःचं मन शुद्ध, विशाल, समर्थ, सुस्थिर, स्वस्थ बनवायचा प्रयत्न करीत राहणं आवश्यक आहे.

जी बाब मनाच्या बाबतीत खरी आहे तीच विचारांच्या बाबतीत खरी आहे. मन हा विचारांचा पाया आहे. उगम आहे बीज आहे. ठिसूळ, गढूळ, संकुचित व किडक्या मनात विचारही तसेच येतात. विचार देखील दोन प्रकारचे असतात. समस्या आकलन करणारे आणि त्या समस्येचं निराकरण शोधून काढणारे उपाय शोधणारे (म्हणजे कृतीनिदर्शक). असे विचार आपल्या हातातील विजेरीसारखे आणि शस्त्रासारखे असतात. अंधारात काय आहे हे पाहण्यासाठी विजेरीचा आणि आवश्यकता पडल्यास वापरण्यासाठी शस्त्राचा उपयोग असतो. विचारांनी समस्येचा अंतर्भेद, तर्कशुद्ध विश्लेषण आणि सुयोग्य आकलन करता येतं आणि त्यावर तोडगा काढता येतो. विजेरी मोडकी असेल आणि शस्त्र निकामी असेल तर अंधारात धडगत नसते. त्याचप्रमाणे ढोबळ, खुळे, उथळ, वासनाविचर, हावरट, मत्सरी, स्वार्थी, असहिष्णु विचार समस्येचं आकलन करू शकत नाहीत व तोडगा सुचवू शकत नाहीत किंबहुना विपर्यस्त आकलन व हानिकारक "तोडगा" यामुळे समस्या अधिक गंभीर बनते आणि व्यक्ती, कुटुंबीय व काही वेळा संपूर्ण देशाला त्या तोडग्याचे दुष्परिणाम भोगावे लागतात. राजकीय क्षेत्राचा अभ्यास केल्यास अशा भयानक दुष्परिणामांची किती तरी उदाहरणे सापडतील.

सल्लागाराचा तिसरा पैलू म्हणजे त्याचा दृष्टिकोन. इंग्रजीत याला Vision म्हणतात. त्याला Perspective असंही म्हणता येईल. यालाच मनोभूमिका म्हणता येईल. ज्या क्षेत्रात मन आणि विचार यांचा वावर असतो ते क्षेत्र किती विशाल आहे? सल्लागाराचे अंतःकरण किती विशाल झाले त्यावर त्याची आस्था, प्राधान्य, इच्छा, ध्येय, ध्यास यांना अधिकाधिक विशाल परिमाण मिळते. "व्हावे ब्रम्हांडाहूनी जाड" किंवा "विश्वाचे आर्त माझ्या मनी प्रकाशले" अशा उक्तीतून अंतःकरणाचे विशालत्व दिग्दर्शित होते. विश्वकल्याणाची दृष्टी असली तर तशी इच्छा मनात येते आणि त्या अनुरोधानं संयुक्तिक विचार मनात येतात. कल्याणकारी कृतीची जाणीव होते व मार्ग मोकळा होतो.

मन, विचार आणि दृष्टिकोन या परस्पर संबंधित आणि निगडीत अशा बाबी निकोप होण्यासाठी

काय करता येईल?

सर्वप्रथम योग्य झोप, योग्य विश्रांती, योग्य व्यायाम, शरीरकष्ट, उपभोग, याचबरोबर शरीराची स्वच्छता, सुयोग्य आहार-विहार, यांना अत्यंत महत्व आहे. कारण शरीर हे मनाशी निगडित आहे. त्यानंतर मनाचा विरंगुळा व करमणूक, वागण्या-बोलण्यातील संयम व सुहृदयता, सत्ग्रंथांचं वाचन व मनन (उदा. भगवद्गीता, ज्ञानेश्वरी), सद्विचारांचे चिंतन, सद्यस्थितीतील वरील बाबींचे महत्व आणि प्रत्यक्ष उपयोग यांचा अभ्यास, विचारांचं निर्भय आणि संतुलित प्रगटन, स्वतःचे कर्तव्य जाणून त्यानुसार कृतीची अंमलबजावणी अशा अनेक मार्गांनी मन, विचार व दृष्टिकोन निकोप व प्रगल्भ बनवता येतात. यासाठी मन, विचार आणि दृष्टिकोन निकोप असलेल्या व्यक्तीचे मार्गदर्शन महत्वाचे ठरते. या शतकातील सर्वश्रेष्ठ मानव मानल्या गेलेल्या महात्मा गांधींनी नामजपाचे महत्व ठासून व आग्रहाने मांडले होते, हे लक्षात घेता नामजपाचा पडताळा घ्यायला हरकत नाही.

सल्लागार म्हणून प्रभावी काम करू इच्छिणाऱ्यांनी साध्य करायची दुसरी गोष्ट म्हणजे संबंधित बाबींचे सखोल ज्ञान. ज्या क्षेत्रांत काम करायचे आहे, त्या क्षेत्राचा सांगोपांग अभ्यास करायला हवा. केवळ वाचनाने असा अभ्यास होत नाही. त्यासाठी तौलनिक वाचन, निरीक्षण व चिंतन यांची गरज असते. सल्लागाराने त्याच्या त्याच्या क्षेत्राची इत्यंभूत माहिती मिळवीत असतानाच त्या क्षेत्राचा सांधा इतर क्षेत्रांशी कसा जुळला आहे याचा आणि विविध क्षेत्रांचा परस्परांवर कसा परिणाम होतो, याचा अभ्यास करणे आवश्यक असते. उदाहरणार्थ जमिनीचा कस, विविध पदार्थांचा टिकाऊपणा, समाजात त्या खाद्य पदार्थांविषयी असलेली आवड नावड, स्वीकार-अस्वीकार वगैरे बाबी माहित असणे आवश्यक असते. त्यांना आर्थिक क्षेत्रातील उलाढालींची इत्यंभूत हकीकतही माहित असावी लागते. ग्राहकांची गरज व क्षमता यांची जाणीव असावी लागते. जाहिराती व पॅकींगच्यामुळे ग्राहकावर पडणारा ताण व त्यामुळे कमी होणारी गुणवत्ता यांची कल्पना असावी लागते. कंपनीच्या उत्पादनाने ग्राहकांची सोय किती होते. कंपनीला मोबदला किती मिळतो यातील तारतम्य कळावे लागते. याशिवाय वित्तसंस्था, सहभाग, रोखे, गुंतवणूक, कर्जे, शासकीय धोरणे यांचीही माहिती असावी लागते. व्यवस्थापन विस्तार यांचे आकलन आवश्यक असते. हे उदाहरण अर्थात ढोबळ स्वरूपाचे आहे. कारण या क्षेत्रांत (Food technologists, chemists, agriculturists, horticulturists, management consultants, marketing consultants, financial consultants, legal advisors, advertisement consultants etc.) म्हणजेच अनुक्रमे अन्न-तंत्रज्ञान, रसायनशास्त्रज्ञ, शेतीतज्ञ, बागाईततज्ञ, व्यवस्थापन सल्लागार, विक्री सल्लागार, कायदेतज्ञ, जाहिरात तज्ञ यांची गरज असते. या क्षेत्रातील सल्लागारांचे हे विशेष ज्ञान म्हणजेच स्पेशलायझेशन होय. ज्या क्षेत्रांत व जे विशेष प्राविण्य मिळवायचे आहे, त्यानुसार अभ्यास निरीक्षण करत करत अनुभव घ्यावा लागतो. काही वेळा त्या क्षेत्रातील सल्लागाराकडे मदतनीस म्हणून राहिल्यास त्याचाही फायदा होतो.

योग्य सल्ला देण्यास लायक होण्यासाठी तिसरी गोष्ट म्हणजे सल्ला मागण्यासाठी आलेल्या व्यक्तीची गरज, मानसिकता, विचार आणि दृष्टिकोन समजावून घेणे.

१. स्वतःचं मन, विचार व दृष्टिकोन निकोप असल्यास आणि आपण ज्या क्षेत्रांत काम करतो,

त्या विषयी आपल्यास ज्ञान असल्यास आपल्यामध्ये एक विलक्षण आत्मविश्वास येतो. सौहार्द व सहिष्णूता येते. उत्साही व उत्साहदायी वृत्ती येते. दुसऱ्याला प्रोत्साहित करण्याची शक्ती येते. दुसऱ्याला काळजीमुक्त करण्याची कला साधते. दुसऱ्याला जवळ येण्यास व मन मोकळं करण्यास उद्युक्त करण्याची अस्सल आकर्षकता, लोभसता येते. आपलं बोलणं, आपलं वागणं, दुसऱ्याच्या मनाला निश्चितं करतं, प्रफुल्लीत करतं, असं झालं की सल्ला मागायला आलेल्या बरोबर आपण सहज संवाद साधू शकतो व त्याला नीट समजावून घेऊ शकतो. समोरच्या व्यक्तित्वाची परिस्थितीवर कुत्सित, निराशाजनक, द्वेषमूलक, टवाळकीचे वा अवहेलनेचे उद्गार वा हावभाव न करता आत्मीयतेने समोरच्या व्यक्तित्वाची अडचण ही स्वतःचीच आहे अशा तऱ्हेने ऐकणे हा सल्ला देण्याच्या प्रक्रियेतील महत्त्वाचा भाग आहे. त्यातूनच व्यक्तित्वाचा मन, विचार व दृष्टिकोन आपल्याला समजतो.

२. समोरच्या व्यक्तित्वाची अडचण व्यवस्थितपणे ऐकून घेतल्यानंतर (जर आणीबाणीची परिस्थिती असेल तर) त्या अडचणीवर सांगोपांग विचार करणे आवश्यक असते. या ठिकाणी स्वतःचे ज्ञान कसोटीला उतरले पाहिजे. अडचणीचे स्वरूप, गांभीर्य, वैयक्तिक, कौटुंबिक व सामाजिक जीवनावर होणारे परिणाम स्वतःच्या नीट ध्यानात घेणे आवश्यक आहे. कारण समस्येविषयीची व्यक्तित्वाची कल्पना व आकलन चुकीचं असू शकतं. व्यक्तिला समजावून घेऊन त्याची समस्या पाहिली तर तिचे योग्य ते महत्त्व लक्षात येते व उपाय सुचतात.

३. व्यक्तित्वाचे मन, विचार व दृष्टिकोन समजले की, समस्या सोडविण्यामध्ये व्यक्तीचा सहभाग वाढवता येतो. सल्ला मागणाऱ्या व्यक्तीचा दृष्टिकोन, विचार, मन यामध्ये काही त्रुटी आढळल्यास स्नेहल वृत्तीने पण ठामपणे त्यांचा उहापोह करून त्या दूर करण्याचा प्रयत्न करता येतो. बहुतांशी अशा समस्यांची उकल अधिक प्रभाविपणे होते.

योग्य सल्ला देऊ इच्छणाऱ्यांनी या बाबींचा विचार केल्यास व स्वीकार केल्यास अतिशय जटिल व देशव्यापी समस्या देखील सोडवणे शक्य होईल. विशेषतः ज्यांच्या योजना व धोरणांचा कोट्यावधी लोकांवर प्रचंड परिणाम होतो (चांगला किंवा वाईट) त्यांच्या सल्लागारांनी तरी या बाबी विचारात घ्याव्यात व आचरणात आणाव्यात असे कळकळीने सुचवावेसे वाटते.

योग्य सल्ला देण्यासाठी (१) सल्ला देणाऱ्याचे मन, विचार व दृष्टिकोन निकोप हवे (२) संबंधित क्षेत्राचा सखोल अभ्यास हवा (३) सल्ला देणाऱ्याचे मन, विचार व दृष्टिकोन सल्ला देणाऱ्याला माहित हवे. हे तीन मूलभूत मुद्दे आपण पाहिले.

सल्ला देणाऱ्यानं वरील तीनही मुद्दे प्रभाविपणे अंमलात आणण्यासाठी आणखी काही पावलं उचलणं आवश्यक आहे.

१. सर्वसामान्यपणे न विचारता सल्ला देऊ नये. कारण आगंतुक सल्ला देणाऱ्याकडे पुरेशा गांभीर्यतेने पाहिलं जात नाही. दुसरी बाब अशी की एकाद्याने सल्ला मागितला नसताना त्याच्याकडून त्याच्या समस्येविषयी/अडचणीविषयी पुरेशी माहिती मिळणे शक्य नसते. त्यामुळे सल्ला अयोग्य व नुकसानकारक ठरण्याची शक्यता असते. त्यामुळे सल्ला देणाऱ्याचे नुकसान व सल्ला देणाऱ्याचा

अपमान/फजिती होते.

याला अपवाद म्हणजे महात्म्यांचा. महात्मे सर्व समाजाचे दायित्व घेऊन जन्मलेले असतात. सर्व विश्वाचे कल्याण हेच त्यांच्या जीवनाचं श्रेय असते. त्यांचं मन, विचार व दृष्टिकोन पराकोटीचे प्रगल्भ असतात. त्यांचं ज्ञान अथांग असतं आणि ज्यांना "सल्ला" देतात त्या अखिल मानवाविषयी त्यांना यथार्थ जाण असते.

सजल मेघांप्रमाणे महात्मे निरपेक्षपणे वैयक्तिक मानापमान व सुख-दुःखांवर मात करत ज्ञानामृत बरसत असतात. त्यांचा सल्ला म्हणजे नवसंजीवनी असते. पूर्णपणे मोफत मिळणाऱ्या या अमृताने करोडोंचे जीवन प्रफुल्लीत होतं. असे महापुरुष जीवनाच्या सर्व क्षेत्रात नवसंजीवनी ओततात व कर्तृत्वाचे महामेरू घडवतात.

२. सर्वसामान्यपणे सल्ला मोफत देऊ नये. (याला अपवाद आत्ताच पाहिला.) कारण ज्याच्यासाठी पैसा खर्च होत नाही तो सल्ला कवडी किंमत ठरवला जातो. त्याची उपेक्षा होते. कारण त्यात सल्ला घेणाऱ्याची आस्था व तळमळ नसते.

३. सल्ला देताना तो वाजवी आहे की अवाजवी? सल्ला घेणाऱ्याला तो पेलेल का? सल्ल्याचे कोणते परिणाम अपेक्षित आहेत व किती कालावधीनंतर? कोणत्या बाबी अपेक्षित नाहीत? सल्ला अंमलात आणताना घ्यावयाची खबरदारी कोणती. अशा प्रश्नांकडेही लक्ष द्यावे लागते. लोकशिक्षण हा एक प्रकारचा सल्लाच आहे. लोकशिक्षणाचं एक उदाहरण म्हणजे लैंगिक शिक्षण व एड्सबद्दलची जागृती. दृक्श्राव्य माध्यमाच्याद्वारे सर्वत्र लैंगिक शिक्षण देण्याचा प्रयत्न हल्ली बरेचजण करतात. त्यांचा हेतू स्तुत्य असतो. त्यांची धडपड वाखाणण्यासारखी असते. त्यातले बरेचजण प्रामाणिक असतात. परंतु... त्याचा परिणाम काय होतो? चंचल आणि अर्धपक्व भावविश्व, अस्पष्ट व बदलते विचार, बदलत्या निष्ठा, विरळ धारणा असलेल्या मुलांमध्ये मूळप्रवृत्ती असलेल्या वासना मात्र नैसर्गिकपणेच प्रभावी आणि जोमदार असतात. त्यामुळे अनावृत्त शरीरे, जननेंद्रिये आणि लैंगिक क्रिया यांची चित्रे यांचं आकर्षण त्यांच्या मनामध्ये खोलवर आणि नकळत वाढू लागतं. त्यांच्या क्रिया या अनुषंगाने घडू लागतात. संतती नियमनाची साधने माहीत झाल्यामुळे व गर्भपाताचे पर्याय सुलभ झाल्याने व "निरोध वापरा - एड्स टाळा" अशा स्वरांमुळे सामाजिक व आरोग्याच्या समस्या काही प्रमाणात टळल्या जातात. लैंगिक शिक्षणामुळे खुल्या लैंगिकतेच्या वातावरणात भर पडते. सध्याच्या लैंगिक शिक्षणाच्या परिणती लैंगिकता ही प्रेम, त्याग, सहानुभूती, वात्सल्य, ममता, जबाबदारी, करुणा, कर्तव्य, काळजी, संवेदना, एकी, प्रफुल्लीतता, उत्साह, नाद, लय, सौंदर्य इ. नटलेल्या मनोरम सुंदर जीवनाचा भाग रहात नाही. लैंगिकता वरील सर्व बाबींपासून तुटली जाते. अशा लैंगिकतेत फक्त हाव राहते, वखवख राहते. उद्दामपणा राहतो. बेपर्वाई राहते. स्वार्थाधता राहते. बेजबाबदारपणा राहतो.

लैंगिक शिक्षण देणाऱ्यांना शिक्षणाचा हेतू, मन, प्रगल्भ करणे, विचार अचुक बनवणे व दृष्टीकोन विशाल करणे व कृती लोककल्याणकारी बनवणे असा असतो हे कळलं तर ते लैंगिक शिक्षणा सारख्याच आकाराच्या गणवेशाप्रमाणे लादणार नाही. त्याचप्रमाणे जीवन संस्कृतीच्या गाभ्यापासून

तोडून ते शिकवणार नाहीत. सामाजिक, आर्थिक, राजकीय बाबींपासून तोडून शिकवणार नाहीत. ते कसे शिकवावे याचा तपशील "कामजीवन-ज्ञान आणि समाधान" या माझ्या पुस्तकात आहे.

या उदाहरणांवरून सल्ल्याचे स्वरूप कसे ठरवावे याविषयी बरीच कल्पना येऊ शकेल.

४. कृतीप्रवण सल्ला. पुष्कळदा सल्ला मागायला आलेल्याच्या मनात काय करू नये? कोणते कार्य करावे? असे प्रश्न असतात. अशावेळी सल्ला देताना कोणत्याही क्षेत्रात अस्तित्वात असलेले पाच स्तर लक्षात घेणे व समजावून देणे आवश्यक असते.

अ. स्वतःचे काम टाळणे, भिक्षा मागणे, फसवणे, चोरी करणे इ.

ब. काम करणं व अतिरिक्त फायदा लाटणे.

क. योग्य मोबदल्यात नोकरी धंद्यातील कर्तव्य सचोटीने करणे.

ड. स्वतःच्या नोकरी धंद्यातील, व्यवहारातील गुणवत्ता वाढवणे, विस्तार करणे, त्याद्वारे रोजगार उपलब्ध करणे. त्यासाठी आवश्यक तो अभ्यास, संशोधन इ. करणे.

इ. स्वतःचा उद्योग, धंदा, नोकरी यांचे समाजातील स्थान ओळखून त्या संदर्भात लोक कल्याणकारी दृष्टिकोन, धोरणे, योजना याबाबतीत विधायक सूचनांचा तपशील विकसीत करणे, त्यादृष्टीने जनमत जागृती करणे व सत्ताधारी व योजनाकर्त्यांना हा तपशील पुरवणे.

कृतीप्रवण सल्ला देताना (ड) व (इ) हे मुद्दे आजच्या काळात अत्यंत महत्त्वाचे आहेत. जर (ड) व (इ) चे मुद्दे आचरणांत आणले नाहीत तर फक्त अ, ब व क हे तीनच पर्याय राहतात. पैकी केवळ सचोटीने वागणारा भ्रष्ट होण्याची व (ब) पर्याय स्विकारण्याची किंवा वैफल्यग्रस्त होऊन (अ) पर्याय स्विकारण्याची शक्यताच जास्त असते.

इथे असा मुद्दा येतो की निस्वार्थपणे सेवा करणाऱ्यांचे काय?

ज्याला आम्ही निस्वार्थपणे सेवा म्हणतो ती सेवा करणाऱ्या सर्व संस्था सरकारी अनुदान आणि देशविदेशातून येणाऱ्या देणग्यांवर अवलंबून असतात. जाहिरातींवर अवलंबून असतात. विशिष्ट हितसंबंधांमध्ये बांधले गेल्यावर त्याप्रकारच्या हितसंबंधांविरुद्ध लढणे कठीण असते. परंतु या संस्थांनीही "क" व "ड" यांचे पालन केले तर त्यांच्यामध्ये स्वयंपूर्णता व आत्मनिर्भरता येऊ शकेल. अशा आत्मनिर्भर स्वयंसेवी संस्था (इ) चे यशस्वी व अत्यावश्यक असे पालन करू शकतील.

मुद्दा 'क' च्या संदर्भात अशी शंका येईल की योग्य मोबदला घेतला तर ती सेवा होईल का? याचे उत्तर असे आहे की योग्य मोबदला फक्त पैशाच्या स्वरूपातच आणि तात्काळ घ्यावा असे नव्हे. निर्मिती क्षमता, कार्यकुशलता, कष्ट इ. च्या स्वरूपातही मोबदला घेता येतो. तसेच सोयीनुसार कर्ज परतीच्या द्वारेही सेवा देता येते. किंबहुना अशी सेवाच सेवा करणाऱ्याच्या मनात अहंभाव व सेवा घेणाऱ्याच्या मनात लाचारी येऊ देत नाही. मने निरोगी ठेवते.

५. योग्य सल्ला देण्याची पद्धत - पुष्कळदा सल्ला देणाऱ्याला दोष काढण्याची उर्मी येते. सल्ला मागणाऱ्याला हिणवण्याची खुमखुमी येते. अशी खुमखुमी येणे अनैसर्गिक नाही. पण ती टाळणे महत्वाचे असते. कारण सल्ला देण्यामागील हेतू स्वतःची खुमखुमी पूर्ण करणे नव्हे तर योग्य मनोभूमिकेतून योग्य कार्य घडविणे असते. आपला सल्ला अशा तऱ्हेने योजावा की त्यामुळे समोरच्या व्यक्तीचा मनोभंग तर होणार नाहीच पण आवश्यक ती सुधारणा करण्याची दिशा व युक्ती तरी तिला सापडेल. मुलाला अभ्यास न करण्याबद्दल अद्वातद्वा बोलणे गैर ठरते. तसे अद्वातद्वा न बोलता ज्या कोणत्या कारणांमुळे त्याची अभ्यासू वृत्ती कमी झाली आहे (उदा. परीक्षा पद्धतीतील भ्रष्टाचार, परीक्षेतील यशाला अवाजवी महत्व देण्याची समाजाची दृष्टी, केवळ स्मरणशक्ती तपासण्यावर दिलेला भर, दूर रहात असल्यास घरच्यांची आठवण, एकाकीपणा, तारुण्यसुलभ भावना, घरच्या आर्थिक परिस्थितीची चिंता, घरच्या अडचणींची विवंचना, कुणीतरी केलेला अपमान इ.) त्यांचा मागोवा घडून मार्गदर्शन करणे योग्य ठरते. तसेच या बाबींवर मात करायची तर्कशुद्ध पद्धत त्याला समजवावी लागते. तसेच नीट समजून केल्यास उत्तम अभ्यासाचे समाधान मिळू शकते व जीवन आनंदी होऊ शकते याची खात्री पटवावी लागते. असे प्रोत्साहनपर जिवाळ्याचे मार्गदर्शन प्रभावी ठरते हा माझा अनुभव आहे.

६. अनाग्राही सल्ला अधिक योग्य ठरतो. योग्य सल्ला देऊ इच्छिणाऱ्याने (व त्याद्वारे योग्य परिणाम साधू इच्छिणाऱ्याने) स्वतःचा सल्ला योग्य कसा आहे याचा उहापोह खुल्या मनाने सल्ला घेणाऱ्यांबरोबर करावा. परंतु स्वतःचा सल्ला 'आज' मानला गेला नाही तरी 'उद्या' आचरणात आणला जाऊ शकतो याविषयी खात्री बाळगावी. जरूर तेव्हा तो सल्ला अधिक परिपूर्ण बनवण्याचा प्रयत्न करावा.

७. योग्य सल्ला देणाऱ्याने कधीही मिथे राहू नये. तसेच सल्ला घेणाऱ्याच्या मध्ये तशी भावनाही येऊ देऊ नये.

८. सल्ला देणाऱ्याने केवळ सल्ला घेणाऱ्याचा क्षुद्र स्वार्थ साधण्यासाठी इतरांचे नुकसान करणे म्हणजे सर्वतोपरी अयोग्य व बदसल्ला होय.

९. सल्ला देणाऱ्याने प्रसन्न व आकर्षक असावे. ओंगळ, उदास, खिन्न, भेदरट व भडक राहू नये.

योग्य सल्ला कसा घ्यावा?

सर्वश्रेष्ठ पदावरील व्यक्तीपासून ते अत्यंत हलाखीत जगणाऱ्या व्यक्तीपर्यंत सर्वांनाच योग्य सल्ल्याची गरज कधी ना कधी पडतेच. राष्ट्राध्यक्ष, पंतप्रधान, इतर मंत्री, प्रशासक, न्यायाधीश, खासदार, आमदार, नगराध्यक्ष, पोलीस, होमगार्ड, लष्कर वगैरे त्या क्षेत्रातील उच्चपदस्थ, कलाकार, विचारवंत, शास्त्रज्ञ, उद्योजक, व्यापार, शिक्षणतज्ञ, अशा विविध व्यक्तींना योग्य सल्ल्याची जास्त आवश्यकता असते. कारण अशा व्यक्तींना योग्य सल्ला मिळाला तर त्यांचे आणि समाजाचे कल्याण होऊ शकते. त्यांचा दृष्टिकोन, त्यांचे विचार, त्यांच्या योजना, त्यांच्या भावना, त्यांची कृती या सर्वांचा समाजावर फारच मोठ्या प्रमाणावर प्रभाव पडत असतो. नीट विचार केला तर लक्षात येईल की शेकडो लोकांच्या घरात एकाद्या दिवशी चूल पेटणे न पेटणे देखील महत्त्वाच्या पदी असणाऱ्या व्यक्तींच्या निर्णयावर अवलंबून असते. त्यामुळे उच्चपदस्थ व्यक्तींनी योग्य सल्ला कसा घ्यावा याकडे अत्यंत

गांभीर्याने पहायला हवे, व योग्य सल्ला मिळवण्याचा कसोशीनं प्रयत्न करायला हवा.

अर्थात सर्वसामान्यांनाही अडीअडचणीत व विविध टप्प्यांवर सल्ला लागतो याचा उहापोह पूर्वी आलेला आहेच.

आपण रोजच्या व्यवहारात मित्र, आई, वडील, वडीलधारे, नातेवाईक वगैरेंचा सल्ला घेतो. परंतु तो एक संवादाचा भाग असतो. त्यात गैर काही नसले तरी तो सल्ला अभ्यासपूर्ण, सर्वसमावेशक, अचुक आणि कल्याणकारी असेल असे सांगता येत नाही. अशाप्रकारचा संवाद बारीक सारीक बाबींमध्ये ठीक असतो. उदाहरणार्थ कुकर कोणत्या कंपनीचा घ्यावा याबद्दल मैत्रिणींचा अनुभव उपयोगी पडू शकतो व कोणती चप्पल चांगली याविषयी मित्राचा!

परंतु ज्या निर्णयाचा परिणाम दूरगामी आणि व्यापक प्रमाणावर होतो त्या निर्णयापूर्वी योग्य सल्ला मिळणे अत्यावश्यक असते.

उच्च पदस्थांचा विचार करायचा झाल्यास लक्षात येईल की शिक्षण, आयात, निर्यात, अनुदान, कर, आरोग्य वगैरे क्षेत्रात निर्णय घेताना योग्य सल्ला मिळाला नाही व निर्णय चुकला तर लाखो लोकांचं जीवन यातनाग्रस्त होऊ शकतं.

सर्व सामान्यांच्या जीवनात व्यवसाय निवड, घटस्फोट, लग्न वगैरे प्रसंगी योग्य सल्ल्या अभावी कौटुंबिक दुर्दशा होऊ शकते.

योग्य सल्लाचं महत्त्व लक्षात आलं तर त्यासाठी आवश्यक ते प्रयत्न करण्यासाठी इच्छाशक्ती तयार होऊ शकते. अशी **इच्छाशक्ती** ही योग्य सल्ला मिळवण्यासाठी पहिली व अत्यावश्यक बाब आहे.

दुसरी बाब आहे नम्रता.

“व्यासोच्छिष्टं जगत्सर्वं” अर्थात भगवान व्यासांनी आधी ज्ञात नव्हतं असं संपूर्ण जगात काहीही नाही, असं ज्याच्या विषयी म्हटलं जातं त्या महर्षी व्यासांनी देखील देवर्षी नारदाकडून सल्ला मागितला होता, श्रीमत् भागवताच्या पहिल्या स्कंधात ही हकीगत येते.

चार पैसे मिळाले व काही लाचार माणसांनी हांजी हांजी केली की मिजास वाढते. माज येतो. आकाश ठेंगणं होतं. उद्दामपणा येतो. बेमुर्वतखोरपणा येतो. बेपर्वाई वाढते. विवेक हरवतो. सहृदयता आटते. हुकुमशाही वृत्ती बळावते. शब्दांची भाषा समजेनाशी होते व केवळ शिक्षेचा कठोरतम बडगाच काय तो दिसू लागतो. कधी कधी तोही दिसत नाही. हे सर्व कुणाच्याही बाबतीत होऊ शकतं. परंतु जीवनाची मौलिकता व गुणवत्ताही, पैशाची सूज, सत्तेचा कैफ आणि लाचारांची प्रभावळ यामुळे वाढत नाही, हे लक्षात घेतलं तर अंगी नम्रता येऊ शकते. स्वतःचं कर्तव्य किती उत्तमपणे पार पाडलं यावर जीवनाची गुणवत्ता ठरते हे कळलं तर नम्रता अंगी बाणू शकते. अजून आपल्याला पुष्कळ काही करायचं आहे ह्याची जाणीव झाली की कर्तव्याचे महामेरु डोळ्यांसमोर उभे रहातात व नम्रता येते. आपलं जीवन सार्थकी कसं लावता येईल हा प्रश्न मनात आला की नम्रता होते.

योग्य सल्ला मिळविण्यासाठी कधी झोपडीत जावे लागे तर कधी स्वतःच्या कनिष्ठांकडे. तसं जाण्यासाठी अहंकार सोडावा लागतो.

तिसरी बाब **धीटपणा**. स्वतःच्या चुकांकडे पहाण्यासाठी व त्या दुरुस्त करण्यासाठी धैर्य लागतं. त्याचप्रमाणे सल्ला देणाऱ्याने मोकळेपणाने सल्ला द्यावा यासाठी सल्ला घेणाऱ्याने कटु शब्द पचविण्याची हिंमत दाखवावी लागते. अर्थात सल्ला देणाऱ्याचे न्यून वा चूक आढळल्यास नम्रपणे प्रतिप्रश्न करण्याचे धाडसही हवे. कारण असं केल्यानेच सल्लागाराची पातळी उंचावते. आणि काही गफलत असल्यास टळते.

चौथी बाब आहे सल्ल्याची **शहानिशा** कशी करावी याबद्दल. आपल्याला मिळालेला सल्ला व्यावहारिक आहे की नाही, वास्तव आहे की नाही याचा नीट विचार करण्यासाठी वैयक्तिक स्वार्थ क्षणभर तरी बाजूला ठेऊन विचार करावा लागतो. सल्ल्याची शहानिशा केवळ वैयक्तिक स्वार्थाच्या निकषावर केली आणि जनहित बाजूला ठेवले तर बदसल्ला पदरी पडणार व अखेर आपण हीनच बनणार यात शंकाच नाही. अनेक पुढाऱ्यांच्या भीतीपोटी व स्वार्थासाठी त्यांच्या पाठीराख्यांकडून उदो उदो होत असला तरी लोकमानसांत त्यांना अजिबात किंमत नसते. त्यांना लोकांचे तळतळाटच लाभत असतात. त्यामुळे असल्या पोकळ मोठेपणाच्या आशेनं योग्य शहानिशा न करता बदसल्ला स्वीकारून वैयक्तीक स्वार्थाची पूजा व लोककल्याणाची पायमल्ली करणं म्हणजे मनुष्यत्वाकडून बेगडी ग्लॅमरमध्ये लपलेल्या हीनतम अशा पशुत्वाकडे जणं होय.

पांचवी बाब आहे. **सल्लागार निवडण्याची**. सल्लागाराची निवड करतांना उत्साही, प्रसन्न, बुद्धिमान, निस्वार्थी, स्वाभीमान, वैयक्तिक व वैश्विक कल्याणाची दृष्टी असलेला, चतूर, अभ्यासू, दूरदृष्टी असलेला आणि प्रामाणिक अशा व्यक्तीची निवड करणे आवश्यक असते.

स्तुतीपाठक, मिंथी, लाचार, पोकळ बडबडणारी स्वार्थी, संकुचित व्यक्ती ओळखून तिला दूर ठेवावे लागते. पण असं करायला जमणं कठीण असते. स्वतःमध्ये विश्वास नसला तर माणूस पदाच्या आश्रयानं बढाई मिरवत असतो. पद गेले तर आपल्याला कस्पटाएवढंही महत्व राहणार नाही ही रुखरुख मनाच्या एका कोपऱ्यात कायम घर करून असते. त्यामुळेच संकुचित स्वार्थ व खुर्ची सांभाळण्याचा सल्ला देणाराच अधिक बरा वाटतो. खोटी स्तुती करणारा बरा वाटतो.

योग्य सल्ल्याची शहानिशा कशी करावयाची हे आपण पाहिलं. परंतु काही वेळा आपण ज्यांचा सल्ला घेतो, त्यांच्या पूर्ण आहारी गेलेलो असतो व अशावेळी सारासार विवेकच नष्ट झालेला असतो. आपल्या देशातच नव्हे तर इतर देशविदेशात देखील आपल्यातले लाखोजण; नेते, बुवा, महाराज, भगवान, स्वामी इत्यादिकांच्या आहारी जातात. अशा परिस्थितीत मिळणारी शिकवण (एक प्रकारचा सल्ला) बरोबर आहे की नाही याची शहानिशा करण्याचे भान राहत नाही. अशा परिस्थितीत जी शिकवण मिळते, जो उपदेश मिळतो, त्याचीही शहानिशा करायला शिकलं पाहिजे. अशी शहानिशा केवळ वैयक्तिक लाभ किती झाला या निकषावर किंवा तथाकथित मनःशांती किती मिळालीय यावरून ठरवणे बरोबर नाही. आपल्याला जी शिकवण मिळते आहे, तिच्या आधारे जगातील मुख्य राजकिय, वैज्ञानिक,

सांस्कृतिक वगैरे प्रवाहात आपण किती महत्वाची भूमिका बजावू शकतो याचा विचार करणं आवश्यक असतं. आपली संघटना वा संस्था धार्मिक की राजकीय, सामाजिक असो की सांस्कृतिक, वैज्ञानिक असो की औद्योगिक, आस्तिक वा नास्तिक, त्या संघटनेकडून आपल्याला जी शिकवण मिळते त्या शिकवणीचं प्रत्यक्ष परिणामाच्या निकषावर मुल्यमापन करायला हवं. असं मुल्यमापन करू लागल्यास समाजातील मुख्य घडामोडींकडे पाठ फिरवून किंवा दुर्लक्ष करून सार्वत्रिक कल्याणाचे परिमाण लावू लागल्यानंतर आपल्या गुरु किंवा नेत्याकडून आपल्याला केवळ स्वार्थपोषक सल्ला मिळण्याची शक्यता कमी होते व आपल्याला स्वतःच्या चुका सुधारण्याची संधी मिळू शकते. त्याचप्रमाणे आपले गुरु किंवा नेतृत्व (महान असले तरी) त्याच्या संभाव्य चुका देखील टळू शकतात. तसेच कधी कधी भोंदू, लबाड, भ्रष्ट व समाजघातकी गुरुपासून आपली सुटका होते तर कधी गुरुची वाममार्गापासून सुटका होते. काही वेळा अशा तऱ्हेच्या निकषांमुळे आपल्याप्रमाणेच इतरांचेही डोळे उघडतात व त्यांचेही नुकसान टळते. संकुचित स्वार्थाचे परिमाण आपण जेव्हां एखाद्या शिकवणीला वा सल्ल्याला लावतो, तेव्हां नकळत आपण आशेच्या साखळदंडाने बांधले जातो व इतरांच्या नुकसानाविषयी आंधळे-बहिरे होतो. पण यामुळे एखाद्यावेळी क्षुल्लक स्वार्थ साधला तरी बहुतेक वेळा फसवणूक व नुकसानच पदरी पडते. स्वार्थामुळे आपली सारासार विचारशक्ती नष्ट होते व आपण कोणत्याही आमीषांना बळी पडू शकतो याची शेकडो उदाहरणे आपण वर्तमानपत्रातही वाचतोच. त्यामुळे निःस्वार्थपणे, निरपेक्षपणे, लोककल्याणाच्या निकषावर आपल्या संप्रदायाची वा संघटनेची शिकवण तपासून पहाणे हे स्वतःला, स्वतःच्या गुरुला/नेत्याला व समाजाला हितकारक ठरते.

थोडक्यात, योग्य सल्ला मिळविण्यासाठी स्वतःमध्ये इच्छाशक्ती, नम्रता, धीटपणा, सल्ल्याची शहानिशा करण्यासाठी योग्य निकष, योग्य सल्लागार निवडण्यासाठी आवश्यक तो निःस्वार्थपणा व निस्पृहता हे गुण अंगी बाणवावे लागतात.

गणपती बाप्पा मोरया

सेठ गो. सुं. वै. महाविद्यालय, गणेशोत्सव स्मरणिका - १५ सप्टें. १९८८.

मुंबापुरीतला शिवाजीपार्क किंवा गिरगांव चौपाटी असो की पुण्याचा लाकडीपूल (संभाजी पूल) असो अथवा आमच्या सावंतवाडीचा मोती तलाव, गणेशोत्सवाचा उत्साह मात्र सगळीकडेच ओसंडून जातांना मी पाहिला. एखादे कॉलेज असो की एखाद्या फळविक्याचं घर, 'गणपती बाप्पा मोरया' "सुखकर्ताच" असतो. आबालवृद्ध सर्वांनाच!

गणपती ही विद्येची देवता मानली जाते. अनेकांच्या अनेक देवता, अनेक श्रद्धास्थानं. मिनर्वा म्हणजे रोमन लोकांची शहाणपणाची देवता तर दुर्गा म्हणजे हिंदूंची शक्तीची देवता. यादी केली तर कदाचित संपायची नाही! जगातल्या विविध भागातले लोक स्वतःतल्या देवत्वाचा-चांगुलपणाचा-उत्तमतेचा शोध वेगवेगळ्या प्रकारांनी घेत आले आहेत. स्वतःतल्या श्रेयस्कर वृत्तीची अभिव्यक्ती व्हावी यासाठी मानवी प्रज्ञेनं तत्वज्ञानाच्या अवकाशात असंख्य उड्डाणं केलेली आहेत. प्राचीन काळापासून उपासना, व्रतवैकल्य, नामसंकीर्तन, सप्ताह, पूजापाठ, आरत्या, ध्यानधारणा, उत्सव, समारंभ, विधी, यज्ञ, पाणपोया, परोपकार, दानधर्म अशा अनेक प्रकारातून आपण आपली 'चांगल्यावरची' निष्ठा व्यक्त करीत आलो आहोत.

आपण चर्चमध्ये गेलो काय किंवा मशीदीत, आपण आपल्या निष्ठेशी निगडीत राहण्याचा प्रयत्न करीत असतो किंवा कोणताही धर्म स्वीकारलेला असला अथवा नास्तिक तत्वज्ञानही स्वीकारलेलं असलं तरीही आपल्या मधली 'अंधारातून प्रकाशाकडे' जाण्याची भावना आपण जतन केली तर खूप समाधान मिळतं.

व्यवहार, प्रपंच नेहमीची चोकोरी आणि पोटभरतीच्या इतर धडपडीतून सुटका व्हावी व विरंगुळा मिळावा यासाठी आपण धडपडत असतो. समारंभ किंवा उत्सवाच्या मुळाशी आपली ही भावना देखील असते.

पण याव्यतिरिक्त आणखीही एक मुद्दा आहे. आपल्या नित्याच्या जीवनात आपण ते काही करतो त्याला चांगल्याच अधिष्ठान असावं म्हणूनही आपण वेळात वेळ काढून आपल्या मनातल्या परमेश्वराची पूजा करतो. स्वतःचं यश, आनंद यांनी कृतकृत्य होऊन परमेश्वराचे कृतज्ञ होण्यासाठी आपण उत्सव

साजरे करतो. पुष्कळदा त्या 'सर्वोत्तमाचा' स्फूर्तिस्त्रोत आपल्या हृदयात सतत रहावा, उत्साह द्विगुणित व्हावा म्हणूनही आपण उत्सव करतो.

पण पुष्कळदा सर्वोत्तमाचा ध्यास, सर्वोत्कृष्टतेची तळमळ, प्रगल्भतेची आस आणि अखंड विकासाची आपल्या हृदयातली प्रक्रिया आपण विसरतो. मग जीवनाचा मूळ हेतू आणि पर्यायाने उत्सावामागील मूळ उद्देश, त्याचं अधिष्ठान बाजूला पडतं आणि क्षुद्र पातळीवर उतरतो.

(वैयक्तिक किंवा गटांच्या स्वार्थासाठी मग तंटे, हेवेदावे-गटबाज्या-लाथाळ्या यांना उधाण येतं. आर्थिक किंवा राजकीय स्वार्थासाठी सण-समारंभ वेठीला धरले जातात!) तर पुष्कळदा असंही घडतं की उत्सवाचा खर्च डोळ्यात भरल्यामुळे आपल्यातले अनेकजण उत्सावाकडे पाठ फिरवून दुसऱ्या टोकाला जातात. जगाची चिंता केवळ स्वतःलाच असल्याप्रमाणे बिलकूल 'सुतकी' चेहऱ्यात जगत राहतात.

तर काहीजण प्राप्तव्य म्हणूनच उत्सव करतात. वेठ निस्तरतात. देवाजीचा कोप नको म्हणून निर्जिवपणानं उत्सवाची पूर्ती करतात.

पण निर्जिव परंपरावादीपणा, विमनस्क आणि दुश्चिन्त असा करंटा उत्सव विरोध, अर्थस्वार्थाचा संकुचितपणा, सत्ता आणि वर्चस्वाचा बेबंद धुमाकुळ घालण्याचा मस्तवालपणा हे सगळंच गैर आहे.

आपल्या सर्वांच्याच जीवनात आनंदाचा व उत्साहाचा बहर प्रत्येक उत्सवातून निर्माण व्हावा ही भावना जीवनादायी आहे.

जे जे उत्कट आणि उत्तम आहे मागोवा घेण्याची आणि ते आपल्या जीवनात आणण्याची आपली मूळ भावना आपण लक्षात घ्यायला हवी. अन् केवळ गणेश-उत्सवाचंच नव्हे तर इतरही उत्सवांचं स्वरूप आपल्या मूळ निर्मळ भावनेला अनुसरून ठरवायला हवं, तरच उत्सवाचा आनंद त्यातून मिळणारा उत्साह आणि एकमेकांबद्दलची आत्मीयता वाढीला लागेल.

तगमग

काळ्या कुळकुळीत दगडी इमारती पाहिल्या की, माझ्या मनावर नकळत दबाव येतो. गावातल्या माझ्या छोट्या चंद्रमौळी घराचीच सवय झालीय नजरेला!

त्या दिवशी सकाळी जेव्हा ए. बी. सी. वैद्यकीय महाविद्यालयाच्या आवारात शिरलो, तेव्हादेखील मी गांगारुन गेलो. वर्षानुवर्षे त्या प्रचंड इमारतीच्या काळ्या भिंतींनी काय काय पाहिले असले कुणास ठाऊक! त्या इमारतीलादेखील स्वतःच असं भव्य आणि तरीही गूढ व्यक्तिमत्त्व होतं. संपूर्ण इमारतभर लांबच्या लांब व्हरांडा होता. माणसांनी तो गजबजून गेला होता. खाकी कपड्यातले प्यून, पांढऱ्या गणवेशातल्या परिचारिका यांची वर्दळ सुरु झाली होती. पांढऱ्या कोटातील, रंगीबेरंगी कपड्यातील मुले-मुली गटागटाने लगबगीने वावरतांना दिसत होती. काही ठिकाणी हास्यविनोद चालले होते. काहीजण नुसतेच फिरत होते. एका ठिकाणी व्हरांड्याच्या कड्यावर एक तरुण-तरुणीचा जोडा बसला होता. प्रेमळ नजरेने एकमेकांच्या डोळ्यात डोकावत अन् गालात हंसत त्यांची कुजबूज चालली होती. या सगळ्या गर्दीत ट्रेमधल्या डिशेस सांभाळत, धक्के चुकवत एक दोन कॅन्टीनची पोरं आपली इप्सित 'मंझिल' गाठण्यासाठी मार्ग काढीत होती.

कावऱ्याबावऱ्या नजरेने मी रेंगाळतोय. हे लक्षात येताच एक प्यून खेकसला, "क्या चाहिये?"

"मेरेको ऑफिसमध्ये काम है." मी शब्द जुळवले. पण हिंदीचा मुडदा पडला हे लक्षात येऊन मी पार ओशाळलो. "सामने बोर्ड है, दिखाई नहीं देता क्या?" त्याचा गब्बरसिंग प्रश्न. मला काही उत्तर सुचलं नाही. यंत्राप्रमाणे मी ऑफिसमध्ये घुसलो. खरं म्हणजे मला त्या अगोदर 'टॉयलेट'ला जायचं होतं. पण त्याच्या आवाजात जादूच तशी होती आणि मी बावळटही होतो. माझ्या नशिवानं माझं काम लौकरच झालं. बावळटपणा लपवीत मी बाहेर आलो.

मघाचा प्यून एका बाईकडून दोन रुपये घेत होता. बहुतेक ती गरजू असावी. रुग्ण असेल किंवा रुग्णाची नातलग. न पाहिल्यासारखं करुन मी दुसऱ्या दिशेने चालायला लागलो. मनात आलं, मी रुग्ण असतो तर माझ्याहीकडून त्याने वसुली केलीच असती.

एवढ्यात माझं लक्ष एका छोट्या एका मोठ्या फळ्याकडे गेलं. सर्व प्राध्यापक, विद्यार्थी कर्मचारी यांच्या मिटींगची नोटीस होती ती! मिटींग समोरच्या हॉलमध्ये होती. वेळ होती दुपारी बाराची अन्

विषय होता "या कॉलेजातील आत्महत्यांचे वाढते प्रमाण." माझं कुतूहल जागं झालं. मिटींगची वेळ झाली होती. "जाऊन तर बघावं काय काय होतं ते." असा विचार करुन मी सभास्थानी हजर झालो. आर. के. लक्ष्मणच्या म्हातान्याप्रमाणे बाजूला एका कोपऱ्यात जाऊन बसलो.

हळूहळू गर्दी जमायला लागली. बघता बघता तो प्रशस्त हॉल खच्चून भरला.

सभेच्या सुरुवातीला एक स्मार्ट विद्यार्थी हातात माईक घेऊन म्हणाला, "ही सभा म्हणजे केवळ देखावा नाही. ज्या गंभीर कारणामुळे आत्महत्या होतात, त्या कारणांचा प्रांजळपणे मनमोकळेपणाने उहापोह व्हावा हा या सभेचा हेतू आहे. विद्यार्थ्यांनी प्राध्यापकांशी संवाद साधणे व आपल्या मनावरील दडपण दूर करणे महत्त्वाचे आहे. या सभेत आत्महत्येच्या वाढत्या प्रकारांमागील कारणे शोधून ती दूर करण्याचा कसून व योजनाबद्ध प्रयत्न व्हावा, हेच या सभेच्या आयोजनामागील कारणे शोधून ती दूर करण्याचा कसून व योजनाबद्ध प्रयत्न व्हावा, हेच या सभेच्या आयोजनामागील प्रमुख उद्दिष्ट होय. माझ्या प्राध्यापकांना मी कळकळीची विनंती करतो की, त्यांनी माईक केवळ स्वतःच्याच हातात ठेवण्याचा मोह टाळावा. विद्यार्थ्यांनाही त्यांचे मनोगत उघड करण्याची संधी द्यावी."

प्रसंगाचे गांभीर्य जाणून स्वतःच्या प्राध्यापकांना त्याने धैर्याने समज दिली आणि तोपर्यंत जरा उतावळेपणानेच बोलायला उठलेल्या प्राध्यापकाच्या हाती नाईलाजाने तो माईक दिला.

त्या विद्यार्थ्यांच्या चेहऱ्यावरील नाराजीकडे दुर्लक्ष करुन अध्यापकमहाशयांनी आपलं भाषण सुरु केलं.

"विद्यार्थ्यांनी प्राध्यापकांना घाबरण्याचे कारणच काय? परीक्षा जवळ आल्या म्हणून 'टेन्शन' घेण्याचे कारण नाही. जीवनाकडे खिलाडूवृत्तीने पाहिलं पाहिजे... निराश होता कामा नये." वगैरे वगैरे... त्या प्राध्यापकाच्या बोलण्याने श्रोते चक्क घुसमटल्यासारखे होत चालले होते. काही वेळाने असह्य झाले तशी माझ्या बाजूला चुळबूळ सुरु झाली. थोड्या वेळाने एक मुलगा उठून बोलण्याचा प्रयत्न करु लागला. पण वक्ता प्राध्यापकांनी खुणेनंच त्याला खाली बसवलं. एक दोन मिनिटे स्तब्धता. मग सगळीकडून एकदम प्रथम चुळबूळ, मग जांभया आणि नानाप्रकारचे तुच्छतादर्शक आवाज व शिड्या सुरु झाल्या. वातावरण भरुन गेलं. अखेर शेवटी कर्तव्यपूर्तीच्या समाधानानं आणि वक्तृत्वपूर्तीच्या दंभानं प्राध्यापकानं माईक खाली ठेवला.

संयोजन करणाऱ्यानं विद्यार्थ्यांना पुन्हा विनंती केली, "कृपा करुन मुद्दा थोडक्यात व स्पष्टपणे मांडा, इतरांनाही बोलण्याची संधी द्या."

दुसरे प्राध्यापक उठले. पुन्हा तोच प्रकार. प्रथम चुळबूळ, मग गडबडगोंधळ नि आरडाओरडा. सभेच्या वातावरणातलं गांभीर्य नष्ट होऊ लगलं. एवढ्यात रागाने लाल झालेला एक मुलगा दाणदाण पावलं आपटत व्यसपीठाकडे गेला. माईक मागून घेऊन त्यानं गर्जना केली, "आतापर्यंत फक्त रटाळ बडबड चालली आहे. कुणीही मुद्याचं बोलत नाही. आम्हा विद्यार्थ्यांचा आवाज का दाबून टाकता....."

माझ्या बाजूला बसलेल्यातला एकजण मोठ्यानं म्हणाला, "तू बोल"

रागाने लाल झालेल्या विद्यार्थ्यांचं अवसान एकदम गळालं. एकदोन क्षण तो थांबला; पण काही सुचेनासं झाल्यानं अखेर बेचैन होऊन तो परतला. त्याचीही हुयें झाली होती.

पुन्हा काही प्राध्यापकांची भाषणं. परीक्षापद्धती बदलण्यापासून ते प्राध्यापक-विद्यार्थी संबंध इत्यादींबद्दल लांबलचक चर्चा झाली. पण तोवर बहुतेकजण आपापसात गप्पा मारायला लागले होते. सभा, वक्ते नि श्रोते फक्त नावापुरतेच! सारा गोंधळ व मच्छीबाजार!

चार दिवसांपूर्वी म्हणे त्या कॉलेमध्ये एका विद्यार्थ्याने आत्महत्या केली होती. तरणाताठ, धिप्पाड आणि सर्व क्षेत्रांत धडाडीने भाग घेणारा तडफदार शाम पाटील जग सोडून गेला होता. आईबापांच्या या एकुलत्या एक पोरानं स्वतःचं खळाळणारं, फेसाळणारं, वेगवान आणि स्वच्छ जीवन मृत्यूच्या कडेकपारीत लोटून दिलं होतं. आईबापांवर तर आकाश कोसळलं. साऱ्या कॉलेजवर अवकळा आली. त्याची सारी मित्रमंडळी सुन्न झाली. शाम पाटलाच्या अकाली मृत्यूनं पढतपडितांची तंद्री उतरली. टवळखोर विद्यार्थ्यांची मस्ती, प्रेमिकांची धुंदी नि मिजासखोरांची मिजास उतरली. त्या कॉलेजातला प्रत्येकजण जणू अंतर्मुख झाला. सर्वानुमते मग वरील मिटींग ठरली.

शाम पाटलाचं म्हणे एका मुलीवर प्रेम होतं आणि तिनं लग्नाला नकार दिला म्हणून त्यानं आत्महत्या केली.

“पण एका मुलीनं लग्नाला नकार दिला म्हणून आत्महत्या करणं हे अयोग्यच नाही का?” मी कुजबुजलो.

“पण तो फार हळव्या मनाचा होता.” बाजूचा मुलगा मला म्हणाला.

शुक शुक.....” बाजूने आवाज आला. ह्याला काय ऐकायचंय चालू वक्तृत्व? असा विचार करून आम्ही बोलतच राहिलो. पण जरा खालच्या आवाजात. बाजूच्या विद्यार्थ्यांशी माझी चांगलीच गड्डी जमली.

“शाम पाटलाचा मृत्यू अतिशय धक्कादायक खराच, पण या कॉलेजात दरवर्षी दोनतीन आत्महत्या तरी होतातच. शाम पाटलासारखीच कितीतरी गुणी मुलं आत्तापर्यंत मेली. पण आम्ही सर्वजण गेंड्याच्या कातडीनं हे घाव सहन करीत असतो. मनानं खचतो पण परिस्थिती बदलायला मात्र काही करू शकत नाही.”

“पण ही मिटींग आहे ना चालू. यातून काही निष्पन्न होईल?”

“या मिटींगचा शेवट ठरलेला आहे. काहीही होणार नाही. मरणारे मरणार, त्यांच्यासाठी रडणारे थोडावेळ रडणार, पुन्हा आपले ‘येरे माझ्या मागल्यां’.” त्या विद्यार्थ्याने आपलं मन उघडं केलं.

मी देखील भंडावून गेलो. या अपमृत्यूबाबत दोषी धरायचं? प्राध्यापकांच्या अलिप्त व उदासीन वृत्तीला की विद्यार्थ्यांच्या मग्नूर बेपर्वाईला? परिस्थितीच्या बडग्याला की व्यक्तीच्या दुबळेपणाला? हा मुलगा वेडसर असल्याने त्याने आत्महत्या केली की विकृत परिस्थितीने या संवेदनाक्षम बुद्धीमान मुलाचा बळी घेतला?

एवढ्यात एका प्राध्यापकाचे शब्द कानावर आदळले. “परीक्षाच बंद करायला हव्यात. परीक्षेतल्या स्पर्धेमुळेच आत्महत्या होतात. फडर्चा इंग्रजीतील त्याचे भाषण क्षणोक्षणी फुलत गेले. विद्यार्थ्यांना ते फारच अपील झालं. भाषण संपलं तेव्हा सर्व विद्यार्थ्यांनी टाळ्यांचा प्रचंड कडकडाट केला. रुबाबात तो खुर्चीवर बसला.

लगेच दुसरा एकजण उभा राहिला. हादेखील प्राध्यापक असावा. पहिल्यापेक्षा जरा जास्तच उंच, जास्तच रुबाबदार. उपहासगर्भीत हास्य करून आपल्या भाषणाला त्यानं सुरुवात केली तिच मुळी श्रोत्यांना प्रश्न विचारून.

“परीक्षांचा आणि आत्महत्यांचा संबंधच काय? अशा कित्येक आत्महत्यांची उदाहरणं देता येतील, की ज्यांचा आणि परीक्षांचा काहीही संबंध नाही.” अगदी समर्पक पद्धतीने आपला मुद्दा त्याने विषद केला. त्याचं भाषण अगोदरच्या प्राध्यापकापेक्षाही जास्तच खुललं. त्याला अधिकच टाळ्या मिळाल्या. भाषण संपवून विजयी, समाधानी नजर फिरवून ते प्राध्यापकही स्थानापन्न झाले.

अगोदरच्या प्राध्यापकाच्या चेहऱ्यावर नाराजी उमटलेली मला स्पष्ट दिसली. ती नाराजी काही शाम पाटलाच्या मृत्युमुळे खचितच आलेली नव्हती.

प्रत्येक विद्यार्थ्याला काहीतरी सांगायचं होतं नि प्रत्येक प्राध्यापकाला काहीतरी व्यक्त करायचं होतं. टोचणी प्रत्येकालाच होती नि अस्वस्थताही प्रत्येकाला झोबत होती. मात्र दुसऱ्यानं बोललं इतरांना रुचत नव्हतं, पटत नव्हतं. एक तर या समस्यांचा विचार करणं नि त्यावर मात करणं ही त्यांच्या आवाक्याबाहेरची गोष्ट असावी किंवा त्यांच्यात तळमळ अन् प्रामाणिकपणा तरी नसावा. विद्यार्थी मंडळी कंटाळून, वैतागून हळूहळू सभा सोडून जाऊ लगली.

एवढ्यात एक प्राध्यापक उठला, “आपल्याकडे पैसेवाल्यांकडे सत्ता जाते. शरीरे, मने व बुद्धीची खरेदी-विक्री पैशानेच होते. प्रसिद्धी पैसेवाल्यांनाच मिळते. कौतुक, प्रतिष्ठा, मानसन्मान सारे पैसेवाल्यांनाच मिळतात. या कॉलेजातदेखील वेगळे काय सापडणार? आपल्या समाजाचे छोटे प्रतिबिंब पहायला मिळणार. गुणवत्ता डावलून पैसेवाल्यांना सुवर्णपदके मिळतात आणि अंतःकरणाची भाषा विसरलेल्या मुलं-मुली पैशावरच प्रेम करतात व पैशाशीच लग्न करतात. तेथे नैराश्य आणि वैफल्य आढळणारच. समाजातील मूल्यांकडे पहा - तीच तुम्हाला इथं दिसतील. इथे विद्यापीठाच्या परीक्षा चालू असताना एक बडा बाप स्वतःच्या मुलीच्या तोंडी परीक्षेच्यावेळी परीक्षकांवर उघड दबाव आणतो. इथले विद्यार्थी हजारो रुपयांची लांच देऊन गुण विकत घेऊन इथं येतात आणि विकत घेत राहतात. स्वतःचा योग्य मुद्दा तोंडी परीक्षेमध्ये अडाणी परीक्षकाला खूष करण्यासाठीही न सोडणाऱ्या काही विद्यार्थ्यांना इथं सरळ अपयश पत्करावं लागतं. स्वार्थासाठी असा अन्याय करणारे शाम पाटलाच्या आत्महत्येला जबाबदार आहेत आणि उदासीनतेमुळे किंवा दुबळेपणामुळे या प्रवृत्तींना कडाडून विरोध करण्यास डरणारे आपण बहुतेकजण अप्रत्यक्षपणे या शोकांतिका घडायला कारणीभूत आहोत. या दृष्ट प्रवृत्तींच्या विरोधात सर्व थरांवर संघर्ष करणे हाच एक मार्ग आपणा सर्वांपुढे आहे.”

टाळ्यांचा कडकडाट संपतच नाही. स्वतःच्याच मनातल्या भावना शब्दांत उतरलेल्या पाहून विद्यार्थी

भारवून जातात.

थोड्याच वेळात सभा संपते. हॉल रिकामा होतो. बाहेर पडत असताना मी देखील भारावून गेल्याचं मला जाणवतं. "मृत्यूवर मात करून समृद्ध जीवनाचा आदर्श उभा करण्याचं आव्हान पेलणारी माणसं या देशात एकत्र का येत नाहीत?" या प्रश्नाचं माझ्या मनात काहूर उठलं. मी बेंचैन झालो.

नकळत माझे पाय त्या शेवटच्या वक्त्याकडे वळले. तो एकटाच शांतपणे चालला होता. त्याला गाठून म्हटलं, "माफा करा, एक मिनिट थांबा. मला तुमचं भाषण आवडलं, अभिन्नंदन!"

त्याचं मान वळवली. "मी काही भाषण केलं नाही."

"तसं नव्हे..." मी स्पष्टीकरण करू लागलो.

"हे पाहा, माझ्या बोलण्याला टाळ्या मिळाल्या हे खरं, काही काळ श्रोते भारावून गेले हेही खरं, परंतु हितसंबंधांच्या बेड्यात अडकून पडलेली मनं अजून बंधनांतच आहेत आणि म्हणूनच परिस्थिती बदलण्याचे मार्गही बंद आहेत. तुमचं अभिन्नंदन एक तर अप्रस्तुत आहे आणि ते स्वीकारण्याइतपत मी समाधानी नाही. स्पष्ट बोलल्याबद्दल माफ करा. पण स्पष्ट बोलायलाच हवं."

मी दिडमूढ झालो. काय बोलावं हेच मला कळेना. तसेच पाच पावले पुढे गेल्यावर मी विचारलं, "पण यावर काहीच उपाय नाही का? मला काहीच करता येणार नाही का?"

"मी तुम्हाला ओळखत नाही पण मनापासून इच्छा असेल तर जे तुम्ही पाहिलंत, जे तुम्हाला जाणवलं ते लिहा. सामर्थ्याचा उद्घोष करा." त्याचं डोळ्यात डोळे घालून मला म्हटलं.

मी "बरं आहे" म्हटलं आणि त्याचा निरोप घेऊन निघालो. थोडं पुढे गेल्यावर लक्षात आलं की, आपण त्याचं नावही विचारलं नाही.

या घटनेला वर्षभर लोटलं असेल. परवाच मी पुन्हा मुंबईला आलो तेव्हा ए. बी. सी. वैद्यकीय महाविद्यालयात गेलो. विद्यार्थ्यांची तशीच वर्दळ आणि कर्मचाऱ्यांची तशीच लगबग चालली होती. खरं म्हणजे यावेळी माझं काहीच कामं नव्हतं. पण का कोणास ठाऊक, तो शेवटचा वक्ता मला भेटेल अशी एक अंधुक आशा आणि इच्छा माझ्या मनात होती.

व्हरांड्यातून पुढे होताना भित्तीपत्रकाकडे माझं लक्ष गेलं. आणि मी जागच्या जागी थिजलोच. भित्तीपत्रकावर त्याचाच फोटो होता. फोटोखाली लिहिलेली श्रद्धांजली वाचून मी गलबलून गेलो. गेले वर्षभर 'त्या' सभेबद्दल मी काहीच लिहिलं नाही, याबद्दल त्याचं मला कमीतकमी जाब तरी विचारायला हवा होता, पण कुणा कुणाला म्हणून जाब विचारणार? मेलेल्या नजरेचं जीवन न्याहाळणाऱ्या माझ्यासारख्यांना काय विचारणार होता तो?

घरी परतलो तरी माझ्या जीवाची तगमग काही शांत होत नव्हती. मनाची घालमेल थांबत नव्हती. तसाच मी लिहायला बसलो.

वैद्यकशास्त्र कसे असावे

दै. सामना - रविवार - २३.०३.१९९७

सध्या ॲलोपथीव्यतिरिक्त इतर शाखांच्या डॉक्टरांनी ॲलोपथिक औषधे वापरण्यावर सरकारने घातलेल्या बंदीवरून बरीच उलटसुलट चर्चा चालू आहे. या निर्णयाचा परिणाम डॉक्टरांबरोबर रुग्णांवरही होणार आहे. यामुळे वैद्यकशास्त्र, त्याचे शिक्षण, त्यातील संशोधन आणि त्याचा समाजात होणारा प्रत्यक्ष वापर याबाबत खोलात जाऊन विचार होणे आवश्यक आहे.

वैद्यक व्यवसायाला समाजात पूर्वीपासून एक वेगळा, उच्च दर्जा देण्यात आला आहे. हा व्यवसाय अत्यंत सात्त्विक मानला जात आहे. खरे पाहिले तर भारतात पूर्वी सर्वच व्यवसाय सात्त्विक होते. कारण ते कर्तव्य सेवाभावनेने केले जात होते. म्हणून या व्यवसायांना स्वधर्म म्हणत असत. स्वधर्माचे महत्त्व श्रीमद्भगवद्गीतेतही विषद केले आहे. व्यवसायाची निवड ही व्यक्तीच्या गुण व कर्मानुसार ठरत असे. स्वतःच्या क्षुद्र स्वार्थानुरूप व्यवसाय ठरविता येत नसत. व्यक्तिगत लोभ, स्वार्थोलोलुपता, इच्छा, आकांक्षा यातून निर्माण होणारी अतिरेकी स्पर्धा व गोंधळ टाळण्यासाठीच ही व्यवस्था केली गेली होती. म्हणून स्वतःचा व्यवसाय प्रामाणिकपणे करणे हे पवित्र व आदरणीय वर्तन मानले जात असे. कालपरत्वे व्यवसाय हे जन्मापासून निश्चित करण्यात येऊ लागले व अशाप्रकारे वर्णव्यवस्था चालू राहिली; परंतु या व्यवस्थेतील उच्च वैचारिक गाभा काही प्रमाणात दुर्लक्षिला जाऊन त्याची जागा अन्याय्य वर्तनाने घेतली. या जातीपातीच्या सामाजिक अन्यायाचे मूळ वर्णाश्रम व्यवस्थेत नसून व्यक्तीच्या व समाजाच्या क्षुद्र मानसिक भावनांमध्ये असल्याचे जाणून संतांनी अध्यात्मिक प्रबोधनावर व उन्नतीवर भर दिला. पण संतशिकवणीचे हे मर्म न कळल्याने समतावादी विचारवंतांनी व्यावहारिक समतेचा पुरस्कार केला. त्यांची ही मागणी उदात्त मानवी प्रेरणेतून, करुणेतून किंवा असंतोषाच्या उद्रेकातून झाली होती. भारतीय समाजाची व समाज मनाची गुंतागुंत न कळल्यामुळे त्यांच्या विषमता नाकारण्याच्या वृत्ती व चळवळींनी जातीव्यवस्थेसमोर ठोस पर्याय ठेवला नाही. यामुळे काळाच्या ओघात वर्णाश्रम व्यवस्थेच्या पतनाबरोबरच समाजात मूल्यसंभ्रम निर्माण झाला. कारण स्वतःच्या नियोजित व्यवसाय करण्याबाबतची कर्तव्यभावना जाऊन त्याचे रुपांतर क्षुद्र स्वार्थोलोलुपता, अरेरावी व अहंकारी वृत्तीत झाले. यामुळे धर्मशास्त्राने नमूद केलेली मातृऋण, पितृऋण अशी कर्तव्ये कालबाह्य ठरली. त्यातच परकीय संस्कृतीचा प्रभाव पडल्यामुळे व्यक्तिगत तर्कटपणा, आशा आकांक्षा, स्वार्थाधता, हेकटपणा यांना ऊत आला. याचा परिणाम म्हणून वर्णाश्रम व्यवस्थेत शिरलेला अन्याय कमी किंवा दूर न होता

अधिक प्रमाणात फोफावला. शारीरिक, आर्थिक व राजकीय शक्ती असणाऱ्यांची रानटी वृत्ती सर्वत्र थैमान घालू लागली. परिणामतः सर्वाधिक क्रूर व रानटी मनोवृत्तीचे लोक सर्वशक्तीमान झाले.

आजच्या समाजव्यवस्थेतील व विशेषतः वैद्यकक्षेत्रातील शोषण व भ्रष्टाचार यांचा विरोध काही भोळसट व सर्वमानव समानवादी व्यक्तींकडून केला जातो. हे प्रयत्न जरी चांगल्या भावनेतून केलेले असले तरी त्यास अचूक वैचारिक अधिष्ठान नसल्याने कुचकामी ठरतात. त्यांना हे कळत नाही की धंदेवाईकता, अतिरेकी स्पर्धा, शोषण व भ्रष्टाचार हे “मुक्त” समाजव्यवस्थेचे तोटे वर्णाश्रमधर्म त्याग करताना जाणता अजाणता स्वीकारले गेले आहेत.

वैद्यकीय व्यवसाय काही त्याला अपवाद नाही. उपरोक्त बाबींची लागण या व्यवसायासदेखील झाली आहेच. कमीतकमी प्रयत्नात, जबाबदारीत अधिक फायदा कसा होईल याचाच विचार होताना दिसत आहे. स्वतःच्या फायद्यासाठी दुसऱ्यास ठकविण्यास व त्रास देण्यास वैद्यकीय व्यवसायातील लोकदेखील मागे - पुढे पाहत नाहीत. पण कशाही प्रकारे का असेना, हा धंदा पैसा व मान मिळवून देतो या विचारांनी वैद्यकीय व्यवसायाबाबत अतिरेकी ओढ (वेड) निर्माण झाली आहे. यामुळे वैद्यकीय महाविद्यालयात प्रवेश मिळविण्यासाठी अहमहमिका, स्पर्धा व राक्षसी व चोरटे मार्ग अवलंबणे चालू असते. यासाठी मोठ्या प्रमाणात पैसा ओतला जातो. अॅलोपथीबरोबरच आयुर्वेद, होमिओपॅथी यासारख्या इतर वैद्यकीय उपक्रमांसाठी प्रवेश मिळवायलासुद्धा हीच परिस्थिती दिसते. साहजिकच या धंदेवाईकपणाचा विपरित परिणाम सेवा, शिक्षण, संशोधन या वैद्यकीय शास्त्रातील सर्वच बाबींवर होतो. वैद्यकशास्त्रातील नवनवीन शाखा (उदा. सुगंधचिकित्सा, पुष्पचिकित्सा इ.) व त्यांच्या स्वतंत्र संस्थांचा उगम व अनियंत्रित जाहिरातबाजी याच वृत्तीतून होत आहे. धंदेवाईकतेचे नवनवीन मार्ग असल्याने या शास्त्रातील ज्ञान असणारे लोक आपले वेगळे स्थान निर्माण करण्याचा व जतन करण्याचा प्रयत्न करताना दिसतात. ही शास्त्रे वैज्ञानिक चाचण्यांसाठी खुली करण्यातदेखील ते कडवा विरोध करतात. दुसरीकडे अॅलोपथीचे डॉक्टर इतर शाखांचा शक्यता म्हणूनदेखील विचार करण्यास तयार नसतात, अशा स्वार्थी हेतू व हटवादीपणा यांच्या एकत्रित परिणामामुळे संशय, फसवणूक, पिळवणूक व भ्रष्टाचार यांचे वातावरण वैद्यक क्षेत्रात निर्माण झाले व फोफावले आहे. यामुळे वैद्यकीय व्यवसाय करण्यास मिळालेल्या परवान्याचा गैरवापर होताना दिसतो आहे. अनेक विद्यार्थ्यांना योग्य प्रशिक्षण मिळत नाही. योग्य विश्वसनीय माहितीच्या अभावामुळे डॉक्टरांतही अज्ञानाचा प्रादुर्भाव मोठ्या प्रमाणात झाला आहे. परिणामी अनेक रोगी अपुच्या, महागड्या, निरुपयोगी व अनेकदा हानीकारक उपचाराचे बळी ठरत आहेत.

हे सर्व बदलण्यासाठी काय करता येईल?

१) सरकारने सम्यक् वैद्यकाचा प्रसार करण्याची नीती स्वीकारली पाहिजे. २) अॅलोपथी, आयुर्वेद, होमिओपथी इ. शाखांच्या वेगवेगळ्या संस्था संलग्न करून सम्यक् वैद्यकाचे एकच संस्था संकुल निर्माण केले पाहिजे. ३) सम्यक् वैद्यकाचा अभ्यासक्रम तयार करणे, तो शिकवणाऱ्या संस्था, इस्पितळे व संशोधन केंद्रे स्थापन करणे या गोष्टींना प्राधान्य देणे आवश्यक आहे. ४) प्रत्येक परवानाधारक डॉक्टरला सर्व वैद्यकशास्त्रातील शिक्षण मिळण्याची तसेच सम्यक् अभ्यास करण्याची संधी उपलब्ध

करुन दिली पाहिजे. तसेच सर्व शाखांतील उपचारांचा रुग्णासाठी अधिकाधिक परिणामकारक वापर परस्पर संमतीने व कोणत्याही दबावाविना करण्याची मुभा देण्यात यावी. सध्या आयुर्वेद, होमियोपॅथी यांसारख्या वैद्यकीय उपचारपद्धती शिकवणाऱ्या महाविद्यालयांत विद्यार्थी जाण्याचे प्रमुख कारण हे असते की, हे शिक्षण पूर्ण केल्यावर ॲलोपथीमधील अनेक प्रभावी औषधे वापरण्यासही परवानगी मिळते. आता सरकार विचार करित असलेल्या धोरणानुसार जर इतर उपचारपद्धतीच्या वापरावर बंदी आणली तर या वैद्यकीय शाखांकडे जाण्याचा कल नक्कीच कमी होईल. त्यामुळे आयुर्वेद व इतर पद्धतीचे भयानक व न भरुन निघणारे नुकसान होईल आणि या महाविद्यालयावरही विपरित परिणाम होईल, ५) सम्यक् वैद्यकाचा विकास, त्यातील संशोधन व वापर यामुळे भारतीय औषधी वनस्पती, खनिजे त्याचबरोबर सूर्यप्रकाश, पाणी यासारखी निसर्गात मुबलक प्रमाणात उपलब्ध उपचार साधने अधिक मुक्तपणे वापरात येतील. भारतीय सामान्य जनतेला ही औषधे अधिक परिचित असल्याने सोयीची व आपली वाटतील व त्यामुळे फायद्याची ठरतील. तसेच त्यांचे औषध कंपन्यांवर अवलंबून राहणे कमी होण्यासही मदत होईल. तसेच सम्यक् वैद्यकाचा अभ्यास केला असल्यास अनेक गावांत जेथे ॲलोपॅथिक डॉक्टर उपलब्ध नाहीत तेथे जीवनावश्यक औषधे वापरण्यास तेथील इतर वैद्यकीय शाखेत शिकलेल्या डॉक्टरला परवानगी मिळेल व अत्यवस्थ रुग्णांचे जीव वाचतील.

राष्ट्रीय एकात्मता

प्राजक्त, मार्च-एप्रिल - १९८९

राष्ट्रीय एकात्मता या एका शब्दासरशी आपल्या नजरेसमोर जर काही येत असेल तर राष्ट्रीय एकात्मतेचा विरोधाभास! भाषा, प्रांत, धर्म, जाती, राजकीय मतं आणि मतांतरं अशा असंख्य बाबींमुळे आणि बाबींमध्ये विस्कटलेला भारतीय समाज. खरोखरच आपला समाज या विविध बाबींमुळे 'उसवला' गेला आहे, जीर्ण झाला आहे.

अन्न, वस्त्र, निवारा, शिक्षण, कामधंदा, नोकरी या सान्यांच्या टंचाईमुळे असुरक्षिततेची भावना तयार होते. तिच्यामुळे आपण आत्मकेंद्रित होतो अन् वरील बाबींबद्दल विचार करायला सुद्धा उमेद राहात नाही हेही खरंच. पिचलेल्या जनतेत उदासीनता न आली तरच नवल. राष्ट्रभक्ति, राष्ट्रनिष्ठा, राष्ट्राभिमान, राष्ट्रीय एकात्मता या सान्या शब्दांना अर्धपोटी जनतेच्या लेखी काय किंमत आहे? काय किंमत असावी?

पण तरीही चिवटपणानं विचार केला तर एक बाब ध्यानी येते.

समाजाच्या अस्तित्वाला किंवा राष्ट्राच्या अस्तित्वाला जेव्हा धोका निर्माण होतो तेव्हा अर्धपोटी, असुरक्षित आणि असंतुष्ट अशा आपण सर्वसामान्य सर्वांनाच विचार करण्याची जबाबदारी स्वीकारावी लागते. समस्यांकडे पाठ फिरवून त्या संपणार नाहीत तर वाढत जाणार हे लक्षात घेऊन! स्वतःच्या जीवनातल्या त्रासांची सबब पुढे करून हे जर टाळलं तर आपली धडगत नाही हे ओळखून!

राष्ट्रीय एकात्मतेचा प्रश्न म्हणूनच आज अत्यंत जिव्हाळ्याचा झालेला आहे. केवळ राष्ट्राच्या नव्हे तर स्वतःच्या निरोगी अस्तित्वाकरता.

राष्ट्रीय एकात्मतेची संकल्पना आणि तिची आजची दुर्दशा याला कारणं कोणती आहेत याचा जर विचार केला तर एक बाब सहज ध्यानी येईल.

आपण सामान्य लोकांनी आपल्या जीवनाचा विचार करण्याची, स्वतःच्या कल्याणाचा विचार करण्याची जबाबदारी बऱ्याच प्रमाणात टाळलेली आहे! साहजिकच 'आंधळं दळतं आणि कुत्रं पीठ खातं' अशी अवस्था आज झाली आहे.

पत्ते खेळण्यातला काही वेळ, टी. व्ही. बघण्यातला काही वेळ, गप्पा मारण्यातला काही वेळ, कॉमेंट्री ऐकण्यातला काही वेळ आपण 'जीवन सुधारण्या'साठी वापरायचं ठरवलं तर?

सरकार सारं करील आणि पुढारी आपलं नेतृत्व करतील म्हणून आपण जर गाफील राहिलो तर परिस्थिती बिकटच होत जाणार आहे. म्हणून अशा वैचारिक परावलंबित्वाचा आपण सर्वप्रथम त्याग केला तर जमणार नाही का?

राष्ट्र, समाज आणि पर्यायाने आपल्या सर्वांच्या अस्तित्वासाठी आज खडबडून जागं होण्याची आवश्यकता आहे. धार्मिक आणि जातीय कडवेपणाला आव्हान देण्यासाठी तर्कशुद्ध विचार करायला सज्ज व्हायला हवं. अंतर्भेदांचा फोलपणा उघडा पाडण्यासाठी माणूसकीचा अर्थ समजावून घ्यायला हवा. बालकांच्या निरागसतेमध्ये उद्याची राष्ट्रीय एकात्मता आहे. त्यांच्या चिकित्सक वृत्तीला जोपासण्यासाठी आधी आम्हाला समतोल, सहिष्णु आणि स्वच्छ दृष्टिकोन प्राप्त व्हायला हवा. शासनाची धोरणं आणि त्यांचे परिणाम विविध क्षेत्रात कसे होताहेत व होतील याचा मागोवा घ्यायला आपण सुरुवात करायला हवी. सत्तेचं राजकारण खेळणाऱ्यांना आणि पर्यायाने चुकीचं नियोजन करणाऱ्यांना आणि परिणामी समाजाच्या व आपल्या दुर्गतीला कारणीभूत ठरणाऱ्यांना आव्हान देण्यासाठी आज सर्वात अधिक गरज जर कशाची असेल तर तर्कशुद्ध विचार आणि त्याप्रमाणे आचार करण्याची जबाबदारी पेलण्याची. असा एकात्म विचार-आचार ही राष्ट्रीय एकात्मतेसाठी पूर्वअट आहे. आम्ही ही जबाबदारी घ्यायला तयार आहोत काय?

एकात्मिक विकास

प्राजक्त मार्च-एप्रिल - १९८९

भावना, विचार व अंतःप्रज्ञेने विश्वाला गवसणी घालण्यासाठी विजिगिषु वृत्ती म्हणजे समाजाचा आधार होय. आम्ही वैचारिक अन् भावनात्मक परावलंबित्वाचा त्याग केला अन् अंधारलेली अंतःप्रज्ञा पुनः प्रज्वलित केली तर आंधळी अनुकरणशीलता अन् भाबड्या अंधश्रद्धेपासून होणारे तोटे कमी नाही का होणार? हे तोटे आज जीवनाच्या विविध क्षेत्रात अन् समाजाच्या विविध स्तरात अक्षरशः थैमान घालीत आहेत. त्यांचे पद्धतशीरपणे क्रमशः आकलन करून घेतले; तर एकात्म आचार-विचाराकडे केलेली आगेकूच राष्ट्रीय एकात्मतेची पूर्वअट कशी आहे हे हळूहळू स्पष्ट होत जाईल. मागच्या अंकातल्या लेखातील हे सूत्र पकडून आता पुढे विचार करू.

एकदा एक वार्ताहार / पत्रकार / कार्यकर्ता मला भेटला. त्याची तक्रार अशी की रॅशनॅलिस्ट असोसिएशनवाले, लोकविज्ञान संघटनवाले, अंधश्रद्धा निर्मूलन समितीवाले हिंदूधर्मातील विविध बाबींवर टीका करतात. पण इतर धर्मांच्या बाबतीत मात्र तोंडात धरून गप्प बसतात.

मी म्हटलं, "हिंदूधर्मातील गैरप्रकारांप्रमाणेच इतर धर्मातील गैरप्रकारांवर टीका केली तर तुमची नाराजी दूर होईल का?"

थोडसं गोधळून त्यानं 'होय' म्हटलं.

मी लगेच विचारलं, "मग तुम्ही त्यांना त्याबाबतीत मदत का करीत नाही?"

विषयाला बगल देत तो म्हणाला, "पण हिंदूनी अपमान का सहन करावा?"

मी त्याला विचारलं, "म्हणजे इतर धर्मातील गैरप्रकारांवर टीका केली तरीही हिंदूनी मात्र हिंदूधर्मातील गैरप्रकारांवर (जे प्रकार माणुसकीला धरून नाहीत ते) केलेली टीका सहन करू नये असच तुम्हाला वाटतं? त्यानी नको तिथे दूराभिमान बाळगावा असं तुम्हाला वाटतं?"

त्याची थोडी चलबिचल झाली. पण आक्रमकतेचा रोख बदलत तो म्हणाला, "पण असली टीका करणाऱ्यातले बरेच जण स्वतः कशी मुलाची मुंज करतात? पिंडदान कसे करतात?"

मी म्हटलं, "अरे पण मूळ मुद्दा असा की पिंडदानात काही तथ्य आहे की नाही हे जाणण्याचा!

एखाद्याला त्यात तथ्य नाही असे लक्षात आलं व त्यानं जाहीरपणे तसं मत मांडलं तर त्याचा अर्थ असा नव्हे की त्यानं वैयक्तिक जीवनात देखील तसं वागण्याची धडाडी दाखवायलाच हवी (दाखवली तर अर्थात उत्तमच). कारण त्यांच्याकडे नसलेलं धैर्य इतर दहांकडे असू शकतं अन् ते इतरजण परंपरेचा दबाव झुगारून तथ्यहीन बाबी भिरकावून देऊ शकतात अन् पिळवणूक रोखू शकतात. अंधश्रद्धा निर्मूलन करण्याचा प्रयत्न करणारे देखील डोळस लंगड्याप्रमाणे असू शकतात अन् इतरजण आंधळ्या प्रमाणे असू शकतात. बुद्धीप्रामाण्याचा आग्रह धरणारे कुणी Superhuman नाहीत. माणसंच आहेत ती. त्यांचे दोष दाखवत, विधायक टीका करत, दडपल्या गेलेल्यांना किंवा बुद्धि गहाण टाकणाऱ्यांना पिळवणुकीतून बाहेर काढण्याच्या त्यांच्या प्रयत्नात आपण नको का त्यांना सहकार्य करायला?"

"पण ते टीका करणाऱ्यांना प्रतिगामी म्हणतात!"

मी म्हटलं, "टीका करणाऱ्यांची कृतीच त्यांच्यावरील दोषारोपाला चपखल उत्तर देऊ शकते! म्हणजेच तुम्ही जर समाजाच्या कल्याणाचे कार्य, या ना त्या स्वरूपात करीत असलात तर त्यांच्या आरोपातील हवाच निघून जाते. खरं की नाही?"

"म्हणजे कसं?" माझा वार्ताहर मित्र काहीसा उगीचच बावरल्यासारखा दिसत होता.

"साधी बाब आहे. समाजातील दुर्बल घटकांना स्वयंनिर्भर बनविण्यासाठी तुम्ही काय करता, किंबहुना काही करता की नाही यावरच तुमची टीका ही विघातक स्वरूपाची आहे की विधायक हे अवलंबून असतं. उदा. तुम्ही प्रामाणिक नेत्रहिनांसाठी एखादी संस्था चालवित असाल, एखादा सहकारी उद्योग चालवित असाल, एखादे उत्तम वाचनालय चालवित असाल, एखादी चांगली शाळा चालवित असाल, किंवा साक्षरताप्रसार, कुटुंबनियोजन, व्यसनमुक्ती, अध्ययन, अध्यापन, लेखन, कला इ. च्या माध्यमातून विज्ञानप्रसार करीत असाल किंवा अशा तऱ्हेची कोणतीही कल्याणदायी कृती करीत असाल तर तुमची टीका विधायक असण्याची शक्यता जास्त आहे. याउलट केवळ धार्मिक अहंकारापोटी, किंवा राजकीय स्वार्थापोटीच जर तुमची टीका असेल तर तुम्ही पुन्हा पुन्हा समोरच्या व्यक्तीचे केवळ दोष बघत राहाल. लोकांच्या भावना-दुराभिमान सांभाळण्याचा स्वार्थी बाऊ कराल आणि लोकांना समजुतदारीच्या चार गोष्टी सांगण्याचा प्रयत्न न करता विज्ञानवादी प्रेरणानाच ठोकण्याचा प्रयत्न कराल. पण ते हितावह नाही!"

"म्हणजे तुम्हालाही हिंदूधर्माविषयी आस्था नाही तर! तुम्हीही धर्म ही अफूची गोळी आहे असंच म्हणता?"

आता चर्चेचा शेवट जवळ आला हे लक्षात येऊन मी म्हटलं, "धर्म म्हणजे रिलिजन नव्हे. धर्माचा अर्थ आणि व्याख्या अगदी स्पष्ट आहे. विश्वाचा व्यवहार व त्याला आधारभूत प्रक्रिया म्हणजे धर्म आणि तो जाणण्यासाठी व स्वतःचे जीवन व समाजजीवन हितावह पद्धतीने चालण्यासाठी जीवनाच्या विविध क्षेत्रात मानवाने केलेली सैद्धांतिक आगेकूच म्हणजे धर्मज्ञान." या अर्थाने पाहिल्यास धर्मही बदलत असू शकतो अन् धर्मज्ञानही देखील. अर्थातच चालीरिती व विविध कल्पना बदलू शकतात. रिलिजन या शब्दाचं भाषांतर आपण धर्म असं करतो व रिलिजीअस याला आपण धार्मिक म्हणतो, ते अनवधानाने

किंवा अज्ञानामुळे आणि त्यामुळेच ते योग्य नव्हे. रिलिजन म्हणजे संप्रदाय किंवा पंथ. त्याची स्वरूपे भिन्न असतात. शिवाय रिलिजन हा धर्माप्रमाणे व्यापक नसतो. त्यामध्ये देव, पूजा, पाप, पुण्य इ. ची माहिती असते. नीतीनियम असतात, मार्क्सने रिलिजनला अफूची गोळी म्हटलं त्याचा संदर्भ देवाधीनता, परावलंबित्व आणि सत्वहीन करणाऱ्या शोषणाला पोषक अशा जीवनपद्धतीस जन्म देणाऱ्या रिलिजनशी होता. मार्क्सनं धर्माला अफूची गोळी म्हटलं नाही. मी म्हणत नाही. धर्म हा विज्ञानदृष्टिच्या विरोधात नाही. उलट धर्म या शब्दाचा योग्य अर्थ घेतल्यास विज्ञान हा धर्माचा एक भाग ठरतो.

माझा मित्र माझ्याशी सहमत झाला नाही. पण मीही अट्टाहासाने माझं मत त्याच्या गळी उतरविण्याचा प्रयत्न केला नाही.

खरं म्हणजे हिंदूधर्म केवळ देवभक्त, देवाधीनता किंवा वर्णावस्था नव्हे.

अंतःप्रज्ञा, कल्पनाशक्ती, भावना, विचार, प्रयोगशीलता, विश्लेषण अशा प्रामुख्याने शेवटच्या तीन बाबी खगोलशास्त्र, गणित, आयुर्वेदादि भौतिक जीवनशास्त्रीय संकल्पनांना जबाबदार आहेत. हिंदुदर्शने म्हणजे भावना, विचार आणि अंतःप्रज्ञा यांचे सर्वोत्कृष्ट उदाहरण आहे. म्हणूनच सखोल विचार करून अनिष्ट रुढींचा त्याग करायलाच हवा. हे जबाबदारीचं आणि गंभीरपणानं करायचं काम आहे हे धर्मविरोधी अनिष्ट रुढींच्या त्याग करायलाच हवा. हे जबाबदारीचं आणि गंभीरपणानं करायचं काम आहे आणि हे धर्मविरोधी नाही.

तात्पर्य

- (१) हातचलाखीनं काही चमत्कारांचे प्रात्यक्षिक करणे व तथाकथित चमत्कारांबद्दलचा पूज्यभाव व भीती घालवणे अत्यंत आवश्यक आहेच पण अत्यंत अपुरेही आहे.
- (२) भोंगळ भावनांमागील निष्पाप, निरागस भाबडेपणाची टर उडविणेदेखील घातक आहे!
- (३) 'देव व धर्माच्या आम्ही विरोधात नाही' अशी थातुरमातुर भूमिका गैर आहे. विचार स्पष्ट हवे.
- (४) केवळ बुद्धीने सम्यक जीवनाचे आकलन व आचरण करता येत नाही. विशेषतः मानवी जीवनाच्या मूल्यवर्धनाच्या बाबती कोरडे बौद्धिक प्रबोधन काहीही करू शकत नाही.
- (५) विज्ञान, नीती, तत्वज्ञान, काव्य, संगीत, भक्ति, संयम, अनुभूती इत्यादी अनेक अंगांचे मिळून धर्म व धर्मज्ञान जबाबदारीने समजावून घेणे व विचारपूर्वक पुरेशा गांभीर्याने बदलणे मुळीच गैर नाही.
- (६) भाबडा भोळेपणा जसा शोषणाला कारणीभूत ठरतो तशी भावनाहीन असहिष्णु अशी तथाकथित वैज्ञानिकता मानवतेचा बळी घेऊ शकते.
- (७) हिंदूधर्माचं वैशिष्ट्य आणि मोठेपणा असा की तो जणू सर्व पंथाची/संप्रदायाची जननी आहे. मानवतेला वेद, वेदांत, श्रुती व स्मृती आणि व्याकरण/योगानी पोसणाऱ्या

हिंदूधर्माबद्दल आस्था व आपलेपणा असणे योग्य आहे पण दुराभिमान, गर्व मात्र नाही!
परिवर्तन हवेच पण जबाबदारीने केलेले. सवंग लोकप्रियतेसाठी, स्टंट म्हणून,
स्वार्थापोटी, अज्ञान्यांनी सुचवलेले बदलासाठी बदल कल्याणदायी ठरणार नाहीत.

- (८) केवळ तथाकथित 'धार्मिक' भावनांचा डोलारा सांभाळणे अगदी गैर आहे.
- (९) पण त्याचबरोबर अंधश्रद्धा निर्मूलनाचे काम करू पाहणाऱ्या कार्यकर्त्यांचे स्वतःच्या बुद्धीप्रमाणे वाटतील ते दोष दाखवून योग्य तेव्हा त्यांना सहकार्य महत्वाचे आहे.

देव

प्राजक्त जुलै-ऑगस्ट - १९८९

एकात्मिक विकास, विचार व आचार यांची जबाबदारी व त्याचबरोबर बुद्धीप्रामाण्यवाद व अंधश्रद्धा निर्मूलन याविषयी आपण थोडक्यात विचार केला. देवाच्या अस्तित्वाविषयी गोलमाल मत व्यक्त करू नये असे मागे म्हटल्यामुळे 'देव' कल्पनेबद्दल लिहिणे जरूर आहे.

या संदर्भात पुष्कळदा एक प्रश्न विचारला जातो. "तुमचा देवावर विश्वास आहे की नाही?" पण प्रश्न करणाऱ्यांना त्यांच्या प्रश्नाचंच स्वरूप नीट कळलेलं नसतं. एकेकाळी मला हा प्रश्न पडे, तेव्हा मलाही या प्रश्नाचा नीट अर्थ कळत नसे.

या प्रश्नाचं उत्तर शोधून काढायचं तर या प्रश्नाचं स्वरूप, त्यातील गर्भितार्थ, त्याचे संदर्भ हे सारंच तपासून पहायला हवं.

सर्वप्रथम 'विश्वास' ही संकल्पना वेगवेगळ्या संदर्भात कशी बदलते हे पाहू.

उदा. 'हातातील घड्याळाच्या अस्तित्वावर तुमचा विश्वास आहे का?' असा प्रश्न कुणी विचारला किंवा "तुमचं घर, तुमचं कार्यालय, तुमची शाळा, कॉलेज इ. बद्दलच्या अस्तित्वावर 'तुमचा विश्वास आहे का?' असं विचारलं तर तुम्हाला काय वाटेले? 'ज्या गोष्टींचा प्रत्यक्ष अनुभव आम्ही हरघडी घेत आहोत त्यावर विश्वास-अविश्वास ठेवण्याचा प्रश्नच कुठे येतो? असंच उत्तर तुमच्या मनात येईल.

याउलट, 'तुम्हाला पंख आहेत यावर तुमचा विश्वास आहे काय?' असा प्रश्न विचारला तरी त्यालाही आपण खुळ्यात काढू. कारण पंखाच्या नसलेपणाविषयी शंका घ्यायला जागाच नाही.

असं जर आहे तर विश्वास म्हणजे काय?

अर्थात विश्वास म्हणजे आपण बांधलेले काही आडाखे. कळत-नकळत आपण प्रत्येक वस्तू किंवा बाबीविषयी, तिच्या गुणधर्माविषयी, स्वरूपाविषयी, तिच्या संदर्भात घडू शकणाऱ्या घटनांविषयी काही अनुमाने काढीत असतो, ठोकताळे बांधत असतो. उदा. झाडे बोलणार नाहीत, निर्जीव पदार्थ खाणार जेवणार नाहीत असा 'विश्वास' नकळतच आपल्या मनात तयार झालेला असतो. जेव्हा अशा तऱ्हेचा विश्वास, अभ्यास, प्रयोग, निरीक्षण यांच्या परिणामी तयार होतो तेव्हा तो निव्वळ आडाखा किंवा

अटकळ राहत नाही. असा विश्वास 'गृहीत वस्तुस्थिती' बनते. डोळस निष्कर्ष ठरतो.

असो, आता 'देव' या संकल्पनेकडे वळूया.

'देव' ही संकल्पना अनेक प्रकारे उदयाला आली असावी. व्यक्तीची मर्यादित क्षमता, विश्वाचे अमर्याद स्वरूप, अनेक न समजणाऱ्या अनाकलनीय बाबी, अनेक अचिंत्य बाबी, अत्युत्तमाची कल्पना, सर्व सत्ताधीशाची कल्पना, सर्वोत्कृष्ट प्रेमाचे स्वरूप, सर्व कल्याणकारी शक्तीची, नियंत्याची कल्पना, वैयक्तिक असुरक्षिततेवरील उतारा, समाज व्यवस्थित चालावा यासाठी व्यक्ती-व्यक्तींमधील संबंधामध्ये पाळावयाची पथ्ये, असहाय्य व वैफल्यात बुडालेल्यांना सांत्वन देणारी... त्यांना सत्कर्माचे चांगले फळ देणारी शक्ती, मानवी मर्यादेच्या संकल्पना विकसित झाली असं दिसतं. काळाची बंधने नसणारी अशी 'शक्ती' काळाच्या बंधनातल्या मानवाला आधार देणारी ठरते! विश्व-निर्मात्याची कल्पना ही पिता-पुत्र संबंध व पुरुषप्रकृती ही कल्पना, माता पिता-पुत्र यांच्या निरीक्षणातून उदयाला आली असावी.

अर्थात 'देव' ही कल्पना अन् 'कर्तृत्वाविषयी'चे आडाखे किंवा कल्पना या देखील सर्वांच्या मनात सारख्या असतात असे नाही.

कुणी देव हा सर्वसाक्षी समजतो तर कुणी देवाला जगाचा तारणहार समजतो. कुणी देव म्हणजे ब्रह्म समजतो... ज्याला प्रत्यक्ष कार्य नाही फक्त सत्ता आहे तर कुणी देव म्हणजे बऱ्या-वाईटाचा हिशेब ठेवून त्याप्रमाणे फळ देणारा आहे असे समजतो. कुणी देवाची प्रार्थना कर्मठपणे करतो तर कुणी आठवड्यातून किंवा महिना - वर्षातून एकदा!

काहीजण देव म्हणजे हृदयस्थ परमेश्वर समजतात. Consciousness ची मनाच्या उन्नत स्वरूपाची शेवटची पायरी म्हणजे परमेश्वर असेही कित्येकजण अनुभवल्याचे सांगतात. भक्ती, कर्म, राज व ज्ञानयोग, पूर्णयोग, हठयोग आदि मार्गांनी अशी व्यवस्था गाठण्याचा प्रयत्न अनेक लोक करतात.

काहीजण असे समजतात की अमर्याद व सर्वशक्तीमान सच्चिदानंदाचा सतत धावा केला तर व्यक्ती परमेश्वर-स्वरूप होते. अर्थात असे करतांना दुसरा सिद्धांत मांडला जातो तो असा, व्यक्तीचे खरे 'स्वरूप' तेच आहे. मग त्या 'स्वरूपी' एकत्व पावणारा तो भक्त अन् तसे न पावणारा तो विभक्त असे समजले जाते. नामस्मरणाने व्यक्ती आत्मस्वरूपी तादात्म्य पावते असे म्हणतात ते याच अर्थाने. म्हणूनच बुद्ध, मुमुक्षू, साधक व सिद्ध अशा पायऱ्यांनी व्यक्तीचा पारमार्थिक अधिकार वर्णन केला जातो.

देव संकल्पनेमागील आणखी एक प्रेरणा म्हणजे वैयक्तिक व सामाजिक दुःख, चिंता, काळजी इत्यादी. दुःखमय जगातून मुक्तीचा एकमेव मार्ग म्हणजे दुःखाचे कारण जी आसक्ती तीच नष्ट करण्याचा. Attachment नाहीशी करण्याचा. शरीर, शारीरिक गरजा, कुटुंबीय, यांची सुखदुःखं, समाज, त्याच्या समस्या यातून जे दुःख होतं, ते केवळ ईश्वराकडे लक्ष वळवतं तर नाहिसं होईल ही या मागील कल्पना आहे. काहीजण त्यांचा तसा अनुभव असल्याचे सांगतात. स्वतःच्या सर्व जाणिवा ईश्वरार्पण करणे हा दुःखमुक्तीचा एक मार्ग समजला जातो.

समंजस, समतोल, संवेदनाशील, विचारी, शहाणे, संयमी, निश्चयी, सामर्थ्यवान, प्रेमळ, उदात्त,

उत्कट, विशाल, तरल, सहिष्णू असणे हे मानव समाजातील घातक ताण-तणाव, संघर्ष, हिंसाचार नाहिसे होण्यासाठी व जीवन आनंदी होण्यास आवश्यक आहे. ह्या गुणांचे अस्तित्व ही कल्पना नाही. या गुणांचे अधिकाधिक अविष्कार ही जगाची गरज आहे. ईश्वर म्हणजे या गुणांची परमावधी होय. या अशा ईश्वराचे अस्तित्व स्वतःत जाणवणे म्हणजे खऱ्या अर्थाने माणूस होणे. ही प्रक्रिया निरंतर चालू आहे व चालू राहणारीच आहे. या अर्थाने पहिले तर देव अगदी थोडासाच... काही अंशीच अस्तित्वात आला आहे!

खरं म्हणजे देवाच्या प्रचीतीची व प्रत्यक्ष अविष्काराची प्रक्रिया हजारो वर्षांपासून चालूच आहे. पण वेगवेगळी वळणे व चढउतारांची ही प्रक्रिया देवाला स्वर्गात पाठवणाऱ्यांनी आणि मेल्यानंतर त्याची भेट घडवून आणण्याच्या दार्भिक वलगना करणाऱ्या अर्धवटांनी खीळ घातल्यामुळे अपुरी राहिली आहे. या पुरेशा 'माणूस' बनू न शकलेल्या तथाकथित ज्ञानी व धार्मिक पुरोहितांनी देवळे मूर्ति उभारल्या. कर्मठ नियमांचे बडिवार माजवले, पण स्वतःच्या हृदयातला 'परमेश्वर' धष्टपुष्ट करण्याकडे दुर्लक्ष केले. फार तर असे म्हणू की ते पुरेसे त्यांना जमले नाही.

आज खऱ्या ईश्वराचे अस्तित्व खरोखरच धूसर झाले आहे! कारण आपण त्याचा अविष्कारच खऱ्या आणि पूर्णार्थाने केलेला नाही. देव आणि देवत्व या कल्पना अजून पूर्णार्थाने स्पष्टच झालेल्या नाहीत विकसित झालेल्या नाहीत. अन् आम्हा सर्वांच्या हृदयात त्यांचा अविष्कारही पूर्णार्थाने झालेला नाही. भगीरथ प्रयत्नांनी आपण देवत्वाला स्वर्गातून पृथ्वीवर ह्या इथे आमच्या हृदयात अधिष्ठीत करण्याचे महान कार्य व आव्हान आपल्या समोर ठेवले आहे.

ह्या अर्थाने देव जवळपास अस्तित्वात नाही म्हटले तर तेच योग्य ठरेल.

आधी पाहिल्याप्रमाणे सृष्टीच्या व्यापाराचे निरीक्षण-परिशीलन करून सर्वसामर्थ्यवान परमेश्वर, त्यांच्या नियंत्रणाविषयी, मतमतांतरे प्रदर्शित करणे होय. या कल्पनांकडे किंवा आदी उल्लेख केलेल्या 'देव' कल्पनेकडे निसर्गज्ञानाच्या प्रवासातले टप्पे म्हणून पहाता येईल. त्यांचा अनुभव घेण्याचा प्रयत्न करणे असंयुक्तक आहे असे नाही. कारण विशाल बनण्याच्या प्रक्रिया अनेक असू शकतात.

परंतु व्यक्ती म्हणून स्वतःचे सामर्थ्य विसरून जातो व संसारातील दुःखा पासून बचाव करण्यासाठी योग्य ते प्रयत्न न करता तथाकथित देवाचा 'धावा' करतो तेव्हा देव कल्पनेचे Version Escapism पलायनवादाचे द्योतक असते. सांत्वन देणाऱ्या देवाची कल्पना वेगवेगळ्या वेळी परिस्थितीच्या फेऱ्यात अडकलेला माणूस धावा करून वापरून घेत असतो. हे असे असावे किंवा असू नये असा सरधोपट नियम करणे संयुक्तीक वाटत नाही. कारण स्वतःवरचा विश्वास कुणाचा कधी व कसा कमी होईल हे सांगता येत नाही. पण भौतिक सुबत्ता व आधी उल्लेख केलेले गुण जोपासले तर हे कमी घडेल असे वाटते.

देव ही संकल्पना-संकल्पनाच आहे. ह्या संकल्पनेचे अस्तित्व व तिचा विकास केवळ मान्य करणे नव्हे तर हाती घेणे हितावह आहे कारण ते मानवाच्या सदसद्विवेकबुद्धीच्या उत्क्रांतीसाठी उपयुक्त, हितावह ठरणार आहे. देव कल्पनेचा विकास ही सत्याच्या शोधातली धडपड आहे. सत्य आहे की नाही

असे कुणी विचारील कां? गांधी तर म्हणत, सत्य हाच ईश्वर.

मानवी जीवनाच्या प्रगल्भतेमध्ये व समृद्धीमध्ये देव कल्पनेच्या निर्दालनाने नव्हे तर तिचा सत्यान्वेषी विकास करण्याने आणि सर्व क्षेत्रात देवाचा अविष्कार करण्याने निश्चित भर पडणार आहे.

सुजाण, निर्भय व प्रांजळ सहिष्णुता

प्राजक्त जाने-फेब्रुवारी - १९९०

देव या कल्पनेविषयी साधक बाधक विचार केल्यानंतर या कल्पनेच्या स्वरूपात किती फरक आहे आणि अखेर सत्य म्हणजेचे ईश्वर... या विचारात कसे तथ्य आहे याचा त्रोटक आढावा 'देव' या लेखात आपण घेतला. स्वतःचे खरे स्वरूप उत्कट व उदात्त असल्याची अनुभूती घेणाऱ्यांनी आत्मसाक्षात्कार हीच देवाची व देवत्वाची प्रत्यक्ष प्रचिती मानली हे आपण ध्यानात घेतले. अशा तऱ्हेचे विचार 'Taο of Physics' या फ्रिटजॉफ काप्रा यांच्या ग्रंथातही आढळतात. आपल्याकडील भावार्थदीपिका अर्थात ज्ञानेश्वरी, दासबोध अशा ग्रंथांचे सारही हाच आशय व्यक्त करते. देवत्वाचे, देवाचे, आकलन, प्रचिती इ. बाबत रामदास स्वामींनी विचार प्रगट करताना महंत कसे व्हावे याबाबतीत स्पष्ट व व्यावहारिक विचार मांडले आहेत.

थोडक्यात, देव आणि विविध देवता याविषयी प्रचलित आणि अप्रचलित अशा असंख्य समजुती आणि असंख्य आचार-रुढी यांचे मुख्य प्रयोजनच स्वतःतील सुप्त श्रेष्ठत्वाचा...इष्टत्वाचा आणि श्रेयत्वाचा अविष्कार करणे, हे आहे या सर्वसामान्य अनुमानाला यायला हरकत नाही.

परंतु एवढे असतानाही आस्तिक आणि नास्तिक यांच्यामधला विकोप, विविध रुढीवाद्यांचे परस्परंतील संघर्ष, आस्तिकता आणि नास्तिकता यामध्ये कोणत्याच एका ठोस निष्कर्षाला येऊ न शकणाऱ्यांचा संभ्रम इत्यादि अनेक बाबी आपल्यासमोर आजही आहेत. एवढेच नव्हे तर आस्तिक, नास्तिक, या धर्माचे - त्या धर्माचे, या वंशाचे - त्या वंशाचे, अशा जगातल्या बहुतेक मानव समूहांच्याकडून अनेक प्रकारचे कमी अधिक गंभीर स्वरूपाचे क्षम्य व अक्षम्य असे प्रमाद घडलेले आहेत व घडत आहेत.

एकात्मिक विकासाचा किंवा देव या कल्पनेचा विचार केवळ डोक्याला शीण येण्यासाठी, किंवा पांडित्य प्रदर्शनासाठी किंवा शिल्लोप्याच्या गप्पा माराव्या त्याप्रमाणे आपण करीत नाही... करीत नसू व तसं करीत नसलो तरच चांगले! या बाबींचा विचार आपले जीवन अधिकाधिक समृद्ध व्हावे, आनंदी व्हावे, म्हणून आपण करतो... व केला तरच ते हितावह ठरेल.

म्हणूनच या ठिकाणी कोणताही आग्रह किंवा अड्डाहास न ठेवता एक बाब स्पष्टपणे मांडावीशी वाटते. ती म्हणजे, परस्परंतील शुद्ध भावाची... शुद्ध तत्वाची... जाणीव ठेवता येणे व त्यानुसार

आचरण करता येणे महत्वाचे आहे. अशी जाणीव ठेवणे व ती विकसित करता येणे जमले तर वंशद्वेष, वर्णद्वेष, धर्मद्वेष सारे सौम्य होतील. या जाणीवेतूनच शस्त्रास्त्रस्पर्धेला आळा घालता येणे शक्य होईल. या जाणिवेच्या प्रकाशातच राजकीय नेते घडले तर योग्य नेतृत्व देऊ शकतील, योग्य धोरणे आखू व ती राबवू शकतील. म्हणूनच रूढीचे पाईक असोत की विरोधक, धर्माचे कट्टर अनुयायी असोत अगर विरोधक, भक्तिरसात दंग झालेले गण असोत अगर तार्किक वादात मग्न असलेले पंडित, लक्ष्मीपती असोत अगर सेवेकरी. सान्यांनी ही बाब जाणून घेण्याचा प्रयत्न केला तर जीवन उजळून निघू शकेल. या विधानाला सहज निरीक्षण केले तरी पुष्टी मिळू शकेल. रूढींना कंटाळणाऱ्यांना रूढींमागील मूळ हेतू कळला की त्याबद्दल अड्डाहास कमी होऊ शकेल. तसेच रूढीभंजकांचा रूढीवाद्यांविषयीचा तिटकाराही कमी होऊ शकेल. हीच बाब लक्षाधीश व भिक्षाधीश या दोहोंना लागू पडू शकते. केवळ पैशात जीवनाचे सारसर्वस्व साठलेले नसून परस्परांमधील ह्य अशा संबंధामध्ये बरेच काही आहे याची जाणीव श्रीमंतांना मनाची श्रीमंती देऊ शकले, तर गरीबांना आळस... तमोगुण झटकून आत्मा.... आविष्कार करण्याची - सामर्थ्य सिद्ध करण्याची स्फूर्ती देव कल्पनेची खरी जाण देऊ शकेल.

मूळ शोध हा उत्तमाचा आहे. ध्यास आहे तो उदात्ततेचा आहे. अन् हा शोध - हा ध्यास - हे स्वप्न मानवजातीने इतर अनेक कल्पनांप्रमाणे 'देव' या कल्पनेतून पाहिले आहे. विज्ञानवाद्यांनी जर ही बाब ध्यानात घेतली तर विश्वशांतीसाठी हा पहिला हुंकार शस्त्रास्त्रांसंबंधी संशोधन करणाऱ्या वैज्ञानिकांचा निघेल. विज्ञान आले की सर्व काही येईल.... सर्व समस्या सुटतील अशा भ्रमात राहणाऱ्या व स्वतःला विज्ञानवादी म्हणवून घेण्यात धन्यता मानणाऱ्यांनी 'देव' कल्पनेमधील ही बाब ध्यानात घेतली तर त्यांचीही सहिष्णुता वृद्धिंगत होऊ शकेल. 'देव' कल्पना ही उत्तमाकडे पोचण्याच्या अनेक मार्गांपैकी एक आहे हे कळले तर धर्मनिष्ठानाही विज्ञानाचे मानवी जीवनातील योगदान अधिक स्पष्टपणे जाणवू शकेल.

समाजातील सामंज्यस अशा तऱ्हेने वाढणे, सामुहिक हिताची ओढ वाटणे आणि प्रत्येक व्यक्तीला... स्वतःच्या उन्नतीसाठी उपयुक्त गुण अंगी बाणवण्याची प्रेरणा मिळणे हीच समाजविकासाची नांदी असते.

देव या कल्पनेविषयी आणखी एक उदाहरण देता येईल ते म्हणजे 'Ideal' किंवा 'आदर्श' या कल्पनेचे. आदर्शाची व्याख्याच अशी केली जाते की जे कधीच प्रत्यक्षात येऊ शकणार नाही! कारण ते प्रत्यक्षात आल्यानंतर ते आदर्श राहात नाही! नवीन आदर्श तयार होतो! सर्वगुणसमुच्चय, सर्वसामर्थ्यवानता, सर्वोत्कटता, त्रिकालाबाधितता इ. अनेकानेक असंख्यांचा समूह - जो ध्यास घेण्यास सुयोग्य - परंतु प्रत्यक्ष अस्तित्वात असणास अशक्य तो परमेश्वर होय!

आपल्या समाजाचे Chronological age, Mental age पेक्षा फारच जास्त राहू नये यासाठी देवकल्पनेची ही त्रोटकशी मीमांसा आपण ध्यानी घ्यायला हवी.

आपण एकतर अतिकडवे आणि दूरग्राही तरी असतो किंवा अडाणी, भोळसट व आंधळे तरी असतो. कडवेपणा, खुनशीपणा, संकुचितता हे समाजमनाच्या बाल्याचे एक लक्षण तर बावळट-अति अनुनय हे

दुसरे! हे दुसरे लक्षण उत्तम तऱ्हेने लक्षात घ्यायचे असेल, तर “धर्माची शिकवण मुळात चांगली आहे.” ह्या मताचा विचार करा. हे मत किंवा हा प्रचार म्हणजे १०० टक्के असत्य-धादांत खोटी गोष्ट आहे. खोटा अनुनय आहे. बावळट अडाणीपणा आहे. स्वतःची वैगुण्ये जाणून घेऊन मग ती दूर करण्याची तयारी किंवा मनोबल ज्या समाजापाशी नसते तो दुबळा समाज ढोंगीपणाने वागतो. खोटेपणाने वागतो. अशी वागणूक एखाद्या गोंडस बालकाला शोभू शकते. उभा-आडवा वाढलेल्या प्रौढ व्यक्तीला नाही. प्रौढ समाजाला नाही. अति अनुनय किंवा खोटा समंजसपणा किंवा दिखाऊ व भंपक सहिष्णुता ही अंतिमतः धोकादायक ठरते. कारण ती सत्य लपवतच असते, असे नव्हे तर पायदळी तुडवत असते. सर्व धर्माची शिकवण चांगली आहे असे म्हणणे, म्हणजे ढोंगी किंवा बावळटाचा बरळण्याचा प्रकार होय. याला पुरावा हवा असेल तर Religion and Politics हा अरुण शौरी यांचा ग्रंथ पहा. त्याचा मराठी अनुवादही (धर्म आणि राजकारण) उपलब्ध आहे. “सर्व धर्माची शिकवण चांगली आहे - असते” या विधानाच्या पुराव्यासकट चिंध्या उडवलेल्या त्यात वाचायला मिळतील.

ज्या समाजामध्ये इतर अनेक बाबींप्रमाणेच ‘देव’ या कल्पनेविषयी रास्त जाणीव असेल तो समाज निर्भयपणे ... विविध गट-समूहांच्या दोषाचे दिग्दर्शन करील - मग तो गट-समूह कोणत्याही समाजाच्या एकात्म विकासाची नांदी असते! कारण सुजाण आणि सद्हेतुपूर्ण दोषदिग्दर्शन हे अजाण-अडाणी-अंध अशा निंदानालस्तीहून अत्यंत वेगळे आणि इष्ट असते. देव कल्पनेची मीमांसा आपल्याला सुजाण आणि सहिष्णु बनवते. सदभाव परिपूर्ण आणि निर्भय बनवते. ते अत्यंत ईष्ट आहे.

टणत्कार

ज्वाला दिवाळी अंक १९८९

असं म्हणतात की ज्याला स्वतःचे दोष कळतात किंवा अज्ञानी आहोत हे कळतं तो एका प्रकारे पाहिलं तर ज्ञानी असतो! पण यावर असा प्रश्न पडतो की ज्याला आपण अडाणी आहोत असं वाटतं तो ज्ञानी अशी व्याख्या केली तर बहुतेक सारेच जण ज्ञानी नाही का ठरणार? उलटपक्षी स्वतःला परिपूर्ण अन् ज्ञानी समजणारा जर ज्ञानी असतो तर शेकडो भंपक लोक ज्ञानी नाही का ठरणार? खरंच शब्दच्छल करावा तेवढा थोडा! उत्तर मात्र गुलदस्त्यातच! कधी कधी वाटतं कशाला असल्या बाबीचा विचार करावा? पण प्रेताला वेताळ जसा राजा विक्रमादित्याचा मौनभंग करण्यासाठी त्याची पाठ सोडत नाही तसेच विचारदेखील माणसाला स्वस्थता लाभू देत नाहीत! दिवाळीची सुट्टी आणि सणासुदीचे वातावरण असलं तरी माणूस विचारचक्रात फिरतच राहतो!

ते काहीही असो! प्रश्नाचं उत्तर आपण (जरा सस्पेन्समध्ये ठेवून) शेवटी पाहूच. पण तूर्तास एक बाब मात्र लक्षात घ्यायला हरकत नाही. ती म्हणजे स्वतःला अडाणी भोळे लोक (ज्ञानी नव्हे) सतत दुसऱ्याच्या तोंडाकडे (किंवा लिखाणाकडे) बघतात तर स्वतःला शहाणे समजणारे (त्यात लेखही आलाच!) दुसऱ्यांना काहीतरी सांगायला - अन् त्यातून मोबदला उपटायला (यात मात्र लेखक येत नाही) तत्पर आणि आतुर असतात!

मॉरिएल जेम्स, डोरोथी जाँगवर्ड किंवा डेल कार्नेजिसारखे इंग्रजी लेखक असोत किंवा मंत्रसामर्थ्यावर लिहिणारे मराठी लेखक! व्यवसाय - करीअर आणि यशाबद्दल लिहिणारा एखादा पंडित असो, की, मनोदौर्बल्याबद्दल लिहिणारा मनोव्यापार - मानसोपचार तज्ञ! सारेजण सध्या व्यावसायिक दृष्ट्या 'जोरात' आहेत! ताणतणावांचे तुणतुणे वाजवीत सारेजण माया गोळा करताहेत!

असा - काहीही विकतं फक्त चांगला विक्रेता आवश्यक आहे असं म्हणतात ते खरं आहे. अन् काहीही लिहिलेले वाचलं जातं फक्त वाचकांचा 'वीक पॉईंट' कळला पाहिजे हेही खरं आहे!

भरपूर वाचन करणारा तो महापंडित आणि अशा पढतपंडितात वावरणारा तो बहुश्रुत अशी खात्री असल्यामुळे वाचक वाचून वाचून 'वाचण्याचा' प्रयत्न करतो. अन् 'वाचण्या' ऐवजी गोंधळात पडतो! संभाषणामध्ये वाचलेल्या ग्रंथाची जंत्री अप्रत्यक्षपणे इतरांना ऐकवून भाव खाण्याचा (आणि

पचवण्याचा!) प्रयत्न करतो! कारण चतुर आणि चतुरस्त्र बुद्धिच्या तीक्ष्ण नेत्रकटाक्ष त्याचा गोंधळ - कितीही लपवण्याचा प्रयत्न केला तरी-सहज ओळखतात हे त्याच्या (उशीरा का होईना) ध्यानात येतं!

आपल्याकडे असं नव्हे तर सर्वत्रच व्यक्तित्वाच्या अगदी किरकोळ गरजांनासुद्धा फुगवून-वाढवून-त्या गरजा भागविणाऱ्यांची चलती आहे व अशा व्यवसायांचं पेच फुटलेलं आहे-फुटत आहे! थोडक्यात सांगायचा मुद्दा असा की आपल्याला अगदीच 'बाळू' किंवा 'मामा' किंवा चक्क मूर्ख बनवून-भरपूर पैसे वसूल करून-शहाणपणा शिकविणाऱ्यांचा सध्या महापूर आलेला आहे. महापुरातून पोहून पैलतीराला लागणं हे आपल्यातल्या पोहणाऱ्यांनासुद्धा मोड्डचं आव्हान आहे!

माझा मुद्दा पटतोय का पहा! अहो आपण थोडासा विचार केलात-अगदी विचार नव्हे-थोडसं निरीक्षण जरी केलं तरी ध्यानात येईल की आपण किती विविध प्रकारांनी गंडवले जातो! अन् मजेची बाब अशी की अशा प्रकारांबद्दल सतरा ठिकाणी कुरकुर करून पुन्हा आपण गंडवून घ्यायला सिद्धच असतो! कोणतंही क्षेत्र घ्या- कुणी ना कुणी - या ना त्या प्रकारानी तुमची - आमची 'विकेट' घ्यायला टपलेला आढळेल! अध्यात्माच्या क्षेत्रात शास्त्री-पंडितांपासून ते बुवा-वैराग्यापर्यंत फलटणी आहेत-तुमचं भाग्य उजळून टाकण्याची हमी घेणारे (पण प्रत्यक्षात काहीही न करणारे). ज्योतिषी- कुडमुडे आणि हस्तसामुद्रिकांचे थवे भविष्याच्या क्षेत्रात आहेत तर आरोग्याच्या क्षेत्रात एरोबिक्सपासून योगपर्यंत आणि लेप-गुट्यांपासून ते काढे - आसवे विकणारे आणि विविधप्रकार औषधोपचार करणारे वैदू - डॉक्टर-वैद्य- यांच्या झुडी आहेत. राजकीय क्षेत्रात समाजवादापासून ते भांडवलशाहीपर्यंत आणि लोकप्रिय किंवा कल्याणकारी हुकुमशाहीपासून क्रांतीकारी तत्त्वज्ञानाची विविध बाडे विकायला व आपल्या जीवनात सर्व 'मंगल' करायला सरसावलेले पुढारी आणि त्यांच्या टोळ्या आहेत!

हल्लीच मी एका परिषदेला गेलो होतो. भली मोठी वर्गणी देऊन या परिषदेला आलेल्या तमाम सगळ्याजणांच्या गळ्यात (अन् डोक्यात देखील-) परिषदेच्या शेवटी प्रकाश पडला की आपण काहीच शिकलो नाही! नाही म्हणायला अशा परिषदा भरवून पैसे कसे उकळले जातात याचे प्रात्यक्षिक मात्र मिळाले अन् स्वतःच्या बावळटपणाची प्रचीती आली. मग बरेचजण एवढ्या साक्षात्काराची 'जमा' गाठीला बांधून अन् पुन्हा असल्या परिषदांना जायचं नाही अशी खुणगाठ बांधून घरी परतलो. तुम्हाला आश्चर्य वाटेल या परिषदेत एका व्याख्यात्याने व्याख्यानासाठी एक Transparency तीन व्याख्यानांसाठी वापरली! मनात आलं, धन्य असल्या महालबाड पंडितांची!

जाहिरातबाजीचं युग आहे - भपक्याचं युग आहे-साट्यालोट्याचा आणि चमचेगिरीचा जमाना आहे- लबाडी आणि शिरजोरीचा जोर आहे वगैरे बडबडून आपल्यातले बरेचजण थकले असतील. पण उपाय काय? या प्रश्नावर मात्र हतबद्ध होऊन आपण आपल्यातले बरेचजण- निरुपायाने हात चोळून गप्प बसतो.

वर्तमानपत्रांतून-दिवाळी अंकातून-साप्ताहिकातून राशी-भविष्याचं थोतांड येतच राहतं, दूरदर्शनवर २०-२५ मिनिटं जाहिरातींचा भडिमार होतच राहतो, निवडणूक आली की सभा-भाषणांची वादळे येतातच, आपल्याच पैशावर कोट्यावधींची खैरातही होते अन् आपण मात्र चहासाखर महागली म्हणून

चहा प्यायचंच कमी करतो!

‘दुनिया झुकती है झुकानेवाला चाहिए’ असं आपणच म्हणतो अन् मोडेपर्यंत मुंडी खाली घालून निमूटपणानं, असहाय्यपणानं जीवनही आपणच कंठत राहतो... चक्क फरफटत राहतो!

यावर्षाच्या दिवाळीचा-दीपोत्सवाचा-नरकासूरवधाचा उपक्रम म्हणून-एक वसा म्हणून-आपण ठरवून टाकायला हवं की शहाणपणानंच सारं घ्यायला हवं! सोपं नाही मंडळी - काम कठीण आहे. पण तक्रार कुणाकडे अन् किती करायची? त्यापेक्षा स्वतःचीच अक्कल घासून पुसून चकचकीत केली तर मेंदूत तरी प्रकाश पडेल! खऱ्या अर्थानं दिवाळी होईल!

हळू हळू उशीरा शहाणपण सुचलं तरी बिघडत नाही पण सुचलं तर उत्तमच नाही का? ‘खुद ही को कर बुलंद इतना की हर तकदीर के पहले खुदा खुद बंदेसे पुछे तेरी रझा क्या है?’ म्हणतात त्याचप्रमाणे आणि त्यात थोडीसी भर घालून ‘खूद ही को कर समझदार, होशियार और पक्का इतना की हर कोई फसाने के पहले सौ बार सोचे’ असा बदल स्वतःतच करायला हवा.

आपल्या खऱ्याखऱ्या गरजा ध्यानी घेऊन योग्य तो मोबदला घेऊन त्या भागवणं आणि दुसऱ्याच्या खऱ्या गरजा भागविण्यासाठी योग्य मोबदला घेणं हा खरा व्यावसायिक दृष्टिकोन. जगाचं कल्याण करण्याचा विडा उचलून...प्रत्यक्षात मात्र फक्त विडाच चघळत बसण्यापेक्षा एवढा व्यवहार आपल्याला जमला तरी बरंच काही मिळविल्यासारखं होईल असं वाटतं. महान् संत अन् महात्मे-महापुरुष हेच करतात. फक्त एका वेगळ्या आंतरिक प्रकाशाच्या पार्श्वभूमीवर जीवनाचं सार शोषून घेऊन तृप्त झालेल्या, सत्त्याच्या आकलनानं प्रगल्भ झालेल्या त्यांना आपल्या व्यवहारातल्या मोबदल्याची फिकीर वाटत नाही! जगावर ते प्रेमाचा प्रकाश उधळत राहतात. त्यांच्या आयुष्यातला प्रत्येक क्षण दिवाळीचा असतो किंबहुना सहस्र दीपोत्सवांचा असतो...अन् साहजिकच तो प्रकाश जगातलं मानवी जीवन उजळून टाकतो.

ह्या आदर्शाकडे झेपावण्याचा विचार प्रत्येक मनात कमी अधिक प्रमाणात असतो! अन् आदर्श अन् आनंददायी आनंद पर्यवसायी अस्तित्वाची आस असण्यात गैर ते काय? पण अनिष्ट बाब अशी की त्या ध्येयाकडे झेपावणारे ढेपाळतात तर त्या ध्येयाकडे पाठ फिरवलेले स्वतःच्या कोषात मशगूल राहतात-धंदेवाईक स्वर्धेत इतरांचा जीव खातात-अन् त्यांच्या खिशाला चाट देतात असं आजचं चित्र आहे!

जिथे पाहावं तिथे फिल्मी मासिकं, चटोर पुस्तकं, अश्लील नाटकं, नटनट्यांच्या निकृष्ट लफड्यांचे वृत्तांत यात किंवा व्यवसाय किंवा तथाकथित आरोग्यकारी हितोपदेशाच्या भडिमारात नवी (अन् जुनीही) पिढी अडकलेली दिसते आहे. एकीकडे श्रेयस्कर जीवनाची पर्वा न करणारे बेबंद वर्तन अन् त्याला पोषक असे वाङ्मय (!) तर दुसरीकडे आदर्शाच्या मागे अक्षरशः वेड्याप्रमाणे धावणारे अविवेकी वर्तन अन् त्याला पोषक असे भंपक आणि पोषकी वाङ्मय (!) असा प्रकार आहे!

खरोखर स्वतःला शहाणा समजणाराही पोळतो अन् अडाणी समजून आदर्शाच्या मागे (विवेक विसरून) लागणाराही!

म्हणूनच पुन्हा पुन्हा वाटत राहतं की आज आपल्या सर्वांना एकाच वेळी स्वतःची वैगुण्ये जाणण्याची पण त्याचवेळी गुणही न विसरण्याची गरज आहे. नम्रतेची आहेच पण आत्मविश्वासाचीही आवश्यकता आहे. आजच्या दैनेचे नीट स्वरूप समजण्याची निकड आहे. तशीच ते घालवण्याचे सुप्त सामर्थ्य ध्यानात घेण्याचीही नितांत गरज आहे. म्हणूनच लक्षात ठेवायला हवं की सुरुवातीला पडलेल्या प्रश्नाचं उत्तर; स्वतःचा योग्य तो कमीपणा आणि अचूक मोठेपणा जाणणं हेच आहे. साधुसंतांच्या व महापुरुषांच्या अंतःप्रज्ञेच्या त्या विहंगम प्रकाशोत्सवात न्हाऊन जाण्यासाठी प्रथम वास्तवतेच्या भानाचं धनुष्य आणि शहाणपणाच्या सूत्राची प्रत्यंचा यांच्या सहाय्याने सुयोग्य व्यवहाररूपी शरसंधान करण्यासाठी टणत्कार करायला हवा.

सहस्रावधी दीपोत्सवांची सुरुवात या जाणीवेच्या उदयातूनच होणार आहे!

साहित्य सौंदर्याचं सामर्थ्य

वैद्यकीय क्षेत्रातील अध्यापन करताना नेहमी मला साहित्य आणि शिक्षण ह्यांच्यामधला अतूट अशा संबंधाचं आकर्षण वाटत आलंय. शिक्षणाचं सामर्थ्य व्यक्तीचं सर्वांगीण व्यक्तिमत्त्व फुलविण्यात आहे हे साहित्यिक प्रतिभेच्या शिक्षकांना व आचार्यांना जेवढं जाणवलं तेवढं कुणालाच जाणवलेलं नसावं. साहित्याचा हा महान गुणविशेष जीवनाच्या प्रत्येक क्षेत्राला कसा व्यापून उरलाय हे जाणून घेणं अत्यंत रंजक आणि उद्बोधक आहे.

विश्वगुरु श्रीकृष्णापासून भगवान वेदव्यास, जगद्गुरु आद्य शंकराचार्य, संतश्रेष्ठ जन्मयोगी ज्ञानेश्वर, समर्थ रामदास, संत तुकाराम, कविश्रेष्ठ मिल्टन, रविंद्रनाथ टागोर, आचार्य अत्रे, श्री. म. माटे हे साहित्यनिर्मितीचे महानुभव होते तसेच लोकोत्तर शिक्षकही होते. अशी उदाहरणे शेकड्यांनी देता येतील. पण त्याचप्रमाणे साहित्याची लोकविलक्षण प्रतिभा असलेले सॉमरसेट मॉघम, ए. जे. क्रोनिन, आयसॅक ऑसिमॉव, ऑलेक्सिस कॅरेल, डॉ. जयंत नारळीकर इत्यादी वैज्ञानिकांचा विचार केला तरी त्यांचं लोकशिक्षणाचं प्रभावी कार्य नजरेत भरल्याशिवाय राहात नाही. एवढचं कशाला, बंकिमचंद्रांपासून ते कुसुमाग्रजांपर्यंत आणि मॉक्झिम गॉर्कीपासून ते सोल्झेनित्सिनपर्यंत विविध राजकीय विचारांचं साहित्य निर्मिणाऱ्यांचा उत्तुंग साहित्याविष्कार लोकशिक्षणाच्या महान पैलूशी किती निगडीत आहे हे वेगळं सांगण्याची आवश्यकता नाही.

साहित्य जीवनाचं भाष्य करणारं असो की आत्मचिंतनात्मक, गूढरंजनात्मक असो की विनोदी, राजकीय असो की सामाजिक, रंजक असो की वैचारिक त्याला परास्पर्श झालेला असला की ते साहित्य वाचकांच्या थेट हृदयाला भिडतं. वाचकांची मनं समृद्ध करतं. प्रगल्भ करते. त्यांच्या जीवनाची कक्षा रुंदावतं. जीवनाची व्याख्या बदलतं. विशालतेची नवी परिमाणं निर्माण करतं. जेव्हा कोणत्याही क्षेत्रातील साहित्यिकाच्या कृतीतून असं घडतं; तेव्हा त्या साहित्यकृतीला लोकशिक्षणाचा एक अनुपम सुंदर, विलोभनीय आणि हृदयंगत पैलू प्राप्त होतो.

हा लोकांना फुलवणारा, मनं रिझवत मोठं करणारा महान गुण कोणत्याही क्षेत्रातील साहित्यिकाला तेव्हाच प्राप्त होतो जेव्हा जीवनाचा एकात्मपणे आस्वाद घेण्याची महानता त्या साहित्यिकामध्ये

असते.

याउलट क्षुद्र आणि उथळ साहित्याची निर्मिती जीवनाची एकात्मता न जाणवणाऱ्या मळु व्यक्तींकडून होते. अशी व्यक्ति कोणत्याही जातीची, धर्माची, प्रदेशाची, वंशाची, पदव्या मिळवलेली, पदव्या न मिळविलेली अशी कुणीही असू शकते हे विशेष महत्त्वाचं आहे. राजकीय, आर्थिक, वांशिक, धार्मिक, जातीय, शैक्षणिक अशा प्रत्येक क्षेत्रात जीवनाचं विभाजन करणाऱ्या आणि त्या क्षेत्रातील जीवनाचे पुन्हा आणखी तुकडे पाडणाऱ्या कोत्या वृत्तीतून जेव्हा साहित्याची निर्मिती होते तेव्हा ते साहित्य, साहित्य न राहता वैयक्तिक भाव-भावना उद्रेगांची, उन्माददर्शक जंत्री होते. ते 'साहित्य' लोकशिक्षणाचं कार्य न करता लोकांमध्ये भेदाभेदाचे विष कालवणारं रसायन बनतं! त्याचप्रमाणे असं 'साहित्य' लोकांच्या मनाची पकड न घेता काळाच्या ओघात त्वरीत वाहून जातं. महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे असं साहित्य जेव्हा भ्रष्टाचारी व साट्या लोट्याच्या पद्धतीने शिक्षण क्षेत्रात घुसतं किंवा घुसवलं जातं तेव्हा ते समाजाच्या सर्वकष शिक्षणाला सोडाच संपूर्ण नाशाला कारणीभूत होत. विषय कोणताही असो त्यात सतत प्रतिबिंबित होणारा जीवनाचा आशय कळला नाही व त्या विषयाच्या पुस्तकात उतरला नाही तर ते लिखाण विद्यार्थ्यांच्या उर्मी, त्यांच्यातलं चैतन्य मारून टाकणारं बनतं. आपल्याकडील शिक्षणक्रम पाहिले तर ह्या विधानाची प्रचिती आल्याशिवाय राहणार नाही. त्याचप्रमाणे या शिक्षणाचा अपरिहार्य परिणाम होऊन जीवनाच्या मुख्य आशयापासून तुटलेली विविध क्षेत्रातील बुजगावणी कशी तयार झाली ह्याचं सुसंगत उत्तरही मिळाल्याशिवाय राहणार नाही. त्याचप्रमाणे सर्वसामान्यपणे सर्वच क्षेत्रातल्या मंडळींना साहित्याची अनास्था का? आणि शिक्षक म्हणून त्यांची गुणवत्ता एवढी कमी का ह्यांची उत्तरं मिळाल्याशिवाय राहणार नाही. विविध क्षेत्रांतील व्यक्तींच्या शिक्षण व साहित्यापासून दुरावलेल्या ह्या अवस्थेमुळे समस्त साहित्याची निर्मिती कशी अशक्य होऊ लागली आहे, याचाही पडताळा आल्याशिवाय राहणार नाही.

जीवनाचं कोणतही क्षेत्र घ्या. उदा. इतिहासावरील '१८५७ स्वातंत्र्यसमर' वाचा. उदाहरणे खूप आहेत. मुद्दा असा आहे की ही पुस्तके वाचल्यास काय जाणवेल? जीवनाचं प्रत्येक क्षेत्र त्यातील जीवनांशामुळे अत्यंत हृदयंगम आणि चैतन्यमय बनलेलं आहे! जीवनाचं महाकाव्य त्यात स्पंदत आहे. अंगावर रोमांच आणणारं साहित्यसौंदर्य अशा पुस्तकांत आहे ते त्या लेखकांना जीवनाचे एकात्मिक दर्शन झाल्यामुळे, आणि त्या क्षेत्रातील काव्य थेट त्यांनी वाचकांपर्यंत पोचवण्याची उत्स्फूर्तता दाखवल्यामुळे. ह्या गुणामुळे ह्या कृती केवळ त्या विषयांच्या राहिल्या नाहीत व निरूपयोगी झाल्या नाहीत, तर सर्व वाचकांच्या बुद्धि व मनाला तजेला देणाऱ्या ह्या कृती अखिल मानवसमाजाच्या झाल्या व अजरामर झाल्या. त्याचप्रमाणे ह्या साहित्यकर्त्यांना लोकशिक्षकाचे अत्यंत अढळ आणि आदराचे स्थान देऊन गेल्या. प्रत्येक शिक्षकानं आणि लेखकानं आत्मपरिक्षण करून या कसोटीवर स्वतःला तपासून पहाण्याची गरज आहे.

साहित्यसौंदर्याचे हे दोन विलोभनीय पैलू, अर्थात, एक म्हणजे विषयाची विभिन्नता व सार्वत्रिकता आणि दुसरा म्हणजे त्यातून लोकशिक्षणाचे घडणारे महान कार्य जर आपल्याला जाणवले तर प्रत्येक क्षेत्रामध्ये जीवनसौंदर्य उधळणारी पुस्तके निर्माण होतील व साहित्याची प्रांगणे समृद्ध करतील. शिक्षक हे विविध विषयांचे मास्तर न राहता साहित्यसौंदर्याचे साधक व जीवनसौंदर्याने विद्यार्थ्यांना फुलवणारे

अस्सल आणि अब्बल कलावंत बनतील. प्रत्येक क्षेत्रातील व्यावसायिक, कलावंत, वैज्ञानिक, व्यापारी, राजकारणी इत्यादी सारेजण औपचारिक दृष्ट्या साहित्य व शिक्षणाशी निगडीत नसतानाही त्यांच्या क्षेत्रातील काव्य अचूकपणे टिपून नव्या पिढीला त्यांच्या साहित्य कृतीद्वारे व शिक्षणाचे अनौपचारिक कार्य उत्तमपणे पार पाडतील.

साहित्यसौंदर्याचं सामर्थ्य इतकं प्रचंड आहे! वाङ्मयावर बी. ए. करणाऱ्यांपुरतं, शिकवणाऱ्यांपुरतं आणि लेखकांच्या पेशापुरतं मर्यादित ते नाही! जगात चैतन्य फुलवण्याची शक्ति साहित्यसौंदर्यात आहे.

गुरुवर्य वैद्य ज. ना. कशाळीकर

सा. सत्यप्रकाश सोमवार २७.०७.१९९८

गुरुवर्य वैद्य कशाळीकर यांच्या निधनाची बातमी वाचली. अतिशय वाईट वाटले. काही महिन्यापूर्वी त्यांच्या पत्नीचे दुःखद निधन झाले त्यावेळी मी त्यांना भेटण्यासाठी त्यांच्या घरी गेले होते. त्यावेळी ते आपल्या खोलीत होते. त्यांच्या मोठ्या सुनबाई सौ. सुचेता यांनी त्यांना मी आल्याचे सांगितले. ते बाहेर आले. सुखदुःखाच्या गोष्टी केल्या. नंतर इतर गोष्टी झाल्या. मी जाण्यास निघाले त्यावेळी ते म्हणाले, “मीरा, तू आलीस की मला बरं वाटतं.”

त्यानंतर दोन महिन्यातच ते सर्वांना सोडून जातील असे वाटले नव्हते. पुन्हा त्यांना भेटण्याची इच्छा तशीच राहून गेली. राहिल्या त्या त्यांच्या स्मृती. मी इयत्ता आठवीत गेले, त्यावर्षी कशाळीकर सर आम्हाला संस्कृत शिकवायला वर्गात आले. संस्कृत भाषा ही सामान्यांना जड वाटणारी. परंतु कशाळीकर सर आपल्या सांगण्याने संस्कृत भाषा सोपी आहे हे पटवून देत असत. संस्कृत ही सर्व भाषांची जननी आहे. संस्कृत शिकल्यानंतर कोणतीही भाषा शिकणे कठीण नाही. मराठी तर संस्कृतच्या फार जवळची हे त्यांच्या सांगण्याने आम्हाला पटू लागले. त्यामुळे मराठीची गोडी निर्माण झाली. मराठी वाचन वाढले. मराठीमध्ये काही लिखाण करावे एवढी प्रगती झाली. त्याचे श्रेय कै. कशाळीकर सर यांच्या संस्कृत शिकविण्याला आहे.

मी एस. एस. सी. परीक्षा पास झाले आणि युनियन इंग्लिश स्कूलमध्ये शिक्षिका म्हणून लागले. त्यावेळी कशाळीकर सर राणी पार्वतीदेवी हायस्कूलमध्ये शिक्षक होते. त्या शाळेतून मी एस. एस. सी. परीक्षा दिली होती.

युनियन इंग्लिश स्कूल नवीन शाळा होती. त्या शाळेत त्यांनी आपल्या थोरल्या मुलाला डॉ. श्रीपाद ज. कशाळीकर यांना दाखल केले. या शाळेतून डॉ. श्रीपाद ज. कशाळीकर एस. एसी. सी. पास झाले. कशाळीकर सर हे माझे शिक्षक मग त्यांची मुले माझे विद्यार्थी बनले. युनियन इंग्लिश स्कूल, रा. पा. देवी हायस्कूलमध्ये विलीन झाल्यामुळे त्यानंतर कशाळीकर सरांची सर्व मुले डॉ. जयप्रकाश, इंजिनियर नाना कशाळीकर, निपाणीच्या देवचंद महाविद्यालयाचे प्राचार्य डॉ. श्री. माधव कशाळीकर, डॉ. सरांची कन्या सौ. सुनिता कलघटगी ही सर्व रा. पा. देवी विद्यालयाची विद्यार्थी असल्यामुळे माझेही विद्यार्थी बनले.

कशाळीकर सर काव्यतीर्थ होते. तसेच त्यांनी बनारस येथील वैद्य पंचानन या पदव्या संपादन

केल्या होत्या. वेदवेदांगाचा तसेच आयुर्वेदिक औषधावर संशोधन करून त्यांनी स्वतः औषधांची निर्मिती केली. गांधी चौकात त्यांचा दवाखाना होता. गोरगरीबांना अतिशय स्वस्त दरात त्यांची औषधे मिळत असत. त्यांच्याकडील औषधे आमच्या घरीही वापरली जात. त्यामुळे माझे शिक्षक आणि वैद्य असा दुहेरी त्यांच्याशी संबंध अगोदरच होता. त्यानंतर त्यांच्या मुलांची शिक्षिका झाले आणि संबंध जास्त दृढ होत गेले.

त्यांचे माझ्या वडिलांशी मैत्रीचे संबंध होते. शिवाय प्रेसच्या कामासाठी आमच्या घरीही येत. ते सेवानिवृत्त होऊन त्यांनी आपल्या वैद्यकीय व्यवसायाकडे लक्ष घातले. १९६२ मध्ये मी रा. पा. देवी शाळेतून राजीनामा देऊन माझे वडील व आम्ही स्थापन केलेल्या शिवाजी शिक्षण संस्थेच्या शाळेमध्ये मुख्याध्यापिका बनले. आपला सर्वात लाहन मुलगा डॉ. कशाळीकर याला आमच्या या नवीन शाळेमध्ये दाखल केले. सर स्वतः रा. पा. देवी हायस्कूलचे शिक्षक. मुले त्या ठिकाणी शिकलेली. असे असताही शेवटच्या लहान मुलाला आमच्या नवीन शाळेत दाख केले. यावरून त्यांचा आमच्यावरील प्रेम व विश्वास व्यक्त झाला.

डॉ. श्रीनिवास हा अत्यंत बुद्धिमान. स्वतःच्याच बुद्धिने वागणारा, थोडासा तऱ्हेवाईक वाटणारा असा होता. त्याचे समाधान करणे जरा अवघड होत असे. त्यामुळे माझ्या गुरुजींचा मुलगा म्हणून मला थोडे दडपण वाटत असे. त्यामुळे कशाळीकर सर मला भेटले म्हणजे मी त्यांना श्रीनिवासबद्दल सांगत असे. नववीत असताना एकदा श्रीनिवासला डिटेक्टिव्ह कादंबरी वाचताना पाहिले आणि कशाळीकर सर भेटले असता त्यांना म्हणाले, "सर, श्रीनिवास हल्ली डिटेक्टिव्ह कादंबऱ्या वाचतो." ही तक्रार नव्हती. सहज कानावर घातले. शांतपणे कशाळीकर सर म्हणाले. "वाचू दे ना, सगळं वाचू देत, आपण नुसतं लक्ष ठेवायचं." हा जणू त्यांनी मला वस्तुपाठ दिला. श्रीनिवास इतके काही वाचत राहिला की डॉक्टर होऊनही चांगला साहित्यिक बनला. त्याने "गिनिपिग" सिरीयल बनवली आणि कशाळीकर सर यांनी "नुसतं लक्षं ठेवायचं" असं म्हटलं त्याप्रमाणे लक्ष असल्याने तो इतर कुठेही न भरकटता अखेर उत्तम डॉक्टर आणि "सहस्रनेत्र" आणि "नामस्मरण" सारखे ग्रंथ लिहिणारा अध्यात्म या विषयाचा अधिकारी बनला.

डॉ. श्रीपाद कशाळीकरपासून डॉ. श्रीनिवास कशाळीकरपर्यन्त प्रत्येक मुलगा तसेच मुलगी आपल्या वडिलांच्या मार्गदर्शनाने आपापल्या व्यवसायात आदर्श बनलेली आहेत. त्यांच्या सर्वांच्या यशाचे श्रेय त्यांच्या मातापित्यांना आहे. आम्हा विद्यार्थ्यांनाही त्यांनी अमोल मार्गदर्शन केले. प्रेम दिले. व्यवसायात प्रोत्साहन दिले.

दि. ६ जुलै रोजी वयाच्या ९४ व्या वर्षी वृद्धापकाळामुळे त्यांचे देहावसान झाले. ते यापुढे भेटल्यावर, "मीरा तू आलीस की मला बरं वाटतं" असं म्हणायला घरात भेटणार नाहीत. मात्र त्यांची चिरंतन स्मृती आणि शिकवण सदैव लक्षात राहिल.

त्यांच्या पुण्यस्मृतीला सादर प्रणाम. ईश्वर त्यांच्या आत्म्यास चिरशांती देवो ही परमेश्वर चरणी प्रार्थना!

डाव्या चळवळीचे भवितव्य काय?

नवाकाळ - ११.०२.१९९२

आज जागतिक राजकारणातील 'डाव्या' विचारांची व 'डाव्या' चळवळीची परिस्थिती पाहिल्यावर पुष्कळजण डावे विचार व डाव्या चळवळी संपणार असे समजू लागले आहेत. काही जण डावे विचार हेच जगाला तारणारे विचार असून ते कधीही संपणार नाहीत या भूमिकेवर अटळ आहेत. सत्य काय आहे? डाव्या चळवळीचे होणार तरी काय? आयुष्यभर निष्ठेने डावे राजकारण करणारे उभे आयुष्य डाव्या विचारांना कसून विरोध करणारे अशा सर्वांनाच सत्य समजून घ्यायची वेळ आली आहे.

प्रथम डावी विचारसरणी, त्या विचारसरणीतील प्रेरणा, त्या विचारसरणीनुसार आखली गेलेली धोरणे, त्या धोरणानुसार अस्तित्वात आलेले पक्ष आणि इतर संघटना, त्या धोरणांसाठी राबणारी सरकारे इत्यादी बाबींचा विचार करूया. डावी विचारसरणी म्हणजेच शास्त्रशुद्ध समाजवाद किंवा मार्क्सवाद! मार्क्सवाद आणि मार्क्सवादी आचारविचार थोडक्यात सांगायचे तर या पंचसूत्रीतून सांगता येईल.

१. समाजातील मूठभरांचा स्वार्थ व त्यांनी उरलेल्या सर्वांची सतत केलेली पिळवणूक संपवण्याची प्रेरणा,
२. ही प्रेरणा म्हणजे वैश्विक सत्य कसे आहे, हे सिद्ध करणारी तर्कसंगत मीमांसा,
३. ह्या मीमांसेनुसार बहुसंख्याचे इतिहासदत्त कर्तव्य करणारा धोरणांचा तपशील,
४. ह्या तपशीलानुरूप बांधल्या गेलेल्या पक्षसंघटना व कामगार-विद्यार्थी इत्यादींच्या संघटना व त्यांची धोरणे व कार्ये,
५. अशा संघटनांनी स्थापन केलेली सरकारे व त्यांनी मार्क्सवादी विचारांची राजकीय, आर्थिक, शैक्षणिक, परराष्ट्र संबंध व सांस्कृतिक व्यवहार इत्यादी क्षेत्रात केलेली अंमलबजावणी! ही पंचसूत्री आहे.

मार्क्सवाद संपला किंवा संपणार असे काहींना का वाटते? ह्या समजुतीला वास्तवामध्ये आधार आहे का?

होय! जागतिक राजकारणामध्ये ठोकळेबाज मार्क्सवादाची पीछेहाट झालेली आहे. साहजिकच मार्क्सवाद म्हणजे कामगारवर्गाची हुकूमशाही सत्ता, मार्क्सवाद म्हणजे धर्माचा नाश, मार्क्सवाद म्हणजे उत्पादनांच्या साधनांवरील खाजगी मालकीची पूर्णतः सांगता! मार्क्सवाद म्हणजे सार्वत्रिक सार्वजनिकीकरण किंवा राष्ट्रीयीकरण, मार्क्सवाद म्हणजे सरसकट सर्वांना समान वेतन. मार्क्सवाद म्हणजे कम्युनिस्ट पक्षकार्यकर्त्यांच्या हाती अनिर्बंध सत्ता आणि इतरांच्या व्यक्तिस्वातंत्र्याचा संकोच इत्यादी समजुती ज्यांच्या डोक्यात पक्क्या आहेत, अशा डाव्या आणि उजव्या सर्वांनाच पूर्व युरोपमधील घटनांनी प्रचंड हादरा बसला आहे. डाव्या मंडळींना अंतर्बाह्य उन्मळून टाकणारा धक्का बसला आहे, तर उजव्या मंडळींना सुखद धक्का बसला आहे. साहजिकच काही डावी मंडळी वैफल्यग्रस्त होऊन तर काही उजवी मंडळी सर्वकष राजकीय विजोन्मादामध्ये मशगूल होऊन वावरत आहेत.

मार्क्सवाद संपला आहे काय?

मार्क्सवाद संपला असे मत होण्याचे मानसशास्त्रीय कारण काय? अगदी ठोकळेबाज अशा मार्क्सवाद्याला ग्रहण लागले, ओहोटी लागली असे समजणारे डावे व उजवे कोणत्या कारणाने ही अटकळ बांधतात? की सुप्तपणे त्यांची तशी इच्छा असते?

आचार-स्वातंत्र्य, भाषण-स्वातंत्र्य इत्यादी सर्व प्रकारच्या व्यक्तिस्वातंत्र्याचा अहमहमिकेने पुरस्कार करणाऱ्या आणि वैयक्तिक हित जपणाऱ्यांना मार्क्सवादाचा अस्त ही अगदी शुभसूचक घटना वाटणे साहजिकच आहे. त्यातल्या काहींना वैयक्तिक हितसंबंध जपण्याची वृत्ती किती समाजघातक व समाजद्रोही स्वरूप धारण करू शकते, हे खरोखरच कळत नाही. तर काहींना वैयक्तिक, संकुचित, क्षुद्र व हीन स्वार्थापुढे समाजाची पर्वा वाटत नाही. काहींना पाश्चात्यांच्या भोगवादाने पछाडलेल्याना वैयक्तिक स्वातंत्र्यावर (समाजहितासाठी) काही बंधने येणे म्हणजे सर्वस्वावर घाला पडल्यासारखेही वाटते. धार्मिक मंडळींना मार्क्सवादाच्या पडझडीमुळे धर्म व राष्ट्रीय अस्मितेवरील संकट कायमचे संपणार असे वाटते. तर सच्च्या पण अंध राष्ट्रीयता जोपासणाऱ्यांना आंतरराष्ट्रीयतेची ही नसती कटकट गेल्याचे समाधान वाटते. डाव्या चळवळीमध्येही स्वार्थ, अदूरदर्शी तडजोडी, लाचारी, हुकूमशाही अशा प्रवृत्ती बळावल्याने पुष्कळ प्रामाणिक कार्यकर्त्यांचा भ्रमनिरास होतो. वैफल्य येते. हेही खरे आहे. त्यांनाही मार्क्सवाद संपणे, हे सुखद वाटू शकते.

अखिल मानवजात एक आहे ह्या भूमिकेतून विचार मांडणाऱ्या मार्क्सवादांमुळे कडव्या अतिरेकी धर्मयुद्धांना पुष्कळच आळा बसला आहे. कडवी सांप्रदायिकता पुष्कळ कमी झाली आहे. जगभरातील श्रमिकांची परिस्थिती पूर्वीपेक्षा सुधारण्यास भक्कम असा पाया मार्क्सवादांमुळेच मिळाला आहे. शंभर कोटी लोकसंख्या असलेल्या चीनमध्ये भिकारी नाही हे खरे आहे.

हितलरशी टक्कर घेण्याचे असामान्य धैर्य व कुवत समाजवादी रशियाने दाखवली हे सत्य आहे. ज्यांना संपूर्ण भारतात व जगभर मानाचे स्थान आहे अशा स्वामी विवेकानंद यांनाही 'मी समाजवादी' या निबंधात मार्क्सवादाचे सारच मांडले आहे. भारतामध्ये झालेला कूळ कायदा व संस्थांनांचे विलिनीकरण हे मार्क्सवादी सिद्धांतानुसार घातलेले सरंजामशाही वरील कुठाराघात होते. समाजवादी क्युबा,

व्हिएतनाम इत्यादी राष्ट्रांमध्ये राष्ट्रीय अस्मितेचे व उत्तम राज्यव्यवस्थेचे दर्शन घडते. हे सर्व डोळस व्यक्ती मान्य करतील. एवढेच कशाला अमेरिकेसारख्या देशातील गुलामगिरीचा अस्त, बेकारांना दिला जाणारा बेकारी भत्ता, कामगारांचे उच्च राहणीमान, मेडिकल-डेंटल इत्यादी विमा योजना ह्या सामाजिक बांधिलकी असलेल्या बाबी म्हणजे मार्क्सवादाचेच अप्रत्यक्ष अविष्कार नव्हते काय? कोणत्या पाश्चात राष्ट्रात आज मार्क्सवादाच्या प्रभावाचे लक्षण नाही? स्त्रीमुक्ती, व्यसनमुक्ती, रेड क्रॉस, अंधश्रद्धा निर्मूलन, आंतरराष्ट्रीय शांतता चळवळ, आंतरराष्ट्रीय पर्यावरण चळवळ ही सारी मार्क्सवादाच्या मूलभूत प्रेरणेची शास्त्रीय समाजवादी दृष्टीची व पिढवणूक विरोध भावनेची वैश्विक प्रतिबिंबे नाहीत काय?

मार्क्सवाद संपला असे समजणारे व त्याचे भवितव्य धोक्यात असल्याचे समजणारे आपल्याकडेच डावे व उजवे हे विसरतात की, मार्क्सवादाचा मतितार्थ श्रीमद्भागवतात महर्षी व्यासांनी उचलून धरलेला आहे! ही फक्त मासल्यादाखल दिलेली उदाहरणे आहेत. मार्क्सवाद संपला असे समजणे म्हणजे उदात्तमय प्रेरणाच संपली असे समजण्यासारखे आहे.

मार्क्सवादाचा ठेका घेऊ पाहणाऱ्या व मार्क्सवादावर उठसूठ चिखलफेक करणाऱ्या अशा सर्वांचीच ह्या बाबीचा नीट विचार करून मार्क्सवाद संपल्याची तापदायक वा सुखदायक समजूत किती भ्रममूलक आहे हे जाणून घ्यायला हवे.

मनुस्मृती व चातुर्वर्ण्य संपले म्हणजे षडदर्शने संपली असे नव्हे. कणाद, आर्यभट्ट, वागभट्ट, चरक, सुश्रुत, वराहमिहीर, पाणिनी ह्यांचा वारसा संपला असे मुळीच नव्हे! त्याचप्रमाणे मार्क्सवादाचा विशेषतः एंगेल्सने लिहिलेला काही तपशील डाव्या संघटनांची प्रादेशिक व भांडवलदारी प्रभावाने क्षीण झालेली दृष्टी संकुचित झालेली वृत्ती, मार्क्सवादी सरकारांनी विविध परिस्थितीत अंमलात आणलेली धोरणे व त्या दरम्यान मातणारी नोकरशाही ह्यांचा पराभव म्हणजे मार्क्सवाद संपला असे मुळीच नाही.

प्रेरणा मरत नसतात.

थोडक्यात सांगायचे तर हजारो वर्षांपासून जगात निर्माण झालेल्या मानवतावादी प्रेरणा व मानवी कल्याणासाठी झालेले भगीरथ प्रयत्न ह्यांचा चैतन्यदायी वारसा हा मार्क्सवादाच्या मूलभूत प्रेरणांशी अत्यंत सुसंबद्धपणे निगडीत आहे. हे कळले तर डाव्या व उजव्या साऱ्यांनी हे जाणून घ्यायला हवे.

याउलट पुष्कळांना मार्क्सवाद हा त्यांच्यातील सूक्ष्मातिसूक्ष्म तपशीलासह जगाच्या उद्धाराचे एकमेव साधन आहे, असे वाटते. मार्क्स, माओ, कॅस्ट्रो, लेनिन आणि स्टॅलिनने केलेल्या बहुतेक सर्व गोष्टी आदर्श वाटतात. हे असे का होते? या मंडळींना असे का वाटते? ह्याला वास्तवतेचा आधार आहे काय? होय! यालाही वास्तवाचा आधार आहे.

हे नाकारता येत नाही

रशियातील स्टॅलिनवादी, जगभरातील गोर्बाचेव्हच्या सुधारणांचे विरोधक, साऱ्या दुर्गुणांसह अजूनही शक्तिमान असणाऱ्या नोकरशाह्या, ठोकळेबाज भूमिका घेऊन देखील डाव्या पक्षांना मिळणारा पाठिंबा (उदा. पोलंडमध्ये अजूनही डाव्यांकडे लक्षणीय सामर्थ्य आहे हे निवडणुकीत सिद्ध झाले) हे सारे

नाकारता येत नाही. साऱ्या पोखरलेल्या व गलिच्छ अशा परिस्थितीत असतानाही कलकत्ता व बंगालचे लोक डावी राजवटच उचलून धरतात. हे नाकारता येत नाही. कम्युनिस्ट पक्षांचे उमेदवार निवडून येतात ते काही प्रमाणात तरी कट्टर व ठोकळेबाज विचारसरणीमुळे हे नाकारता येत नाही. ठोकळेबाज मार्क्सवादी विचारसरणीचे दिवस संपलेले नसून ती जगाची तारणहार ठरणार असे मानणाऱ्यांना सदर वस्तुस्थितीचा आधार आहे. केवळ वस्तुस्थितीच्या ह्या आधारावर नव्हे तर त्यांच्या विशिष्ट मानसिकतेमुळे डाव्यांना मार्क्सवाद अगदी तपशीलासह जगात सर्वोच्च ठरणार असे वाटते.

त्याची कारणे अशी की, ठोकळेबाज मार्क्सवादाशी स्वतःशी पक्की गाठ बांधल्याने ठोकळेबाज मार्क्सवादाची पीछेहाट म्हणजे स्वतःचीच छीः थूः झाल्याच्या भावनेने वैचारिक व भावनिक नैराश्य व असुरक्षितता टाळण्यासाठी केलेला मानसिक अट्टाहास व वैचारिक कसरत म्हणजे मार्क्सवादाच्या सर्वकष अबाधिततेची व सर्वकष उपयुक्ततेची ग्वाही होय. वैचारिक असुरक्षिततेप्रमाणेच पुष्कळांना समाजातील व राजकीय जीवनातील संघटनात्मक अस्तित्वाची शोकांतिका असह्य होते. अशी शोकांतिका घडणारच नाही, असा मग भाबडा आशावाद आणि अट्टाहास मन करू लागते.

परंतु कालबाह्य अशा आचार-विचारांनी कोणतेही तत्त्वज्ञान (त्यात मार्क्सवादही आलाच) शिल्लक राहिले असे होत नाही. ज्याप्रमाणे निव्वळ पूजास्थाने टिकून राहिली म्हणजे धर्मसंप्रदाय टिकून राहिला असे होत नाही, त्याचप्रमाणे मार्क्सवादाचे नाव, झेंडे आणि घोषणा स्वीकारल्या गेल्या म्हणजे तो टिकला असे होत नाही. ज्याप्रमाणे एखाद्या धर्म ग्रंथाचे रोज पठण केले, पण त्यातील तत्त्वज्ञानाची व्याख्याने झोडली म्हणजे मार्क्सवादाला चांगले दिवस आले असे होत नाही, ज्याप्रमाणे निव्वळ काटेकोर नियम पाळणारा ज्याप्रमाणे धार्मिक ठरत नाही, त्याचप्रमाणे नियमितपणे पण अंधपणे पक्षधोरणे राबविणारा 'मार्क्सवादी' ठरत नाही. ज्याप्रमाणे चातुर्वर्ण्य किंवा इतर धर्मातील तत्सम कालबाह्य बाबींना चिकटून राहणारा खरा धर्म टिकवू शकत नाही, त्याचप्रमाणे निव्वळ वर्गसंघर्षाचा आततायी दुराग्रह धरणारा, खाजगी मालमत्ता म्हणजे पाप मानणारा हा मार्क्सवादी ठरत नाही. पण एवढेच नव्हे, ज्याप्रमाणे विशिष्ट चाकोरीबद्ध तत्त्वज्ञान, धर्मपंथ किंवा संप्रदायाच्या वेष्टनात जगाला गुंडाळू पाहणारा अंतिमतः अमानुष, क्रूर, कडवा व समाजघातकी बनू शकतो, तसेच ठोकळेबाजपणे मार्क्सवादाचा हेका न सोडणारे पुरोगामीत्वाच्या नावाखाली प्रतिगामी बनू शकतात.

मार्क्सवाद संपला किंवा संपले असे म्हणणारे व मार्क्सवाद हाच जगाचा तारणहार आहे असे म्हणणारे या दोघांनाही ह्या दोन्ही बाजू समजून घ्यायला हव्यात. तरच सत्य ध्यानी येईल.

माझ्या मते 'विश्वची माझे घर, ऐसी मति जयाची स्थिर, किंबहुना चराचर, आपण झाला,' 'चंद्रमे जे अलांछन मार्टड ते तापहीन ते सर्वाही सदासज्जन होतुं.'

-- अशा प्रकारची मनोवस्था आणि - 'दुरितांचे तिमिर जावो, विश्वस्वधर्म सूर्य पाहो, जो जे वांछिल तो ते लाहो, प्राणिजात' असा व्यवहार म्हणजे साऱ्या मानवी उदात्ततेचे व मार्क्सवादाचे सार होय. हेच टिकणार व टिकावे. बाकीच्या कोणत्याही बाबींबद्दल आसक्ती व दुराग्रह ठेवणे म्हणजे आत्मवंचना होय.

वैश्विक व चिरंतन चळवळ

डाव्या चळवळीचे भवितव्य हे असे आहे. डाव्या व उजव्या गणल्या जाणाऱ्या पक्षांना समाजवादी व भांडवलशाही म्हटल्या जाणाऱ्या राष्ट्रांना नास्तिक आणि आस्तिक व विविध विचारप्रणालींची, धर्मसंप्रदायांची निशाणे मिरवणाऱ्यांना छेदून जाणारी वैश्विक व चिरंतन ही चळवळ असणार आहे. जिच्यात व्यक्तिस्वातंत्र्याचा संकोच केला जाणार नाही. पण आत्मज्ञानाने तेजोनिधी बनलेल्या व्यक्तित्वाच्या उदात्त प्रेरणांमुळे व्यक्ति वैयक्तिक व क्षुद्र स्वार्थाची पूजा व आचरण करणार नाही. ह्या चळवळीमध्ये सर्व मानवतावादी प्रेरणांचा आदर असेल, पण नम्रतेबरोबरच पूर्वजांच्या विचारांचा, अनुमानांचा अत्यंत धीट व निर्भय असा अभ्यास असेल. सर्व मानवतावादी विचार मग जरी ते भिन्न असले तरी त्याबद्दल सहिष्णुता असेल. ज्ञान, विज्ञान, कला हे सारे पैशाचे व सत्तेचे बटीक नसतील. कारण त्यामध्ये मानवी सामर्थ्याचा खरा अविष्कार असेल. राजसत्ता व अर्थसत्ता त्यापुढे लुळ्या असतील. मार्क्सने पाहिलेले कम्युनिझमचे स्वप्न (शासन संस्था मोडीत निघण्याचे) अशा तऱ्हेने सार्थ होईल. ज्ञान विज्ञानाच्या प्रकाशात व खऱ्या आत्मिक बंधनांमध्ये मानव बांधला जाईल व आंतरराष्ट्रीयत्वाचेही स्वप्न 'वसुधैव कुटुंबकम' सार्थ होईल. असे झाले म्हणजे ही मार्क्सची कल्पना व ज्ञानेश्वरांची 'जो जो वांछिल तो ते लाहो' ही कल्पना प्रत्यक्षात येईल. डाव्या चळवळीचे वर्गीनतेचे व उत्पादन साधनांवरील खाजगी मालकीच्या विनाशाचे स्वप्न लोक ज्ञानाच्या प्रकाशामुळे स्वेच्छेने साकार करतील. कारण सुबत्ता व निःस्पृहता हातात हात घालून सहजसुंदर हृदयंगम अशा प्रकारे वावरतील. डाव्या चळवळीचे अस्तित्व प्रगल्भतेने अधिकाधिक प्रकर्षाने जाणवेल. कारण देवदयेसाठी हपापलेले, लाचार, चमत्कारासाठी आसुसलेले आळशी, षंड, नशिवाने सारे होईल म्हणून फलज्योतिषाची कास धरणारे मूढ व अज्ञ, ह्या साऱ्यांचे मर्म व वर्म ओळखून त्यांची लुबाडणूक करणारे लुच्चे बुवा यांचे प्रमाण व पुरोगामी पांडित्याच्या बुरख्यामध्ये हीन राजकारण करणाऱ्या ठोकळेबाज, खोट्या पुढाऱ्यांचे प्रस्थ कमी कमी होत जाईल. भक्ती, चिंतन, ध्यान, भजन ह्या ठोकळेबाज मार्क्सवादात न बसणाऱ्या पण मार्क्सवादी उदात्त प्रेरणांशी विसंवादी नसलेल्या गोष्टी अस्तित्वात रहातील. पण लुच्च्या, धार्मिक व राजकीय बुवा-महाराजांच्या, समाजहिताच्या मार्गातील धोंड बनणाऱ्या व समाजघातकी बांडगुळे बनणाऱ्या तथाकथित धर्मादाय व धार्मिक संस्था मोडीत निघतील.

भौतिक विज्ञानाची व बुद्धिसामर्थ्याची आगेकूच होत असतानाच योगविद्या, आयुर्वेद, वेद, उपनिषदे, प्राचीन कलाकौशल्य तसेच अंतःप्रज्ञा, तपश्चर्या, एकान्त, आत्मनुभव यांची (मार्क्सवादात अनुस्युत नसलेली पण ठोकळेबाज मार्क्सवादी करीत असलेली) पायमल्ली व कुचेष्टा होणार नाही. अशा अनेक बाबी आहेत. त्यांची आणखी जंत्री देण्याचे इथे कारण नाही. परंतु एका वाक्यात सांगायचे तात्पर्य असे की, सर्व उदात्त मानवी प्रेरणा प्रत्यक्षात आणणारी, दुराग्रह व ठोकळेबाजपणा नसलेली, प्रगल्भ व विश्वव्यापी डावी चळवळ हे कधीही नाकारता न येणारे सत्य आहे.

काहीजणांना अशा चळवळीला मार्क्सवादी डावी म्हणणे संयुक्त वाटणार नाही. पण तसे असले तरीही सर्व सज्जन व कृतीशील व्यक्तींना हा दृष्टिकोन, धोरण, कर्तव्य ध्यानी येऊन ते एकत्र येण्याची प्रक्रिया अंशतः जरी सुरू झाली तरी या लेखाचं सार्थक झाले असे होईल.

शिक्षण - ग्रामीण भागातले

ज्ञानधारा शिक्षणसंस्था स्मरणिका १९८९

भारतातील सर्वसाधारण परंपरा

एकेकाळी भारतात गुरुकुलाची परंपरा अस्तित्वात होती, त्या परंपरेतील एक महत्त्वाचा भाग म्हणजे आश्रमधर्मानुसार चारित्र्यसंवर्धन आणि विशिष्ट शैक्षणिक क्षेत्रातील पारंगतता, ही हातात हात घालून पुढे जात. कार्यकुशलेचे शिक्षण बारा बलुतेदारीच्या पद्धतीमध्ये विशिष्ट जातीनुसार दिले जाई.

या शिक्षणपद्धतीमध्ये चारित्र्य संवर्धन, शिक्षण व व्यवसाय एकजीव होते. त्याकाळच्या समाजव्यवस्थेतील वैगुण्ये मान्य केली तरी शिक्षणाच्या बाबतीत ही वस्तुस्थिती नाकारता येण्यासारखी नाही.

अधोगतीचे स्वरूप

परंतु अनेक ऐतिहासिक कारणांमुळे शिक्षण व व्यवसाय यांचा संबंध जीर्ण होत गेला. किंबहुना व्यवसायात तरबेज बनतील एवढे ज्ञान भारतात निर्माण होईनासे झाले. खगोलशास्त्र असो की वैद्यक अन् गणित असो की पदार्थविज्ञान, ज्ञानाच्या बहुतेक क्षेत्रात नवनिरीक्षण, नवनिर्मिती आणि नवे प्रांत पादाक्रांत करण्याची प्रक्रिया कुंठित झाली.

ब्रिटीशांच्या तुलनेत या बाबतीत आम्ही कमी पडलो. इतरही पाश्चात्य अन् जपानसारखे पौर्वात्यही करण्याची प्रक्रिया कुंठित झाली.

परंतु त्याहूनही वाईट म्हणजे एवढे होऊनही आम्ही भूमीमध्ये अंकुरलेली शास्त्रे अभ्यासून त्यातून नवनिर्मिती करण्याचा मार्ग बव्हंशी झुगारून पाश्चिमात्यांचा सर्वतोपरी उदो उदो करीत प्रत्येक बाबीत त्यांची भ्रष्ट नक्कल करण्याचा सपाटाच चालविला. एका बाजूला त्यांच्या देशात ज्ञान विज्ञान प्रगत होत राहिले तर दुसऱ्या बाजूला आम्ही मात्र आमचे सर्व सोडलेले व त्यांची फक्त अर्धवट व भ्रष्ट नक्कल लागलेली अशा 'ना घरका ना घाटका' 'त्रिशंकु' अन् केविलवाण्या अवस्थेत राहिलो.

यात भरीस भर म्हणून की काय ब्रिटीशांनी इथल्या ज्ञानशाखांना पल्लवित करण्यासाठी किंवा इथल्या जनतेला पाश्चिमात्य धर्तीचे का असेना स्वतंत्र बुद्धी कला-कौशल्य जोपासणारे शिक्षण

देण्यासाठी फारसे प्रयत्न केले नाही पण खरी दुर्गती ती अशी की ब्रिटीश चालते होऊन ४२ वर्षे लोटल्यानंतरदेखील शिक्षणपद्धती मात्र तीच आहे! आवश्यक बाबींची वानवा.

‘धारयति सः धर्म’ हे ध्यानात घेऊन उत्तम मुल्ये जोपासणारी जीवनदृष्टी विकसीत करणं, योगासनाचं शिक्षण देणं, मानसिक व शारीरिक आरोग्याचे पाठ लहानपणापासून देणं, शारीरिक शिक्षण किंवा व खेळांसाठी रोज निदान एक-द्विड तास ठेवणं, कोणत्याही भाषेतील टेक्स्ट्स वर स्मरणशक्तिला ताण देणारे परीक्षारूपी जू विद्यार्थ्यांच्या मानगुटीवर न बसवणं, नाटकी पद्धतीने राजा-राण्यांच्या व बादशहा बेगमांच्या कपोलकल्पित गुणावगुणांची गुन्हाळ इतिहासात न घुसडता इथल्या ज्ञानविज्ञानाच्या व परंपरांचा व समाज विकासाचा इतिहास शिकवणं, संग्रहालये किंवा संग्रहालयांच्या पतिकृती-ज्यांच्यामुळे नैसर्गिक शिक्षणशक्तिचा प्रचंड वापर होण्यास उत्तेजन मिळेल त्यास वाव देणं, शाळांमधून NSS किंवा NCC सक्तीची करणं, पर्यटनाला प्रोत्साहन देणं यातलं काहीही जवळपास घडत नाही!

हे कोण करणार?

हे सर्व करण्यासाठी शिक्षणखात्याची वाट पहायची की नाही आणि पहायची तर किती पहायची हा एक मोठा प्रश्न आहे.

ग्रामीण शिक्षणाच्या अवनतीतील सर्वांचा हातभार

ग्रामीण शाळांच्या संदर्भात तर एकूणच बट्याबोळ होत असतो. सर्वच स्तरांवर. पालकांना शिक्षणाचे महत्त्व हवे तेवढे पटत नाही तर विद्यार्थ्यांला शिक्षणातल्या गोडीची चव मिळत वा कळत नाही. शिक्षकांची वृत्ती बव्हंशी पोटाथी राहते. (अधिक शिकून किंवा शिकवूनही त्यांच्या श्रमांना उत्तेजन (आर्थिक दृष्ट्या) मिळत नसल्यामुळे) साहजिकच परीक्षेपुरती पोपटपंची करण्यावर भर राहतो, नोकरीत किंवा खाजगी शिकवणीमध्ये देखील! बहुतेक राजकीय पक्षांना, शहरी व ग्रामीण शिक्षण संस्था फक्त त्यांचे पाय पसरण्यापुरत्या व स्वतःची पिलावळ सत्तेच्या स्थानी ठेवण्यापुरत्याच महत्त्वाच्या वाटतात, तर काहींना तर असल्या संस्थांची काही पर्वाच नसते. महत्त्वाची बाब म्हणजे शहरी किंवा शहराळलेल्या तथाकथीत ‘शिक्षणतज्ञ पंडीतांनी’ बनवलेले अभ्यासक्रम हे गावातल्या संस्कृतीशी कोणतेही नाते जोडायचे सोडाच तर मातीशी असलेले नाते तोडून टाकण्याचे काम करतात. अशा तऱ्हेने अनाथ अन बेवारशी बनलय ग्रामीण शिक्षण!

ग्रामीण विद्यार्थी कमी दर्जाचे असतात काय?

या बाबतीत माझ्या एका तळमळीच्या शिक्षणप्रेमी प्राध्यापकानं त्याचा अनुभव सांगितला, तो लक्षात घेण्यासारखा आहे.

झाडे, वनस्पती, माती, पाळीव प्राणी, गोबर गॅस अशा बाबतीतल्या तेसच शेती, फुले, फळफळावळ, कुक्कुट पालन इत्यादी क्षेत्रात ग्रामीण युवक शहरी विद्यार्थ्यांपेक्षा अधिक चमक दाखवतात.

आवश्यक बाबींबद्दल काही ठोस सूचना

प्रत्येक शाळेमध्ये शहरी वा ग्रामीण सर्वप्रथम आत्मविश्वास, सहिष्णूता, सहृदयता, वैज्ञानिक दृष्टी, सुदृढ प्रकृती, वैयक्तिक व सार्वजनिक स्वच्छता व सामाजिक बांधीलकी वगैरे चर्चिलेल्या गुणांचा विकास करायला हवा. पण याशिवाय ग्रामीण शाळांमध्ये वर उल्लेखलेल्या सर्व घटकांनी मिळून **सर्जनशीलता, उत्पादकता, व्यावसायिकता** या दृष्टीकोनातून त्या भागातील पाऊस, पिके यात गेल्या काही वर्षात झालेला बदल, त्या परिसरातील वनस्पतीजीवन व प्राणीजीवन, त्या भागातील औद्योगिक व आर्थिक विकास, त्या भागातील पर्यावरण, तिथल्या चालीरीती व त्यांची विश्लेषक मिमांसा, सद्य परिस्थितीत तिथे सुरु करता येण्याजोगे व्यावसायिक उपक्रम, विशेषतः शेतीशी निगडित उद्योगधंदे यांची सांगोपांग माहिती व कल्पना विद्यार्थ्यांना दिली पाहिजे. शहरी शाळांमधून समांतर कार्यक्रमात शहरी जीवनाशी निगडित अनेक बाबी अंतर्भूत करता येतील.

वर उल्लेख केलेल्या पर्यटनाचा मुद्दा तर अत्यंत महत्त्वाचा आहे. बँका, टपाल, घरे, तारघरे, टेलिफोन एक्सचेंज, हॉस्पिटल, सरकारी ऑफीसे, न्यायालये अशा एक ना दोन अनेकविध बाबी विद्यार्थ्यांना परिचित करून घ्यायला हव्यात. दूरदर्शन केंद्र, आकाशवाणी केंद्र, विधानसभा, मत्स्यालय, प्राणिसंग्रहालये, सिनेमाचे स्टुडीओज, चॅरिटी कमिशनरचे ऑफिस, इंजिनिअरिंग, शेतकीमहाविद्यालये, संशोधन केंद्रे अशा अनेकविध बाबींशी विद्यार्थ्यांचा परिचय होणे आजच्या जीवनात महत्त्वाचे आहे. किती शाळा विद्यार्थ्यांसाठी हे करतात हे ज्याचं त्यानंच ठरवायचं आहे. छोट्या सहलींना सांघिक भावना जोपासली जाते, त्याचप्रमाणे बहश्चरता येते.

मोठ्या सहलींनाही अनन्य साधारण महत्त्व आहे. शिक्षणासाठी सध्या जे पैसे अनुदान म्हणून दिले जातात, त्यामध्ये अशा सहली किती शाळांना शक्य होतील हा एक विवाद्य मुद्दा आहे. "भारत माजा देश आहे....इ...इ...इ..." अशी प्रतिज्ञा म्हणवून घेत असताना विद्यार्थ्यांना जिल्ह्याचीही पुरेशी कल्पना नसते हे लक्षात घेतले तर स्वतंत्र भारताचे स्वतंत्र नागरीक घडवण्यातली अडचण लक्षात यायला वेळ लागणार नाही. ज्या आईचं कधी तोंडही पाहिलं नाही तिच्यावर कल्पनेनं प्रेम करण्याचा प्रयत्न करण्यासारखं आहे हे.

प्रामुख्याने शासनाची व त्याबरोबर इतरांचे या बाबतीतील कर्तव्य

शिक्षणाच्या संदर्भात शिक्षकांनी विद्यादान सेवावृत्तीने करावे असा उपदेश हरघडी दिला जातो. विशेषतः पुढारी मंडळी हा उपदेश देतात. त्यात वास्तविक गैर काहीच नाही. परंतु प्रश्न असा आहे की सेवाभाव ही काय फक्त शिक्षकी आणि वैद्यकीय पेशाचीच मक्तेदारी आहे? नोकरशाही, पुढारी मंडळी, व्यापारी, जमिनदार, उद्योजक यांनी काय सेवाभावाला रामराम ठोकावा? आमचेही म्हणणे शिक्षकांने पोटाथी असू नये. तर ज्ञानार्थी असावे असंच आहे. पण त्याचे कारण भिन्न आहे. विद्यार्थ्यांला **स्वावलंबी** बनवण्यास मदत करण्यासाठी अभ्यास व ज्ञानार्जनातील उत्कट आनंदाची अनुभूति देण्यासाठी शिक्षकांनेसद्धा ज्ञानार्थी असायलाच हवे. केवळ परीक्षा केंद्रीत, अभ्यासक्रम केंद्रीत किंवा असू आम्ही म्हणतो. (अधोगतीचं खापर शिक्षकांच्या डोक्यावर फोडण्यासाठी नव्हे.) अन् म्हणूनच त्याचक्षणी आम्हाला हेही सांगावयास वाटतं की, हे सर्व झालं तरीही ज्याप्रमाणे एका हातानं टाळी वाजत नाही त्याचप्रमाणे सरकार, शिक्षण खाते, बँक, व्यापारी, उद्योजक, राजकीय पक्ष इत्यादींनी विशाल दृष्टी

आत्मसात करून समाजहिताच्या भावनेने शिक्षणातील वरील विविध मुद्याचा विचार करून शिक्षण कार्यातील स्वतःचा कार्यभाग उचललाच पाहिजे. कारण त्याशिवाय स्वतंत्र भारताचे स्वतंत्र नागरिक "घडविण्याची" जबाबदारी एकट्या शिक्षकवर्गाला (कितीही सेवाभावी व समर्पित झाला तरी) झेपणे शक्य नाही. वर उल्लेख केलेल्या सुधारणा मुळग्राही व ठोस स्वरूपाच्या आहेत. त्यासाठी आम्ही सतत आग्रह धरूच. पण त्या केवळ शिक्षक अंमलात आणू शकणार नाहीत. ते काम शिक्षण खात्याचे आहे. शिक्षणपद्धती सुधारण्याच्या जबाबदारीचा काही भाग विरोधकांसह सर्वच राजकीय पक्षांनी (पक्ष विचार बाजूला ठेवून), आणि आर्थिक सत्ताधार्यांनी उचलायला हवा. पण त्यांनी ते करण्यासाठी देखील सरकारकडे तशी दृष्टी हवी. कारण सरकार हे शासनकर्ते असल्याने तशा सूचना व प्रसंगी सक्ती (उदा. drought साठी postal stamp वर surcharge लावला होता त्याप्रमाणे) करून ते काम करवून घेऊ शकते! वर सुचवलेल्या सुधारणांच्या तपशीलात बदल होऊ शकतो पण दृष्टीकोनात नाही हे ध्यानात घेऊन शासनासकट आपण सर्वांनी ही जबाबदारी घेतली तर विश्वाला आधारभूत ठरेल. असा महान समाज घडविण्याचं कार्य शिक्षणाच्या माध्यमातून झपाट्याने पुढे नेता येईल. अन्यथा प्रामाणिक शिक्षकांची केविलवाणी धडपड शासन व उपरोल्लेखित संबंधितांच्या निगरगट्ट आणि बेपर्वा धोरणाच्या झंझावातात कुठल्याकुठे उन्मळून पडण्याची साधार भिती आहे.

शासन आणि उपरोल्लेखित संबंधित आपल्यातले सर्वच वरील विवेचनांचा सहृदयतेने विचार करून ठोस पावले उचलतील अशी खात्री वाटते. कारण समाजाची ही गरज काळाची भूक आहे व ती पूर्ण झाल्याशिवाय स्वस्थ होणार नाही.

सोलिस्ट्री

सा. लोकप्रभा १५ डिसेंबर १९८५

दाराची बेल वाजली तसा मी झटकन उठलो. घड्याळ्यात बघितलं. साडेआठ झाले होते. एका हातानं टाळी वाजत नाही पण एका हातानं माझं घड्याळ बाकी व्यवस्थित चाललं होतं!

दार उघडलं, तसा नारकर आत आला. टकलावरून हात फिरवत गहन विचारात बुडाल्यासारखा म्हणाला, “ढवळ्या, लेका जरा लवकर उठत जा.”

“अरे पण आज महावीर जंयतीची सुट्टी आहे नां?”

“होय रे. पण म्हणून काय दिवसभर लोळत पडशील? आळसाने कार्यनाश होतो हे कळत नाही का तुला?”

“अरे पण आता आणखी काय होणार? व्हायचं ते घडलं नाही. वयाची चाळीशी उलटली तरी दोनाचे दोनच हात रे....”

नारकर एकदम चुप बसला. मग एकदम म्हणाला, “आपण प्रयत्न केला नाही रे. नाहीतर लग्न होणं काय एवढं मुष्किल नाही.”

नारकरच्या चेहऱ्याकडे मी बघितलं. गोऱ्यापान नारकरच्या चेहऱ्याचं वैशिष्ट्य म्हणजे चेहऱ्याशी काटकोन साधणारे दात. डोक्यावर केसाचा पत्ता नाही. कानाच्या बाजूला आणि मागे शिल्लक असलेले केस त्यानं खूप लांब वाढवले होते. शिवाय कानाला ‘मिशा’ होत्याच. ह्या चेहऱ्यावर त्याचे घारे डोळे अशा काही विचित्र तऱ्हेने लटकले होते की बघणारा अस्वस्थ व्हावा.

वीस वर्षांपासून मी नारकरला ओळखत होतो. आम्ही दोघेही एकाच वर्षी मुंबईत आलो. एकाच वर्षी जी. पी. ओ.त नोकरीला लागलो आणि एकाच वेळी आम्हाला सध्याची जागा भाड्यान मिळाली.

“नाऱ्या, बीडी काढ बघुया. ‘व्हिजीट’ ला जाऊन येतो. ‘क्यू’ कमी झाला असेल एव्हाना, आणि नळावरची भांडणं जरा ओसरली असतील.”

“ढवळ्या, सकाळी लागते तर रात्री का संपवतोस?” म्हणत नाऱ्यानं विडी पुढे केली.

प्रातर्विधी आटपून मी आलो तेव्हा नारकर डोळे फाडून फाडून पेपर वाचीत बसलेला दिसला. मनात म्हटलं, साधं स्वतःचं लग्न कार्य पार पाडता येत नाही. मग जगाच्या उठोठेवी हव्यात कशाला? पण नारकरचा तो स्वभाव होता. 'कान कापले तरी भोकं आहेत ना शिल्लक?'

'नेव्हर से डाय' अपयश ही यशाची पहिली पायरी असते' वगैरे म्हणी त्याच्या पाठ होत्या. सकाळी लवकर उठणे, नियमितपणे लवकर संडास, दाढी, आंघोळ वगैरे विधी पार पाडून मंगळवारी देवीला, गुरुवारी दत्ताला, शनिवारी मारुतीला तो 'पाया पडून' येत असे. नंतर दैनिक सकाळचा कोपरा न कोपरा वाचून काढी. वाचणेसुद्धा अगदी इंटरेस्ट घेऊन. ऑफिसची वेळ १०.३०ची. हा पड्ड्या आठ पस्तीसला माझ्याकडे हजर.

नारकर आला की गडबडीने मी तयार व्हायचो आणि समोरच्या शंकर विलास हिंदु हॉटेलात साधा चहा प्यायचो. कधी कधी खारी खायची. त्यानंतर मग इकडच्या तिकडच्या गप्पा मारायच्या व मग स्टेशन गाठायचं हा आमचा दोघांचा नित्याचा क्रम. सुट्टीच्या दिवशी नारकर पेपर घेऊन माझ्याकडेच यायचा. मग माझ्या खोलीतच पेपर-वाचन चाले. बलात्कार, खून दरोडे, ज्योतिष, अपघात, क्रिकेट हे त्याचे आवडीचे विषय. त्याखालोखाल अग्रलेख. पेपर वाचून झाला की नारकर स्वतःची कॉमेंट्री सुरू करी.

"ढवळ्या, 'सेन्सेशन!' एकदम नारकर ओरडला.

"च्यायला, आता कसलं सेन्सेशन आलय? 'निवडणूका झाल्या, बजेट झालं, 'बी अँड एच' कप झाला, रॉथमन कप झाला, त्यावर खमंग चर्चा झाली. आता आणखी काय नवीन सेन्सेशन तुला सापडलं?"

"ढवळ्या खुळ्या असां हसू नकोस"

"हसू नको तर काय? म्हातारचळ लागलाय तुला. सकाळी साधा चहा, खाणावळीचं जेवण आणि महिन्यातून एकदा मच्छी, दोन वर्षांनी एकदा शर्ट-पँटीचा जोड आणि कसेबसे शंभर रुपये महिन्याच्या एक तारखेला गावी पाठवायचे, हे आपलं आयुष्य. हवं-नको विचारणं कुणी नाही की आजारी पडलो तर बाम चोळणारं कुणी नाही. मायेचा ओलावा नाही की शरीराची उब नाही आणि तू आपला सेन्सेशन करतोस."

"अरे वेड्या असा चिडू नको. वैतागू नकोस"

नारकर उभा राहिला तसा त्याचा साडेपाच फुटी लुकडा देह मळकट झळ्ळा व पायजम्यानं बुजगावण्यासारखा दिसत होता. हातातला पेपर पुढे करून त्यानं जग जिंकल्याच्या आविर्भावात किंवा लॉटरी लागल्याच्या थाटात माझ्याकडं पाहिलं. म्हणाला "ए वुईल विल फाइंड अ वे" असं म्हणतात ते काही खोटं नाही. आपण नेहमी कष्ट घेतले पाहिजेत. श्रम केले पाहिजेत, आपलं भाग्य फळफळल्याशिवाय राहणार नाही."

त्याच्या फळफळत्या दातांकडे बघून मला कससंच झालं. त्याची अशी भाषणबाजी मी गेली वीस वर्षे

ऐकत आलय. पण आज तो जरा जास्तच फॉर्मलत होता. त्याच्या खुशीचा मला हेवा वाटला. त्याच्या अंगी उत्साहाचं वारं शिरलेलं दिसत होतं.

“काय लॉटरी लागली की काय?”

“छे रे. लॉटरी काय घेऊन बसलास? हे त्याहून मोठा ठेवा हाती लागला म्हणजे नेमकं काय झालं? मी बुचकळ्यात पडलो.

पं. विश्वनाथप्रसाद बद्दीनारायणजी युनायटेड स्टेट्स रिटर्नड यांचं नाव ऐकलंयस काय?”

“नाही. त्यात एवढं विशेष काय?”

“ऐकून घे, आपुन भी कम नही. आखिर तेरा यार हूँ, काय? तुझं वय आहे पंचेचाळीस, माझं आहे सत्तेचाळीस. माझ्यापेक्षा तरुण आहेस तू. माझ्याकडे बघ. गेली तीस-पस्तीस वर्षे माझे सगळे नित्यक्रम पहिल्याप्रमाणेच तडफेनं चाललेयत. शनिवारचा मारुती चुकत नाही की एकादी बाई नजरेच्या फैरीतून सुटत नाही”

बोलताना त्याच्या तोंडातून उडणाऱ्या थुंकीच्या तुषारांकडे बघून माझ्या पोटात ढवळलं. “नाऱ्या तुला झालय काय? लाईन मारायला मी कुठं आडकाठी केलीय तुला? गोत्यात नाही आलास म्हणजे झालं. पण हा पंडित बद्दीप्रसाद विश्वनारायण कोण?”

“अरे, अरे, अरे- असा काय घोटाळा करतोस! ‘पं. विश्वप्रसाद बद्दीनारायणजी युनायटेड स्टेट्स रिटर्नड’ असं म्हण.”

“तोच तो....”

“ही अँड बघितलीयस?”

“बघू दे.”

नारकर हातातला दैनिक सकाळ हातात घेऊन मी अँड बघितली. “असे निराश का होता?” ह्या मथळ्याखाली पं. विश्वनाथप्रसाद बद्दीनारायणजीचा फोटो होता. त्याखाली एबीसीडी उलट-सुलट क्रमाने अनेकदा लिहिल्याप्रमाणे पदव्या होत्या. त्याच्या खाली युनायटेड स्टेट्स रिटर्नड. त्याखाली खूप मोठ्या टाईपात ‘मोफत सल्ला’ असं म्हणून त्याखाली, ‘दुष्मनी, शत्रुचा कावा व कोर्टातला दावा यांना घाबरण्याचे आता कारण नाही. करणी, भानामती, पिशाच्चबाधा उपद्रव मोडून टाकू. धनलाभ, गुप्तधन, नोकरी विशिष्ट मंत्राच्या सहाय्याने मिळवून देऊ. साडेसाती, भूतबाधा, समंध, अतृप्त आत्मा यांचा त्रास तांत्रिक मार्गाने दूर करू. लग्नाचे योग, पुत्रलाभ, असाध्य रोगावर इलाज आता सहजशक्य आहेत. पंडित विश्वनाथप्रसादजी यांच्या प्रखर तपश्चर्येचे फळ अशा साऱ्या जगातील अद्वितीय व महान शोधाद्वारे नवीन शास्त्राद्वारे, सोलिस्ट्रीद्वारे मार्गदर्शन करतात. मोफत सल्ला देतात. हा अलभ्य लाभ फक्त थोड्याच दिवसांसाठी. नंतर स्वामीजी फ्रान्सला जाणार.’ असा मजकूर होता.

माझ्या चेहऱ्यावरचा गोंधळ बघून नारकरला बरं वाटलं.

‘काय रे, काय प्रकाश पडला?’ त्यानं मला विचारलं.

‘पण सोलिस्ट्री हा काय प्रकार आहे?’

‘त्या अँडच्या बाजूला जी न्यूज आहे ना, तीच वाच. ’ नारकर उत्साहानं म्हणाला.

बाजूच्या बातमीवरून मी नजर फिरवली.

‘विख्यात सिनेकलावंत पद्मश्री चकोर यांनी जगप्रसिद्ध ‘सोलिस्ट’ ‘सोलिस्ट्री’ अभिनव भविष्यशास्त्राचे जनक पं. विश्वनाथप्रसाद बद्दीनारायणजी यांचे आज सकाळी निवासस्थानी जाऊन दर्शन घेतले व त्यांच्याशी सुमारे बावीस मिनीटे एकांतात बातचीत केली’

‘भेटीनंतर पत्रकारांशी वार्तालाप करताना श्री. चकोर यांनी पंडित विश्वनाथप्रसाद हे अवतारी पुरुष असल्याचे सांगितले. पं. विश्वनाथप्रसाद यांचे अभिनव शास्त्र ‘सोलिस्ट्री उर्फ पायाच्या तळव्यावरून भविष्यकथन’ हे भविष्यशास्त्राच्या क्षेत्रातील या शतकातले महान योगदान असल्याचा निर्वाळा त्यांनी पत्रकारांना दिला. आपणच नव्हे तर अनेक सिनेकलावंत, राजकारणी व एवढेच नव्हे तर काही आघाडीच्या खगोलशास्त्रज्ञांनी आणि जीवशास्त्रज्ञानी पं. विश्वनाथप्रसादजी यांच्या आश्चर्यकारक सोलिस्ट्री या शास्त्राविषयी प्रशंसोद्गार काढले असल्याचे श्री. चकोर यांनी पतिपादन केले. सोलिस्ट्रीच्या प्रसारामुळे यापुढे हात पाहून भविष्य सांगायचे हस्तसामुद्रिक पामिस्ट्री पूर्णपणे कालबाह्य ठरेल असेही ते म्हणाले. पत्रकार त्यांना बरेच प्रश्न विचारू इच्छित होते. परंतु ‘शुटींग’ची वेळ झाली असल्याचे सांगून श्री. चकोर निघून गेले.’

‘पद्मश्री श्री. चकोर यांना पाहण्यासाठी श्री. विश्वनाथप्रसादजी यांच्या निवासस्थानासमोर प्रचंड गर्दी जमली होती. पोलीसांना गर्दीवर नियंत्रण ठेवणे अतिशय कठीण जात असल्याचे जाणवत होते.’

बातमी वाचून झाली तसा पेपर बाजूला ठेवून मी नारकरकडे पाहिलं. करंगळी आणि अनामिकेच्या मध्ये विडी धरून दोन्ही मुठींचा चंबू करून तो झुरका मारीत होता. नाकातोंडातून धूर सोडून त्यानं माझ्याकडं पाहिलं.

‘मग आता बोला.’ विडीची राख झटकत त्यानं विचारलं.

‘तुला काय वाटतं या सोलिस्टबद्दल’ आता माझ्या बोलण्यात कुतुहल होतं. नारकरविषयी थोडा आदरही होता.

‘ढवळ्या, तू आळसात लोळतोस. जग किती पुढे चाललय याची तुला कल्पना नाही. आपला देश म्हणजे हिऱ्या-मोत्यांची खाण आहे. आपणच करंट. देशी-विदेशी लोक या महान विभूतीच्या शब्दामृताचा लाभ घेतात आणि आपण? आपल्याला हे माहीतदेखील नसतं आणि ह्यासाठी पैसा तरी लागतो का? तर तोही नाही. सारं काही मोफत. आपला देश संतांचा देश आहे, हे बाकी असं काही वाचलं की लगेच पटतं.’

नारकर म्हणत होता ते खरंच होतं की काय? आपल्या देशातलं विचारधन आपल्या पूर्वजांचा वारसा ह्या साऱ्याकडे आपलं लक्षच नसतं हे काही खोटं नाही. जगात 'अशक्य' असं काही नव्हतं असं नव्हतं असं नेपोलियननं म्हणून ठेवलेलंच आहे. आपल्याकडे असं काही महान ज्ञान असू शकेल का की, ज्यामुळे माणसाला त्रिकालज्ञानी होता येईल, भिंतीच्या पलीकडील वस्तू पाहता येतील... मी नारकरला म्हटलं, "नाऱ्या, तुझं म्हणणं खरं वाटतंय मला. आपण खरोखरीच करंटे आहोत. आपल्याकडे पारसमणि असताना आपण कर्मदरिद्री त्याच्याकडे दुंकूनही बघत नाही. मला वाटतं..."

"काय? तुला काय वाटतं?"

"मला वाटतं आपण एकदा या ज्योतिषाकडे..."

"हां, हां, हां, ज्योतिषी म्हणू नकोस. ही इज नॉट ऑर्डिनरी. ज्योतिषी पुष्कळ असतात. हस्तसामुद्रिकही पुष्कळ असतात. ही व्यक्ती त्यातली नव्हे. हा उच्च कोटीचा माणूस आहे. महत्त्वाचं म्हणजे माणूस निःस्वार्थी आहे. पैसा घेत नाही. एवढ्या नवीन शास्त्राचा जनक असूनदेखील इतकी निःस्पृहता आहे म्हणूनच त्याला वाचासिद्धी प्राप्त झाली असणार. शिवाय अभ्यास आणि व्यासंग जोडीला आहेच."

"नाऱ्या, तू बाकी एक कॅरेक्टर आहेस हां. साल्या सेन्सेशन आहे खरं! आपण जाऊ या का एकदा या माणसाकडे?"

"एकदा कशाला? आजच नको? आत्ताच का नको? काय म्हणतात ते?"

"शुभस्य शीघ्रम?"

"हां तेच. तेच. शुभस्य शीघ्रम. आणि हं, एक लक्षात ठेव. तिथं कसं नम्रपणानं जायचं. आपल्या डोक्यातली संशय, चिंता, सगळी घरी ठेवायची. त्यांना असं जाणवलं पाहिजे की, श्रद्धेनं आलेयत दोगं. हो, अशा कामात श्रद्धा महत्त्वाची असते. श्रद्धा असली की गुरुकृपा व्हायला वेळ लागत नाही."

"त्यांना अंतर्ज्ञान असतं नाऱ्या. ते जाणू शकतात आपल्या मनातलं."

"ते खरं आहे रे, पण मी आपलं म्हणतोय, मग जाऊया आत्ता? अनायासे सुट्टी आहे आणि महावीर जयंती म्हणजे दिवसही चांगलाच नई? एका महापुरुषाचा आज जन्म झाला!"

"पण जाताना रिकाम्या हातांनी जायचं? त्यांना काही तरी भेट म्हणून नको द्यायला?"

"चरणी अर्पण करायला?"

"हे बघ ढवळ्या आपण गरीब आहोत. आपण काय देणार त्यांना?"

"काही तरी घेऊन जाऊ, फूल ना फूलाची पाकळी!"

"हो, हो. तू म्हणतोस ते खरंच बाकी. मग निघुया? जाताना बाजारात जाऊ. हां आणि त्यांचा पत्ता बघ आधी नीट."

मी म्हटलं, “पाली हिलला राहतात ते सिनेम्राझी लव्हलीच्या बंगल्यात. आपण पेपरदेखील बरोबर ठेवू. म्हणजे आयत्यावेळी पत्ता शोधायचा गोंधळ नको.”

“ठीक. ठीक. चल मग झटपट तुझी तयारी कर.”

मी झटपट कपडे चढवले. पावडरच्या डब्यात थोडी पावडर अजून होती ती चेहऱ्याला नीट लावली. नुकताच पगार झाल्यामुळे पैसेही होते. दोघांनी पंचवीस रुपये खर्च करायचं असं ठरलं.

अंधेरी लोकल पकडून ‘आरामात’ उभं राहून बांद्रा स्टेशन गाठलं. तिथून चालत चालत आम्ही लव्हलीच्या बंगल्याची चौकशी करीत निघालो. वाटेत एका फुलवाल्याकडून दोन फुलांचे गुच्छ घेतले. दोन पाकिटातून पंचवीस, पंचवीस रुपये ठेवले. त्यावर ‘पं. विश्वनाथप्रसादजींच्या चरणकमलावर भक्तिपूर्वक सादर समर्पण’ असं लिहिलं. पंडितजींना भेटायची तयारी झाली.

नाक्यावर हॉटेलात गरमागरम चहा ढोसून आम्ही पंडितजींचा पत्ता काढत निघालो. वीसपंचवीस मिनिटांची ‘झीग झॅग’ पायपीट केली आणि एका पोऱ्यानं अखेर आम्हाला ‘लव्हली’चा बंगला दाखवला.

आम्ही रूमालानं चेहरे पुसले आणि गेटपाशी थडकलो. बंगल्याच्या या गेटला भलमोड टाळं ठोकलेलं पाहून आम्ही चक्रावलोच. नारकर म्हणाला, “आपलं नशीबच खोटं रे ढवळ्या. आपल्या ललाटी ‘ते’ भाग्य नाही रे....”

त्याचा रडका चेहरा पाहून मी उसळलो, “अरे नाऱ्या, तुझा ‘नायरा’ बंद कर बघू.”

“असं वसकन् काय ओरडतोस? आपल्या फुलांच्या गुच्छाचे पैसे वाया नाही का जाणार? तिरमिरीने नारकर खेकसला.

“कौन मांगता है? कायको बॉब मारता है इधर?”

आवाजाच्या दिशेने आम्ही दोघांनी चपापून पाहिलं. कंपाऊंडच्या आतून वॉचमन आमच्या दिशेने येताना दिसला.

“हमको पं. विश्वनाथप्रसादजी को मिलना है.” आम्ही दोघेही एकदम कोरसमध्ये म्हणालो.

“तुम भी क्या आदमी हो या पायजमा? ये बंगलेका पिछडी है इतना भी नहीं समझता क्या? सामनेसे आओ.”

“हां जी, आते हैं. लेकिन महाराजसे मुलाकात होगी ना? मेहरबानी होगी!”

“देख लेंगे. तुम्हारे तरह हजारों आदमी लटकते हैं इधर.” बोलताना त्याचे डोळे चमकले. मी समजलो.

“नाऱ्या त्याच्या हातावर टिकव पाच रुपये.”

“पांच?” नारकर एकदम दचकलाच.

“पाचसे क्या होगा?”

मी इरेला पडलो. “नाच्या पटकन् दहा दे त्याला.”

अतिशय दुःखानं आढेवेढे घेत नारकरनं दहाची नोट त्याच्या हातावर टेकवली तसा तो वॉचमन जरा शांत झाला. पण तरीही रुबाबातच त्यानं आम्हाला समोरच्या दरवाजातून आत कसं जायचं ते सांगितलं.

समोरच्या गेटपाशी गेलो. पाहतो तर तिथं जत्राच भरलेली!

सॅटचा घमघमाट, हसण्या-खिदळ्याचा कलकलाट आणि कपडयालत्यांची झगमग बघून क्षणभर आपण स्वप्नात तर नाही ना? असं वाटलं.

आता पुढाकार घ्यायची पाळी नारकरची होती. मोठ्या शिताफीनं त्यानं मघाच्या वॉचमनला हेरलं आणि पुन्हा एकदा अजीजीनं आम्हाला आत घेण्याबद्दल त्याला खुणावलं.

पहिल्यांदा त्यानं दुर्लक्ष करण्याचा प्रयत्न केला पण मग नाइलाजानं तो आला आणि दुसऱ्या वॉचमनला समजावून त्यानं आम्हाला आत घेतलं.

“सुनो, पंडितजी के पैर छू नहीं. दूरसे उनको प्रणिपात करना. नहीं तो गुस्सा होंगे. हां... और आगे याद रखो, प्रणिपात करने के तुरंत बाद पंडितजीके सामने ऐसे लेट जाना की पंडितजी आसानीसे तुम्हारे दोनो पैर देख सके. इसके बाद पंडितजी का शागीर्द आकर तुम्हारे पैरोंपे एक अनोखा भस्म लगाएगा जिससे तुम्हारे पैरोंके नीचे जो रेखाए होती हैं वह उन्हें अच्छी तरहसे नजर आयेगी. बादमे पंडितजी आपके जिंदगी का रहस्य आपके सामने खुला करेंगे.”

आम्ही दोघांनी माना डोलावल्या आणि शुक्रिया म्हणून मुख्य दरवाजापाशी आलो.

क्षणार्धात दार उघडलं गेलं आणि एका अतिशय सुंदर तरुणीनं दोन्ही हात जोडून नमस्कार करून आमचं स्वागतं केलं आणि डावीकडे बोट दाखवून आमची पादत्राणे काढायला सांगितलं.

कोपऱ्यात मराठी, हिंदी, इंग्रजी, गुजराथी इत्यादी भाषांतून ‘पाय धुण्याची व्यवस्था’ असे फलक होते.

“सुनिए,” मंजूळ आवाजात ती सुंदरी म्हणाली, “कृपा करके पैर साफ करना और सुखे करके ‘भविष्य ज्योति मंदिर’ मे प्रवेश करना. प्रवेश करने के बाद भगवान स्वामीजीको दूरसे प्रणिपात करके इस तरहसे लेट जाना की आपका पार्श्वभाग उपर हो और फ्रंट का भाग नीचे. बादमे आके पीटपर आपका ‘कोड नंबर’ रखा जाएगा. एक तपस्विनी भगिनी या बंधु आपके पैरोतले त्रिकाल भस्म मलके आपको शांत पडे रहने के लिए आपसे प्रार्थना करेगा. आँख बंद करके आप पडे रहे. आपका नंबर आपके कानमे बताया जाएगा जो की सिवाय आपके और भगवान स्वामी महाराज और उनके तपस्वीयोंके अलावा कोई नहीं देख सकेगा. हर कोई आँखे बंद करके पडा रहेगा.”

“पुढे काय?” चाचरत मी विचारले.

“ढवळ्या, जरा हिंदीतून तरी बोल.” माझ्या कानात फुसफुसून, “आगे क्या देवीजी?” असं नारकरनं विचारताच-

“इसके बाद जो होगा उसका अनुभव सिर्फ आपही कर सकते हैं” तरुणी म्हणाली.

“लेकिन हमने ये.....”

आम्हाला तोडत, ‘सॉरी माफ किजीए’ म्हणत तरुणी दुसऱ्या मंडळींच्याकडे वळली.

आम्ही दोघांनी आमचे पाय स्वच्छ धुतले. तिथे जो सुवासिक साबण होता तो आमच्या खडबडीत पायांच्या वाट्याला यावा पण आमच्या चेहऱ्याचा तेलकटपणा मात्र या सुंदर साबणाला मुकावे हे बाकी आमच्या पायांचं भाग्य! धन्य आमचे पाय! पाय स्वच्छ धुवून तिथेच ठेवलेल्या स्वच्छ आणि भारी नॅपकिन्सनी ते कोरडे केले आणि ‘भविष्य ज्योति मंदिरा’ ची पाटी होती ती पाहून ‘बाणा’ ने दाखविलेल्या दिशेला वळलो.

आमचे पाय स्वच्छ राहावेत यासाठी मौल्यवान गालिचा होता. त्यामुळे माती लागणे वगैरे भानगडी नव्हत्या. त्यानंतर आम्ही पॅसेजमधून पुढे गेलो तेव्हा एक भाला मोठा बोर्ड दिसला. ‘भविष्य ज्योती मंदिर’ दरवाजावर पावलाची आकृति आणि आकृतिच्या भोवती ‘लाईटिंग होतं. झगमगणारं ते ‘पाऊल’ पाहून मी आणि नाऱ्या दिपून गेलो.

दरवाज्यापाशी गेल्यानंतर एका दाढीधारी व्यक्तीनं दरवाजा उघडला. आमच्याशी असलेली पाकीटं आम्ही त्याला दाखवली तेव्हा निर्विकारपणानं ती पाकीटं स्वामीजींच्या बाजूला एका बंद पेटीत टाकली आणि फुलांचे गुच्छ घेऊन तो स्वामीजींच्या बाजूला वळला. पलीकडे उंच स्टेजवर एका राजेशाही खुर्चीत स्वामीजी बसले होते. त्यांच्या चारी बाजूला असंख्य निरांजने अशा पद्धतीने ठेवली होती की, पावलाचा आकार तयार व्हावा.

स्वामीजींनी पांढऱ्या व भगव्या तुकड्यांनी बनवलेली पायघोळ कफनी परिधान केली होती. त्यांचा चेहरा गूढ चिंतनात गढून गेल्यासारखा दिसत होता. मधून मधून ते हातवारे करीत होते आणि स्वतःशीच हसल्यासारखे करून पुटपुटत होते. आम्ही बावळटासारखे उभे राहिलेले पाहून दाढीधारी व्यक्तीने आम्हाला खुणेनेच लोटांगण घालायला आणि नंतर स्वामीमहाराजांडे पाय करून पालथे पडायला सांगितले.

आम्ही दोघेही लोटांगण घालून तात्काळ आडवे पडलो. लगेच एका तपस्विनीने आमच्या पावलांना ‘ते’ दिव्य असं त्रिकाल भस्म लावलं. थोड्याच वेळात एका मागोमाग एक पन्नास-साठ स्त्रिया-मुले-पुरुष, वृद्ध लोक आमच्याप्रमाणेच आडवे पडले. सर्वांचे पाय पं. विश्वनाथप्रसादजींच्या दिशेला गेलेले पाहून नकळत माझ्या मनात विचित्र शंका उमटली. वाटलं, आमच्या सर्वांच्या पायाकडे बसण्याचीच ह्या पंडितजींची लायकी आहे की काय? माझं बंडखोरं मन नको त्यावेळी असं विचार करतंच. पण मी तो विचार दाबला. पण मन स्वस्थ राहीना. वाटलं, काही वर्षांनी पूजा करण्याची हीच पद्धतदेखील पडून गेली तर आश्चर्य वाटायला नको. आडवे पडलेले लोक विविध धर्मांचे, पंथाचे तसेच आस्तिक, नास्तिक असे सर्व प्रकारचे

होते. त्याचप्रमाणे गरीब, श्रीमंत, व्यापारी, शिक्षक, डॉक्टर अशा अनेक थरातून ते आले होते. त्यातल्या काहीना मी सार्वजनिक सभांतून बोलताना ऐकले होते तर काहींना दूरदर्शनवर पाहिलं होतं. त्यात काही तरुणीही होत्या. काहींनी मिनी घातले होते आणि त्यांची अगदीच फजिती झालेली दिसत होती. माझं बंडखोर मन शांत होईना तेव्हा अखेर मनात श्रद्धा उत्पन्न व्हावी म्हणून मी पंडितजींच्या स्वरचित धावा सुरू केला. "हे महापंडिता, महावीरा हे त्रिकालानी सूर्या, भगवान, हे रक्षण करी मम बघूनी माझ्या पाया, प्रेमळ देवा सज्जन श्रेष्ठा कृपा करी राया, विधिलिखिताचे वाचन करी तू दैव तुझ्या पाया."

तेवढ्यात नारकर हळूच कुजबुजला, "ढवळ्या, काय पुटपुटतोस रे?"

"महाराजांची आळवणी करतोय" मी हलक्या आवाजात म्हटलं.

"शौघ कवित्व अंगी बाणतं संतांच्या कृपेने ते हे असं, कळलं का?"

"हो, हो. माझ्या मनात काव्याचा हा झरा स्फुरला हे खरं." मनांत म्हटलं, "श्रद्धा नसताना एवढी कृपा तर श्रद्धा असली तर काय चमत्कार होईल?"

इतक्यात एका साधूने एक संस्कृत श्लोक म्हटला आणि त्याचा अर्थ धीरगंभीर स्वरात सर्वांना समजावून सांगितला.

"पाय चालतात स्नायूंमुळे, स्नायू हलतात मेंदुमुळे मेंदु करतो दैवामुळे पाय हे दैवाचा पाया" शेवटचं "वाचा दैव पदांवर" हे त्यानं इंग्रजी, मराठी, हिंदी, गुजराती, फ्रेंच इ. भाषांतून सांगितलं. मी थक्क झालो. सर्वत्र शांतता पसरली. क्षणात सर्वांना डोळे मिटायला सांगण्यात आले.

मी मात्र किलकिल्या डोळ्यांनी आजूबाजूला काय चाललंय हे पहात होतो. प्रत्येकाच्या पार्श्वभागावर पुड्याचा एक एक तुकडा ठेवला जात होता. त्या तुकड्यावर त्या त्या व्यक्तीचा नंबर होता. काही वेळाने प्रत्येकाच्या कानात त्या त्या व्यक्तीचा नंबर सांगितला गेला. सर्व तयार झाल्यावर हॉलमध्ये एकदम झगझगित उजेड झाला आणि क्षणात भगवान स्वामीजी बसल्या बसल्याच आपल्या हातातील दुर्बिणीने - मिनी टेलिस्कोपने सर्वांचे पाय निरीक्षण करू लागले. आणि नंबराप्रमाणे झपाझप भविष्याचा गुंता उलगडण्यास सुरुवात केली. माझा नंबर होता अड्डावीस आणि नारकरचा नंबर होता एकोणचाळीस.

अशा पद्धतीच्या 'मास' भविष्यकथनाच्या प्रसंगाला प्रथमच मी समोरा चुकलो - पाठमोरा जात होतो. एक एक नंबराचे भविष्य ऐकताना माझ्या लक्षात आलं की, कुणाचं भविष्य काय आहे हे कळू नये आणि थोड्याच वेळात जास्तीत जास्त लोकांना विश्वनाथप्रसादाचा कृपाप्रसाद मिळावा ह्या उदात्त हेतूने कुणीतरी ही शक्कल लढवली होती.

झपाझप भविष्यकथनाचा भडिमार सुरू झाला. कुणाच्या घरात सटवीचा त्रास आहे, कुणाच्या घरात मागच्या पिंपळावर समंध आहे, इथपासून ते कुणाच्या बापाने मागच्या जन्मात कोणतं पाप केलं होतं आणि कोणाच्या मित्रांनी कुणाचा कसा विश्वासघात केला वगैरे धडाधड वर्णने माझ्या कानांवर आदळू लागली. एकदम भगवानांनी नारकरचा एकोणचाळीस नंबर पुकारला, "आपके दिलमे शक इसालिये मै जादा कुछ कहना नही चाहता, लेकिन इतना याद रखिए की, आप समझते हैं वैसी सोलिस्ट्री यह कोई

सामान्य चीज नहीं. यह कैलासनाथजीकी देन है. आपको मैं इतनाही कहूंगा की, आपकी बिबी इस दिनसे लेकर तीनसो दिन के अंदर यह दुनिया मे नहीं रहेंगी..”

चपापून नारकर माइयाकडे डोळे किलकिले करून पाहायला लागला.

‘त्याच्या आयला, नारकरनं मला चोरून लग्न केलं की काय? आयला इतका जिगरी दोस्त....’

इतक्यात “नंबर अट्टाइस. आप ईश्वरनिष्ठ है. आपका एक सच्चा दोस्त जिसका नाम ‘न’ से शुरु होता है आपको धोखा देगा. अगर आप धर्मकेनुसार ग्रहशांती करेंगे और एक यज्ञ करेंगे तो आपको आजसे छः महिनेसे अंदर अंदर अचानक धनलाभ होगा.” भगवानाच्या मुखातून आणखी काय शब्दसुमने बाहेर पडतात म्हणून मी कान टवकारले आणि पुन्हा किलकिल्या डोळ्यांनी त्यांच्याकडे पाहू लागलो.

“आपको आपके बेटीसे दुःख मिलेगा. लेकिन चिंताकी कोई बात नहीं. मंगलका व्रत करेंगे तो सब ठीक होगा.”

बस्स. पुढे भगवान काही बोलणार एवढ्यात नारकर खदाखदा हसायला लागला. त्याचं हसणं ऐकून मलाही हसू आवरेना.

“ढवळ्या, गेले रे पन्नास रुपये या चोराच्या बोडक्यावर...’ नारकर बेभान होऊन ओरडला.

टणकन उडी मारून त्याला उठवलं आणि दोघांनी धूम ठोकली. हो! नाहीतर आमच्या भावी सौभाग्यवतीचे कुंकू आजच पुसले जायचे.

यशासाठी अत्यावश्यक बाब - आत्मविश्वास

मनोविकास - दहावी मार्गदर्शन - १९९९९

विद्यार्थ्यांच्या जीवनात सर्वात महत्त्वाची समजली जाणारी बाब म्हणजे परीक्षा. आणि ह्या परीक्षांमधील सर्वात महत्त्वाची समजली जाणारी परीक्षा म्हणजे एस. एस. सी. ची परीक्षा. शालेय शिक्षण संपून महाविद्यालयीन जीवनाची किंवा एखाद्या तंत्रशिक्षणाची किंवा व्यवसायाची सुरुवात या परीक्षेनंतर होते. काही वेळा या परीक्षेतील अपयशानं खचून शिक्षण सोडून दिलं जातं तर कधी आर्थिक अडचणींमुळे शिक्षणाला पूर्णविराम मिळतो. ह्या परीक्षेचे निकाल, त्यात अग्रक्रमानं उत्तीर्ण होणारे त्यांना सर्वत्र भरपूर प्रसिद्धी मिळते. यशस्वी विद्यार्थ्यांचं भरपूर कौतुक होतं, सत्कार होतात. परंतु याच परीक्षेतील अपयशानं निराश होऊन आत्महत्याही केल्या जातात. एकंदरीत पाहता एस. एस. सी. च्या परीक्षेला सध्या पुष्कळ महत्त्व प्राप्त झालय आणि म्हणूनच या परीक्षेत यशस्वी होण्यासाठी सर्वकष तयारी करायलाच हवी. या तयारीचा सर्वात महत्त्वाचा भाग म्हणजे आत्मविश्वास निर्माण करणे. एखाद्या इमारतीच्या पायाला जे महत्त्व आहे, तेच महत्त्व परीक्षेसाठी अभ्यास करताना आत्मविश्वासाला आहे. अभ्यासरूपी इमारतीचा पाया आत्मविश्वास आहे! किंवा असही म्हणता येईल की अभ्यासरूपी कंदीलात आत्मविश्वास म्हणजे कंदीलाची ज्योत होय!

योग्य दृष्टीकोन हवा

सध्या पुष्कळशा विद्यार्थ्यांमध्ये आत्मविश्वास कमी आढळतो. पालक, शेजारी-पाजारी, मित्र-मंडळी, नातेवाईक, भाऊ-बहिणी, शिक्षक या सर्वांच्या नजरा आपल्या यशापयशावर खिळलेल्या आहेत या जाणिवेनं विद्यार्थी-विद्यार्थिनी फारच दबून जातात. कारण एका बाजूनं यश मिळावं ही तीव्र इच्छा असते. पण दुसऱ्या बाजूनं यश मिळेल की नाही याची शाश्वती नसते. खात्री नसते, भरवसा नसतो. किंबहुना यश नाही मिळालं तर आपली अवहेलना होईल, कुचेष्टा होईल, अपमान होईल याचीच सतत भीती वाटत असते. चिंता वाटत असते. काळजी वाटत असते. एकीकडे यशाची, कौतुकाची, चांगल्या महाविद्यालयीन शिक्षणाची किंवा चांगल्या व्यवसायाची उत्कट ओढ तर दुसरीकडे अपयश, अवमान, घृणा, तिरस्कार, महाविद्यालयीन शिक्षणाची मारामार, बेकारी यांची मनाला घोर लावणारी काळजी. या दोन्हीमध्ये विद्यार्थी-विद्यार्थिनी भरडल्या जात असतात. चक्रात सापडलेल्या उसाप्रमाणे त्यांची स्थिती होते व परिणामी त्यांची चिपाडे बनतात. निरीक्षणशक्ती, आकलन क्षमता, विचारशक्ती, विश्लेषक,

बुद्धी, चिकित्सकता, कुतूहल, एकाग्रता, उत्साही वृत्ती, उमेद, कार्यतत्परता, चिकाटी, खंबीरपणा, अविचलता, योजनाबद्ध परिश्रम हे सारे कमी होऊ लागतात. याचा परिणाम असा की जबरदस्तीची घोकेपट्टी सुरू होते. उमेद व उत्साहाची जागा कंटाळा, किरकिरेपणा व चिडचिडेपणा घेतात. रात्रीची जागरणं, त्यासाठी कमी जेवणं, चहा पिणं, सोबतीसाठी घरातल्या कुणीतरी जागणं, असले प्रकार सुरू होतात. परिणामी अशक्तपणा येतो, दिवसा झोप येऊ लागते, एकाग्रता कमी होते, ॲसिडीटी वाढते, अभ्यासाची क्षमता कमी होते आणि कमी अभ्यास झाल्यामुळे हळूहळू आत्मविश्वास ढासळत जातो. यावर मात करण्यासाठी प्रथम काय करायचं तर योग्य दृष्टीकोन अंगिकारायचा.

बाऊ नको

एस. एस. सी. ची परीक्षा ही शाळेतील परीक्षांमध्ये सर्वात महत्त्वाची हे खरं. परंतु तिचा जेवढा बाऊ केला जातो तेवढा बाऊ करणं अगदी चुकीचं आहे. आत्मघातकी आहे. पालक, नातेवाईक, भाऊबहिणी, मित्रमंडळी, शिक्षक, शेजारीपाजारी, प्रसारमाध्यमे व सरकार या सर्वांनी ही बाब ध्यानात घ्यायला हवी. त्यांनी लक्षात घ्यायला हवं की सर्वात महत्त्वाची बाब म्हणजे विद्यार्थी-विद्यार्थीनींचं जीवन होय. अशी कोणतीही कसोटी नाही, परीक्षा नाही की जिच्यामधील यशापयश विद्यार्थी-विद्यार्थीनींच्या जीवनाहून महत्त्वाचं आहे. विद्यार्थ्यांचं जीवन हे अनमोल आहे, सर्वश्रेष्ठ आहे!

परीक्षेला अवाजवी महत्त्व दिल्यामुळे केवळ विद्यार्थीच नव्हे तर संपूर्ण कुटुंबच परीक्षेमागे फरफटू लागतं. अशी फरफट हा एक गंभीर सामाजिक रोगच बनला आहे.

उपरोक्त मंडळींनी परीक्षेला अवास्तव महत्त्व घ्यायची गफलत कटाक्षानं टाळलं तर विद्यार्थ्यांच्या मनावर पडणारा दबाव पुष्कळच कमी करता येईल. त्यांच्या मनावरची ही "टांगती तलवार" जर दूर झाली तर विद्यार्थी-विद्यार्थीनींची अपयशाची भिती कमी होईल, तिरस्कार, घृणा, बेकारी याचा धसका कमी होईल. नापास झाला तरी आपल्याला कुणी हीन लेखणार नाही हा दिलासा मिळाला तर विद्यार्थी-विद्यार्थीनी निर्भय होतील. त्यामुळे अपयशाच्या धास्तीपायी वा यशाच्या वेडापायी कुथत कुथत अभ्यास करणं कमी होईल आणि बौद्धिक कुतूहल भागवणारा, जिज्ञासा तृप्त करणारा आणि बुद्धि व मन टवटवीत करणारा अभ्यास जोमानं सुरू होईल. अभ्यासक्रमाचा घोडा डोक्यावर घेऊन खुरडणारे विद्यार्थी-विद्यार्थीनी त्यावर स्वार होऊन आनंदात परीक्षेपार दौडत जाऊ शकतील! पण असा बदल घडून येण्यासाठी सर्व संबंधितांनी शिक्षण काय हे समजून घ्यायला हवं तरच परीक्षेविषयी योग्य दृष्टीकोन तयार होऊ शकेल आणि विद्यार्थी-विद्यार्थीनींना अभ्यासाचा आनंद लुटण्याची संधी आणि इतरांना निरर्थक ताण-तणावपासून मुक्ती मिळू शकेल.

शिक्षणाचा मतितार्थ

शिक्षणाचा मतितार्थ असा की शिक्षणाच्या परिणामी १) विद्यार्थ्यांची दृष्टी अचुक व्हावी, आकलन शक्ती वाढावी, विचारशक्ती वाढावी, बुद्धिची कुशाग्रता वाढावी व आवश्यक ते ज्ञान त्याला मिळावं. २) मन विशाल होत जावं, आत्मविश्वास, उत्साह, उमेद, आनंद, सामर्थ्य, चिकाटी, विजीगीषु वृत्ती यात भर पडावी. ३) त्याच्यामध्ये समाजाच्या उपयोगी पडेल असे व त्याला उत्पन्न मिळवून देईल असे प्राविण्य

यावे. ४) शिक्षण चालू असताना विद्यार्थ्यांला उत्पादन, निर्मिती सर्जनशीलता, कला, क्रीडा यापैकी कोणत्याही प्रकारे उत्पन्न मिळावं आणि समाजालाही त्याच उपयोग व्हावा.

वरील चार मुद्दे विचारात घेतले व आपल्याकडच्या पारंपारिक शिक्षणाकडे दृष्टीक्षेप टाकला तर ध्यानात येईल की एखाद्या कारागीराचा/बलुतेदारचा मुलगा आईबाप, भाऊ-बहिण, मित्रमैत्रिणी, शेजारीपाजारी यांच्या प्रेमळ सहवासात, नाचत-बागडत, स्वतःच्या व्यवसायाचं सखोल व अनुभवजन्य ज्ञान मिळवायचा. स्वतःच्या व्यवसायाचं प्रात्यक्षिक करताना कुशलता वाढवत वाढवत उत्पादनही करायचा. समाजाच्या सेवेबरोबरचा कुटुंबाच्या उत्पान्नत भर घालायचा. उत्पादकतेचा आत्मविश्वास, कौशल्याचा आत्मविश्वास यांनी तृप्त व्हायचा. विशिष्ट सामाजिक संकेतांमुळे वैयक्तिक स्वातंत्र्यावर काही बंधने आली तरी वरील चारही मुद्दे त्या शिक्षणात अंतर्भूत होते.

डोळस शिक्षण

परंतु आजच्या शिक्षणाकडे पाहिलं तर काय आढळतं? आजच्या शिक्षणामध्ये अभियांत्रिकी, वैद्यकशास्त्र, भाषाशास्त्र इत्यादींना पायाभूत असे गणित, शास्त्र, भाषा हे विषय आहेत व त्यामुळे पुढील शिक्षणांसाठी विद्यार्थ्यांची बौद्धिक तयारी होते हे खरं आहे. त्याचप्रमाणे बुद्धीच्या व मनाच्या कक्षा रुंदावण्यासाठी इतिहास, भूगोल, नागरिकशास्त्र, काव्य यांचाही शिक्षणात समावेश आहे हे देखील खरं आहे. शरीराच्या भक्कमपणासाठी व समूह भावना मैत्री, खिलाडूवृत्ती वाढण्यासाठी खेळांचा समावेश देखील आजच्या शिक्षणात आहे, हे नाकारता येणार नाही. परंतु तरीही आजचं शिक्षण इथल्या मातीशी, इथल्या संस्कृतीशी, इथल्या परिस्थितीशी पुरेसं सुसंगत नाहीय. त्याचप्रमाणे प्रत्येक विद्यार्थ्यांतील वैशिष्ट्य ध्यानी घेऊन ते जोपासण्याइतपत लवचिकता देखील त्याच्यात नाहीय. त्यामुळे ते काहीसं बोजाड, कृत्रिम, सरथोपट, ठोकळेबाज व त्यामुळे कंटाळवाणं झालय. त्यातच भर म्हणजे शिक्षक विद्यार्थी यांच्या सुसंवाद, प्रश्नोत्तर, वादविवाद चर्चा इत्यादींसाठी जवळपास काहीच वाव राहिलेला नाही. त्यामुळे विद्यार्थ्यांच्या विचारशक्तीच्या, बुद्धीच्या चौकसपणाचा, शोधकबुद्धीचा विकास होण्याऐवजी काहीसा संकोचच होतोय. एस. एस. सी. च्या परीक्षेचं स्वरूप असं झालय की परीक्षेची चौकट समजावून घेऊन जेवढी अधिक घोकंपट्टी करेल त्याला तेवढं अधिक यश मिळतं ह्यामुळे काही प्रमाणात ज्ञापडं बांधायची वृत्तीच बळावते.

एस. एस. सी. च्या परीक्षेत उत्तम गुण मिळाले की वारेमाप कौतुक होतं, सत्कार होतात हे खरं. विद्यार्थ्यांना त्यांचं आकर्षण असणं व पालकांना त्यामुळे अभिमान वाटणं हेही नैसर्गिक आहे व त्यात तसं काही गैर नाही हेही खरं. परंतु एस. एस. सी. च्या यशामुळे निर्मितीक्षमतेचा, उत्पादकतेचा आत्मविश्वास येतो का? याचा विचार करायला हवं. यशालाही जीवापाड मेहनत घेतल्यामुळे विद्यार्थ्यांचं शरीर आणि मन भक्कम होतं काय? मन विशाल होतं काय? मन प्रगल्भ होतं काय? सामाजिक आस्था वाढते काय? समाधान वाढतं काय? या प्रश्नांची उत्तरं शोधायला हवीत की एस. एस. सी. चं यश हे मृगजळ आहे? याचा विचार करायला हवा. एवढंच नव्हे तर एस. एस. सी. त अव्वल नंबर मिळाल्यामुळे चांगल्या नोकरीची तरी हमी मिळते काय याचाही विचार करायला हवा. हा सारा केला तर एस. एस. सी. परीक्षेला प्रमाणाबाहेर महत्त्व देण्यात फायदा नाही. नुकसानच आहे हे ध्यानात येईल.

आजच्या काळात बलुतेदारी मुळीच उपयुक्त ठरणार नाही. कारण प्रत्येक क्षेत्रातलं ज्ञान प्रचंड प्रमाणात वाढलं आहे. हजारो शास्त्रज्ञ, विद्वान, कलाकार, साहित्यिक, उत्पादक यांच्या सहकार्यातून ज्ञानामध्ये ही भर पडली असल्यामुळे एखाद्या कुटुंबात एखाद्या क्षेत्राचं ज्ञान मिळणं फारच कठीण आहे. त्यासाठी शाळा, कॉलेज, विद्यापीठ, संशोधन संस्था यांचीच आवश्यकता आहे.

परंतु बलुतेदारीत असलेली उपयुक्त वैशिष्ट्ये आजच्या शिक्षणाला अंतर्भूत व्हायला हवीत हेही खरं आहे. आजच्या शिक्षणाला थोडक्यात म्हणजे परीक्षेला प्रमाणाबाहेर महत्त्व देऊन स्वतः गांगरून तिच्या ओझ्याखाली दबून तर अपयशाची शक्यता असते! हे ध्यानात घेतलं तर परीक्षेविषयी अचुक दृष्टीकोन तयार होईल, पालक विद्यार्थ्यांवर येणारा दबाव कमी होईल व त्यांचा आत्मविश्वास वाढायला नक्की मदत होईल.

प्राधान्याचे महत्त्व

एस. एस. सी. च्या विद्यार्थी-विद्यार्थीनींनी करायची दुसरी महत्त्वाची बाब म्हणजे प्राधान्य ठरवण्याची. एस. एस. सी. परीक्षेला तुच्छ लेखून चकाट्या पिटत बसणं, क्रिकेटची मॅच बघत वेळ घालवणं, प्रमाणाबाहेर झोपेत लोळणं, हॉटेलमध्ये जाऊन 'टाईमपास' करणं, सिनेमा, नाटक आणि त्यातील मायावी बाबींनी खुळदिसं होऊन त्यात भरकटून जाणं हे नक्कीच गैर आहे.

आरोग्य आणि मनाची यांच्या खोलोखाल परंतु इतर साऱ्या बाबीपेक्षा अधिक महत्त्व एस. एस. सी. च्या परीक्षेलाच आहे. बाकीच्या साऱ्या गोष्टी नंतर यायला हव्यात. त्यांना परीक्षेपेक्षा व परीक्षेच्या अभ्यासापेक्षा अधिक महत्त्व देणं नुकसानकारकच ठरेल.

असो. एकदा अभ्यासाचं योग्य महत्त्व व प्राधान्य ठरलं की वेळेच्या नियोजनाचा प्रश्न येतो. पुष्कळ विद्यार्थी-विद्यार्थीनींची तक्रार असते की त्यांना "वेळ पुरत" नाही! परंतु हे मुळीच खरं नाही. प्रत्येक व्यक्तीकडे दिवसाचे २४ तासच असतात, २३ किंवा २५ नाही!

आपल्याला असलेले एकूण विषय, त्यांचा व्याप, क्लिष्टता, आपल्याला या विषयात असलेली आवड, गती, परीक्षेत त्या विषयांना दिले जाणारे महत्त्व या साऱ्यांचा विचार करून प्रत्येक विषयाला व त्या विषयातील विशिष्ट प्रकरणांना कमी अधिक प्राधान्य व त्यानुसार कमी अधिक वेळ द्यायला हवा.

सर्वसामान्यपणे सोपे विषय संध्याकाळी व कठीण विषय सकाळी ताजेतवाने असताना अभ्यासणे उपयुक्त ठरतं. त्याचप्रमाणे वाचून कंटाळा आला की आकृत्यांची प्रॅक्टिस केल्यास वेळेची बचत होते.

पुष्कळांना बस व लोकलनं प्रवास करावा लागतो. त्यांनी हा वेळ पाठांतरासाठी वापराला तर या वेळेचा देखील सदुपयोग होतो. पुष्कळांदा बसस्टॉपवर उभे असताना देखील पाठांतर करता येते.

सुसंवाद हवा

सुयोग्य दृष्टीकोन, प्राधान्य आणि वेळेचं नियोजन यांच्या पाठोपाठ येतो सुसंवाद. सुसंवादाचं महत्त्व अनन्यसाधारण आहे. आपल्यामध्ये धीटपणा व नम्रता हवी तरच आपण चांगला संवाद साधू शकतो.

आपल्यामध्ये उद्धटपणा (शिक्षकाच्या मार्गे) आणि भीडस्तपणा, लाजाळूपणा, शर्मिदपणा (शिक्षकाच्या समोर) असा प्रकार असला तर सुसंवाद साधत नाही.

आपल्याला परीक्षेत यश मिळवत असतानाच जर विषयांचं आकलन व त्याद्वारे येणारा आत्मविश्वास सक्षमता, सामर्थ्य व आनंद मिळवायचा असेल तर जे जे आपल्याला खटकतं, अडतं, गोंधळात टाकतं त्या त्या प्रत्येकाबद्दल शिक्षकांना प्रश्न विचारणं आवश्यक आहे. प्रश्न विचारणं म्हणजे अप्रत्यक्षपणे गुरूजनांचा, त्यांच्या ज्ञानाचा आदर करणं व त्यांच्या ज्ञानाची तुम्हाला आवश्यकता आहे, हे त्यांना नम्रपणे सांगणं होय. त्यामुळे त्यांना (खऱ्या शिक्षकांना) मनापासून समाधान वाटतं, त्यांनी केलेल्या अभ्यासाचं सार्थक झाल्यासारखं वाटतं. त्याचप्रमाणे एखादी बाब एस. एस. सी. नंतर अभ्यासक्रमातील असली तर तसा उलगडा होतो. त्याचप्रमाणे अनावश्यक बाबींवर उत्तम मार्ग म्हणजे शिक्षकांना प्रश्न विचारणे व त्यांच्याशी संवाद साधणे होय.

मानसिक एकाग्रता

योग्य दृष्टीकोन, प्राधान्याचा क्रम, वेळेच नियोजन आणि संवाद यांच्यानंतर येणारी महत्त्वाची बाब म्हणजे मनाची एकाग्रता. एस. एस. सी. च्या दरम्यान मुला-मुलींचं वय असतं ते अगदी विचित्र असतं. या वयात लैंगिक आकर्षणाचा जोर अतिशय असतो. लैंगिक सुखाची अतिशय अनामिक आणि जबरदस्त ओढ असते. त्याचप्रमाणे मन उचळुंखल, अल्लड आणि काहीसं भाबडं असते. जीवनातील टक्के टोणपे न खाल्यामुळे ते निगगगट्ट झालेलं नसतं व त्यामुळे हळवं असतं. स्वप्राळू असतं. संवेदनशील असतं. एकीकडे वासनेचा वारू उधळण्याच्या स्थितीत तर दुसरीकडे मनाचा घोडाही दौडण्याच्या स्थितीत असल्यामुळे जीवनाचा रथ भरकटण्याची, उलटण्याची वा खड्ड्यात पडण्याची भीती असते.

बुद्धिची परिपक्वता नसल्यामुळे एकदम एखाद्या बाबींन हुरळून जाणं, एखाद्याच्या प्रेमात वेडं होणं, एखाद्या गोष्टीचाच ध्यास घेणं आणि त्यामुळे मन बेचैन होणं व दुसरं काहीच न सुचणं. बारीक सारीक बाबींनी अस्वस्थ होणं, डिस्टर्ब्ड होणं, विनाकारण खिन्न होणं असे प्रकार या वयात आढळतात. त्यांचं प्रमाण कमी-अधिक असतं हे खरं पण त्यांच्यामुळे अभ्यासांत मन लागत नाही हे नक्की. अभ्यासातून मन उडालं की मग एकाग्रता कुठून येणार? त्यामुळे एकाग्रतेसाठी मुला-मुलींच्या संबंधितांनी काळजी घ्यायला हवी आणि मुलामुलींनीही भावनेच्या भरात बहकण्याचा धोका लक्षात घेऊन वडिलधाऱ्यांचं व शिक्षकांचं मार्गदर्शन घेत रहायला हवं. त्यासाठीही सुसंवादाला अनन्यसाधारण महत्त्व आहे. मुलांनी मन मोकळं करावं यासाठी पालकांनी व शिक्षकांनी त्यांना प्रोत्साहित करायला हवं आणि मुलामुलींनीही निःशंकपणे योग्य ठिकाणी मन मोकळं करायला हवं. पण असा सुसंवाद साधताना मुलामुलींनीही निःशंकपणे योग्य ठिकाणी मन उंबरठ्यावर असताना हॉर्मोन्स आणि मेंदूतील स्त्राव यांचं असं काही प्रमाण असतं की त्यामुळे पुष्कळदा अयोग्य ते योग्य व योग्य ते अयोग्य वाटायला लागतं. त्यामुळे वडीलधाऱ्यांचं मत तात्पुरतं तरी स्वीकारून (Provisional acceptance) त्यावर विचार जरूर करावा. त्यातून मन स्वस्थ होऊ शकतं हे एक आणि दुसरं म्हणजे भांडण, कटुता, उद्देग, बाचाबाच व ह्या सर्वांचा अभ्यासावर होणारा दुष्परिणाम टळू शकतो. पालकांनीही मुलामुलींची मनःस्थिती जाणून हेकेखोरपणा, कडक शिस्त यांच्या आहारी जाऊन मुलांची मनःशांती भंग करण्याचं टाळायला हवं.

आपल्या समाजात पूर्वी आज्ञापालनाला फार महत्त्व होतं. त्याचं कारण असं की लहान वयात बुद्धी, अनुभव, भावना यांना मर्यादा असतात. तारुण्यामध्ये मनावर लैंगिकतेचा पगडा असतो. त्यामुळे सारासार बुद्धी कमी असते.

आजच्या काळात मनमोकळा संवाद साधण्याच्या प्रक्रियेमध्ये या मर्यादा लक्षात घेतल्यावर अंध आज्ञापालन आणि अंध आज्ञाभंग याहून सरस व सुयोग्य असा तिसरा मार्ग सापडतो याला म्हणायचं डोळस आज्ञापालन. वडीलधाऱ्यांबद्दल आदर ठेवणं, स्वतःच्या मर्यादा लक्षात घेणं पण तरीही मन मोकळं करणं याला डोळस आज्ञापालन म्हणतात.

पालक व विद्यार्थ्यांनी डोळस आज्ञापालन (Enlightened obedience) आणि तात्पुरता या (Provisional acceptance) दोन्ही संकल्पना नीट समजून घेतल्या व त्या आचरणात आणल्या तर विद्यार्थ्यांचं मन अधिक खंबीर, उत्साही व अविचलित बनायला भरपूर मदत मिळेल व त्यामुळे एकाग्रता साधायला सोपं होईल.

एकाग्रता साधण्यासाठी दिर्घश्वनाचा अभ्यासही उपयुक्त ठरतो. अस्थिर मनाला सुस्थिर करण्यासाठी दृढयोगामध्ये प्राणायामाची योजना केलेली आहे. परंतु कुंभक (Retention) सर्वांनाच जमेल असं नाही व त्यासाठी खऱ्या तज्ञाचं मार्गदर्शन लागत असल्यामुळे दीर्घ श्वसनाचा अभ्यास अधिक सुरक्षित व सुलक्ष ठरतो.

मनाच्या एकाग्रतेसाठी नासिकाग्र दृष्टी, भूमध्य दृष्टी यांचाही उपयोग होतो. नासिकाग्र दृष्टी म्हणजे नजर नाकाच्या शेंड्यावर केंद्रीत करणं. ह्या दृष्टीचा अभ्यासही तज्ञांच्या मार्गदर्शनाखाली करणं उत्तम होय.

मन एकाग्र होण्यासाठी काही साध्या साध्या बाबीही उपयुक्त ठरतात. उदा. स्वच्छता, अंगाला व्यवस्थित बसणारे कपडे, निरोगीपणा अस्वच्छतेमुळे एकाग्रता भंगते. अंगाला न बसणारे घट्ट कपडेही मन अस्वस्थ करतात. एखाद्या रोगामुळे वेदना होत असतील किंवा खाज सुटत असेल तर त्यामुळेही एकाग्रता भंग पावते. त्याचप्रमाणे प्रसन्न वातावरण, योग्य प्रकाश योजना, योग्य बैठक यांचाही एकाग्रता साधण्यासाठी उपयोग होतो. मनाची एकाग्रता साधली की आकलन शक्ती, स्मरणशक्ती, विचारशक्ती वाढतात व अभ्यास सोपा होतो.

योग्य दृष्टीकोन, प्राधान्यक्रम, वेळेचं नियोजन, सुसंवाद, मनाची एकाग्रता यानंतर पाळी येते न्यूनगंडावर मात करण्याची.

आपल्याच समाजात नव्हे तर जगभरामध्ये सध्या स्पर्धेचं महत्त्व फारच वाढलं आहे. अगदी बारीक सारीक बाबीमध्येसुद्धा मुलांच्या मनावर त्यामुळे नकळत आघात होत असतात. शहरी, ग्रामीण, गोरा-काळा, स्मार्ट-बावळट, अबोल, पुढे-पुढे करणारा. संकोच अवास्तव गर्व किंवा कमीपणाची भावना येते. हे दोन्ही गंड (Superiority & Inferiority) विद्यार्थ्यांच्या क्षमतेवर विपरित परिणाम करतात. पालकांनी आपल्या मुलामध्ये असे गंड येतील अशी वागणूक ठेवू नये. एखादा मुलगा अभ्यासात हुशार

असला तर त्याचे अवास्तव लाड करणे आणि एखादा अभ्यासात मागे असला तर त्यामुळे त्याला सतत टोचत राहणे, त्याचा तिरस्कार करणे, त्याला हीन लेखणे हे टाळायला हवं.

केवळ परीक्षेच्या दृष्टीनंच नव्हे तर विद्यार्थ्यांच्या व समाजाच्या संपूर्ण हिताच्या दृष्टीनंच नीट विचार केला तर लक्षात येईल की केवळ स्पर्धेत यशस्वी झाला तर त्यातून विद्यार्थ्यांची त्या क्षेत्रात कुवत सिद्ध झाली तरी काहीच सिद्ध होत नाही. त्याचप्रमाणे एखादा विद्यार्थी स्पर्धेत टिकला नाही तरी तो इतर क्षेत्रात नालायक असल्याचा व त्याचं मन संकुचित, संवेदनाही, उथळ व असहिष्णु असल्याचं सिद्ध होत नाही!

त्यामुळे पालकांनी मुलांवर आणि मुलांनी स्वतःवर विनाअट प्रेम करावं. बिनशर्त प्रेम करावं. त्यामुळे मन स्वस्थ होईल व अभ्यासाला जोर येईल. अन्यथा हुशार म्हणून चढवून ठेवलेली मुलं अपेक्षित यश न मिळाल्यामुळे खचून जाण्याची शक्यता असते आणि 'ढ' म्हणून सतत हिणवल्या गेलेली मुलं खचून गेल्यामुळे त्यांच्या कुवतीएवढंही यश मिळवू न शकण्याची शक्यता असते.

स्वसामर्थ्याचा शोध

योग्य दृष्टीकोन, प्राधान्यक्रम, वेळेचं नियोजन, सुसंवाद, मनाची एकाग्रता व तिच्यासाठी संवाद, तात्पुरता स्वीकार, डोळस आज्ञापालन आणि गंडांवर मात यांच्या मागून येणारी पण अत्यंत महत्त्वाची बाब म्हणजे स्वतःच्या सामर्थ्याचा शोध घेण्याची, अनुभव घेण्याची आणि ते सामर्थ्य योग्य प्रकारे प्रगट करण्याचा! यात आपण जसे यशस्वी होत जातो तसा आपला आत्मविश्वास अधिकाधिक बुलंद होत जातो! अधिकृत किंवा अनधिकृत, प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष, शालेय वा शालाबाह्य अशा कोणत्याही शिक्षणामध्ये स्वसामर्थ्याचा शोध, अनुभव व प्रगटन करण्याचं पुरेसं शिक्षण दिलं जात नाही. त्यामुळे विद्यार्थीच नव्हे तर पालकही दुबळेच बनलेले आढळतात. हे पालक व विद्यार्थी परीक्षेत यश मिळावं म्हणून अगदीच आगतीक होतात व "गाऱ्हाणी घालणं", "प्रसाद चढवणं", "पूजा घालणं", "ज्योतिषाकडे धावणं" असले प्रकार करू लागतात. ह्या साऱ्या बाबींना धार्मिकता, अध्यात्म, आस्तिकता इत्यादी शब्दांमध्ये गुंडाळून दाखवलं की त्यांचं समर्थनही होतं, त्यांना मोठेपणाही प्राप्त होतो. एवढंच नव्हे तर इतरानाही तसं उद्युक्त केलं जात व तसं न केल्यास अपयश येईल अशी भीतीही दाखवली जाते!

ह्या साऱ्यामुळे अभ्यास बाजूला पडतो आणि आगतिकता वाढत जाते. जप म्हणजे स्वतःच्या खऱ्या स्वचच् स्मरण असतं. म्हणजे जप. याला (Thought Anchor) असे ही म्हणतात. मानसशास्त्रीय दृष्ट्या वेगवेगळ्या विचारांमागे भटकणारं, गुन्हेगारी भावना व आत्मघात यामध्ये ओढलं जाणारं, न्यून वा उच्चगंडानी विकृत होणारं, भूतकाळ आणि भविष्यकाळामध्ये पूर्व ग्रहांमध्ये चिरफाडलं जाणारं, आशा दुभंगलेलं निराशेमध्ये ताणलं जाणारं, हाव व तिटकारा यात विभागलं जाणारं मन जपामुळे स्वस्थ व भक्कम होतं आणि आत्मविश्वास अधिकाधिक वाढत जातो. परीक्षेतील यशाचाच नव्हे तर एक खऱ्या अर्थानं यशस्वी होण्याचा मार्ग नक्कीच सुकर होतो.

इच्छा मुक्ती

२५.१०.१९९१

आत्मज्ञानाची एक निष्पत्ती व स्वतंत्रतेची फलप्राप्ती. आत्मज्ञान व स्वयंपूर्णतेचे साधन व मार्ग.

सच्चिदानंदाची प्राप्ती इतरांबरोबरच्या इतरांविषयीच्या न्याय्य दृष्टितून येते. सच्चिदानंदप्राप्ती अंतःकरणांच्या थेट भेटीतून, संवादातून उत्कट सहिष्णुतेतून येते.

आगळ्या एकटेपणातून, ईश्वराशी एकत्व पावण्यातून आणि समेष्टिशी समरस होण्यातून अस्सल सहिष्णूता येते.

कुणाहीकडून अपेक्षा करणे हे कच्च्या आंब्याचा रस काढण्याचा प्रयत्न करण्यासारखं आहे. कुणालाही निरुपयोगी, क्षुद्र, संकुचित ठरवून नालायक ठरवणं म्हणजे कच्चा आंबा पिकण्यासाठी न ठेवता नासका समजून फेकून देण्यासारखं आहे.

द्रष्टा गुरु आईचे वात्सल्य, मित्राचा समजूतदारपणा, शिक्षकाची शिष्यातील गुणाबद्दलची पारख व वास्तववादी आशावाद किंवा उमेद, पित्याचा आत्मीयता आणि आशावादपूर्ण दृष्टीकोन, ईश्वराचा दयाळू व कृपाळूपणा व समरसता, विश्वसमावेशक अस्तित्वाचे आत्मज्ञान व खंबीरता, काळातील एकत्वजन्य निरपेक्ष प्रेमातून येणारा वैफल्याचा अभाव, सुरक्षितता व निर्भयता उद्वेगपूर्ण वैराग्याची व अपेक्षाभंगजन्य प्रतिक्रियेची अनुपस्थिती हे सारे स्वतःपाशी बाळगून असतो. खरा नेताही हे गुण बाळगून असतो.

अहंकार

अहंकार हा शब्द पुष्कळादा गर्व, दंभ, अभिमान, माज वगैरे अर्थ सूचित करतो. परंतु अहंकाराचं स्वरूप तेवढ्यापुरतं मर्यादित नाही. अहंकाराचं यथार्थ स्वरूप जाणून घेण्यासाठी देहबुद्धी हा शब्द नीट समजून घ्यायला हवा. देहबुद्धी म्हणजे स्वतःचे संकुचित, वैयक्तिक अस्तित्व हेच पूर्णस्य आहे, असे समजण्याची गफलत.

स्वतःच्या अस्तित्वाचे निसर्गातील स्थान, स्वतःच्या मर्यादित इच्छा, वासना, भावना, उर्मी, आकांक्षा वगैरेंचा इतरांच्या जीवनाशी असलेला संबंध, यांची यथार्थ जाणीव नसणे हे अहंकाराचे मुख्य वैशिष्ट्य होय. स्वतःच्या मर्यादित जाणीवेला प्रमाणभूत मानण्याचा प्रमाद करणारे कळत-नकळत वास्तवता

Objectivity चे प्रमाण नाकारतात व Subjectivity च्या पिंजऱ्यात स्वतःला विज्ञानवादी, बुद्धीवादी, अध्यात्मिक, धार्मिक वगैरे पैकी एखादी बिरुदावली बेलाशक चिकटवून निःसंकोचपणे मिरवतात. निःसंशयपणे कामगार, शिक्षणतज्ञ, वैज्ञानिक, कलाकार वगैरे एखाददुसऱ्या गुण वा कार्यकुशलतेच्या विशेषणाने स्वतःला ओळखू लागतात. कुणी स्वतःला तत्त्वज्ञानी, विचारवंत समजू लागतात.

स्वतःविषयी असं सदोष आकलन म्हणजे अहंकार. अखंड अस्तित्वाच्या अंशाला पूर्ण अखंड अस्तित्व समजण्याची सदोष व खंडित जाणीव म्हणजे अहंकार.

स्वतःचे शरीर, वासना, भावना, कल्पना, विचार यांची वैयक्तिक व त्रुटीपूर्ण जाणीव; अर्थात अहंकार कधीही सुटा असत नाही, निरुपद्रवी असत नाही. ह्या जाणीवेतून नकळत माणूस स्वतःच्या अस्तित्वाची भोवतालच्या वातावरणाशी सांगड घालण्याचा प्रयत्न करीत असतो. कधी कळत तर पुष्कळदा नकळत.

वक्तृत्व, लेखन व्यवस्थापन, मार्गदर्शन, उत्पादक वा सर्जनशील वृत्ती, कलात्मक वृत्ती वगैरे द्वारे माणूस परिस्थितीशी Interact होत असतो.

पण स्वतःच्या अहंकाराची जाणीव नसणे ही खरी नेणीव आहे. ह्या नेणीवेमुळे व्यक्तिच्या वातावरणाशी-समाजाशी-कुटुंबाशी विविध स्तरांवर होणाऱ्या प्रक्रीया 'बे' भान असतात. त्यात कधी स्वतःच्या विचारांचा हट्ट असतो तर कधी स्वतःच्या धर्माचा आग्रह. कधी स्वतःच्या संस्कृतीचा बडेजाव असतो, तर कधी स्वतःच्या कर्तृत्वाचा डंका. कधी स्वतःला प्रेषित समजण्याची वृत्ती तर कधी स्वतःला क्रांतीचे मक्तेदार समजण्याची धुंदी. कधी स्वतः लोकांच्या मुक्तिचे अग्रणी असण्याचा भ्रम तर कधी स्वतःच्या पांडित्याने जग Enlightened अशी होणार श्लाघा. ह्या नेणीवेमुळे माणूस स्वतःचे मुक्तिपंख कापून पिंजऱ्यात कमी-अधिक कुवतीनुसार इतरांचे मुक्तिपंख कापायलाही कारणीभूत होत असतो.

विशेष महत्त्वाची बाब अशी की ते सारे इतर त्यांच्या नेणीवेच्या खास स्वरूपामुळे उपरोक्तांची नेणीव पोसतात. सहज हृदयाला झोंबणाऱ्या शोषितांप्रमाणेच भक्त, अनुयायी, निष्ठावान शिष्यगण, वगैरेची नेणीव ही त्यांच्या हीनगंडात्मक जाणीवरूपी अहंकाराविषयी असते. स्वतःची स्वतःविषयीची हीनगंडात्मक जाणीव सदोष आहे हे त्यांना कळत नसल्याने ते ह्या ना त्या प्रकारे स्वतःस गुलाम बनविले जाण्याच्या प्रक्रियेत सहभागी व उपयुक्त होतात. दुसऱ्याच्या भ्रामक मोठेपणासमोर मान डोलवता सर्व क्षेत्रातील गुलामी रक्ता भिनवून घेतात.

शोषित, शोषकांच्या अध्यात्मिक अवनतीला, तर शोषक शोषिताच्या अध्यात्मिक-भौतिक दुरावस्थेला पोसतात हे सत्य आहे. त्यामागील प्रमुख कारण अहंकाराच्या नेणीवेतून फोफावलेला अहंकाराचा राक्षस आहे.

त्या राक्षसानं सर्व क्षेत्रात चालू ठेवलेलं थैमान आहे.

उध्दगामी मुक्तीपर्वाचे सर्व क्षेत्रातील महामार्ग खुले करण्यासाठी अहंकाराचा राक्षस ठार करणं आवश्यक आहे. कारण तेव्हाच बेभानपणे आर्थिक, सांस्कृतिक, वैचारिक, राजकीय वगैरे सत्तास्थानाना

चिकटून रहाणारे व त्यांच्या बडग्यापायी सर्वतोपरी भरडणारे दोघांचीही खरी मुक्ती प्रत्यक्षात येण्याची प्रक्रिया वेग घेईल.

समग्र सल्ला - एक अत्यावश्यक सामाजिक गरज

विवेक - १९९८

एकेकाळी जीवनाचे स्वरूप आजच्यापेक्षा साधे व सरळ होते. त्याकाळी तांत्रिक व औद्योगिक प्रगती आजच्याएवढी नव्हती. त्याकाळात वेगवेगळ्या धर्मांचे अनुयायी त्यांच्या धर्मांमध्ये घालून दिलेल्या पद्धतीने जगत होते. धर्मग्रंथांमध्ये सुस्पष्ट संकेत, नियम, रूढी होत्या. त्या काळी व्यक्तिस्मोर व्यवसाय, विवाह, आचार इत्यादींबद्दल अतिगंभीर समस्या नव्हत्या. तसेच समस्या असल्या तर धर्माच्या चौकटीत त्यांना उत्तरं शोधली जात होती व ती मान्य केली जात होती. त्याचप्रमाणे समस्यांना हलकं करणारं कौटुंबिक जिवाळ्याचं वातावरण होतं. आजी, आजोबा, आई, वडील, इतर वडिलधारे, नातेवाईक, सवंगडी यांच्यात एक सुसंवाद होता. चाकोरी असली तरी तिचा आधारही होता. त्याचप्रमाणे समस्या निर्माण झाल्या तर, पुराणिक, ज्योतिषी, किर्तनकार, वैद्य, पंच, वृद्ध आचार्य मंडळींचं मार्गदर्शन होतं व ते सर्वसामान्यपणे मानलं जात होतं. महत्त्वाची बाब म्हणजे वैयक्तिक स्वार्थ व सामाजिक कल्याण यांचा बऱ्यापैकी समतोल होता. त्या काळातल्या काही बाबी आज अन्यायकारक ठरल्या, तरी सामान्य जीवन मोठ्या प्रमाणात स्वस्थं होतं हे खरं. सुबत्ता नसली तरी अस्वस्थता, अशांतता व असहाय्यता कमी होती.

औद्योगिक क्रांती, तांत्रिक व वैज्ञानिक उपलब्धी, जागतिकीकरण, व्यक्तिवाद, जीवनाचा वाढलेला वेग आणि इतर अनेक बाबींनी दोन गोष्टी घडल्या. शिक्षण, व्यवसाय, उद्योग, कारागिरी वगैरेतील धर्माची चाकोरी संपत चालली. व्यक्तिस्वातंत्र्य वाढलं. त्यातून व्यक्तिचा ऐहिक स्वार्थ साधणाऱ्या आणि नव्या क्षेत्रांची व्यक्तिगत स्वार्थपोषक बनले. त्यातून स्पर्धा वाढली. मुक्त अर्थव्यवस्थेत वैयक्तिक स्वार्थ व अनियंत्रित महत्त्वाकांक्षा मुक्त झाल्या. धर्माची चाकोरी, धर्मातील नीतिनियम, धर्मपंडितांचे मार्गदर्शन, पंचाचा सल्ला, वडिधाऱ्यांचा प्रेमळ हितोपदेश वगैरे मोडीत निघत चालले. स्वार्थ-स्पर्धा - जाहिरात - इच्छा - डावपेच - सत्ता-स्पर्धा - हिन डावपेच - संघर्ष - गुन्हे युद्धखोरी असं दुष्टचक्र सुरु झालं. साहजिकच नव्या परिस्थितीतील नव्या समस्या सोडविण्यासाठी सल्लागारांची गरज निर्माण झाली. अभ्यासक्रम निवडणे, व्यवसायाची निवड, जाहिरात, विक्री, व्यवस्थापन, राजकारण वगैरे अनेक क्षेत्रात सल्लागार तयार झाले. विचारवंत, समाजसुधारक, लेखक, बुद्धिवंत यांनीही सल्लागाराची, हितोपदेशकाची भूमिका बजावली. नवे पंथोपपंथी तयार झाले. बुवा, महाराज, भगवान, योगी, सद्गुरु वगैरेंनीही आपापल्या परीने समाजाला मार्गदर्शन केले. त्यांच्या यशापशाची, व्याप्तीची, मर्यादेची, आवाक्याची, उपयुक्ततेची प्रतिबिंबे आजच्या सामाजिक परिस्थितीत सुस्पष्टतेने दिसत आहेत. त्यांचा वेगळा तपशील मांडण्याची गरज नाही. कारण परस्परामधील प्रेम, जिवाळा, व्यावसायिक सचोटी, परिसराची स्वच्छता,

कर्तव्यनिष्ठा, शारीरिक व मानसिक स्वास्थ्य, समाधान वगैरे मापदंड लावल्यास वाचकांना सध्याच्या वैयक्तिक व समाजिक स्वास्थाची परिस्थिती काय आहे हे सहज ध्यानात येईल.

हे बदलण्यासाठी समाजवादी तत्त्वज्ञानाने व्यक्तिस्वार्थाचा संकोच करण्याचा मार्ग सुचविला. परंतु मुळातच सर्व व्यवस्था व सल्ल्याची रचना, उभारणी वैयक्तिक स्वार्थ व महत्वाकांक्षेवर झालेली असल्याने स्वार्थी संकोच म्हणजे व्यक्तिस्वातंत्र्यावर घाला ठरला. व्यक्तिगत स्वार्थाने उसळी मारली व नव्या व्यवस्थापनाने, नव्या अधिकारशाहीने, नव्या नोकरशाहीत त्यांचं थैमान सुरु झालं. व्यक्तिस्वार्थाचा कृत्रिम संकोच अयशस्वी ठरला.

जुनी चाकोरी व जुनी सल्लाकेंद्रे नष्टप्राय होत असल्यामुळे जी अस्वस्थता व अशांती आहे, तिच्यावर मात करण्यासाठी नवी समाजव्यवस्था व नवी सल्लाकेंद्रे तयार करताना जर ते व्यक्तिवादी व समाजवादी जीवनदृष्टीवर आधारलेले असेल तर निरुपयोगी वा हानीकारक ठरत आहेत, ठरणार आहेत.

विश्वकल्याणाची दृष्टी असलेली नवी सल्लाकेंद्रेच नवे विश्वकल्याणकारी संकेत व समाजव्यवस्था प्रत्यक्षात आणू शकतात. जीवनाच्या विविध क्षेत्रातील सल्लाकेंद्रांनी त्यासाठी सम्यक आरोग्य आत्मसात करायला हवं. अशी विश्वकल्याणकारी दृष्टी व सम्यक आरोग्याचं दिग्दर्शन श्रीमद्भगवद्गीतेमध्ये आहे.

गीता सम्यक आरोग्य आणि विश्वकल्याणाची दृष्टी कशी प्राप्त करून देते व त्यातून नवे संकेत, नवी समाजव्यवस्था कशी प्रत्यक्षात येऊ शकते आणि व्यक्ति व समाज यांचं जीवन प्रगत व समृद्ध कसं होऊ शकते हे एका लेखात विशद करता येणे शक्य नाही. 'सहस्रनेत्र', 'आरोग्याचा आरसा', 'संपूर्ण आरोग्याचा विकास', 'Health in Geeta', 'संपूर्ण आरोग्य का राजमार्ग' अशा अनेक पुस्तकातून मी ते विशद केलेलं आहे. परंतु याठिकाणी एवढं म्हणता येईल की, गीतेमुळे दृष्टी व्यापक होते. समस्यांची जाणीव व्यापक होते.

या ठिकाणी हेही नमूद करता येईल की, गीता हे वैश्विक आहे. संप्रदायातीत आहे. अवैज्ञानिक नाही. विज्ञानातीत आहे. आद्य शंकराचार्य, आणि पोलिनित इसीवत या तुर्की उपपंतप्रधानापर्यन्त अनेकानेक प्रज्ञावंतांनी गीतेला परमोच्च स्थान दिले, ते अंधश्रद्धेतून वा भाबड्या हटवादी कडवेपणातून नव्हे.

गीतेप्रमाणेच विष्णूसहस्रनाम व नामस्मरण यांचा अभ्यासदेखील सल्लादानाला सर्वसमावेशक, समाधानकारक व परिपूर्ण बनवतो. कारण विष्णूसहस्रनाम व नामस्मरण या बाबीदेखील अवैज्ञानिक, संकुचित, सांप्रदायिक नाहीत. अंधश्रद्धा पोषक नाहीत. आद्यशंकराचार्य, आचार्य विनोबा यांना विष्णूसहस्रनाम अतिप्रिय होते व त्यांनी त्यावर निपुराणात्मक ग्रंथ लिहिले. तर महात्मा गांधींच्या जीवनात रामनामाला सर्वोच्च स्थान होते.

सर्व क्षेत्रातील उच्चपदस्थ अधिकारी, सत्ताधारी व्यक्तित्वांच्या हातून परिपूर्ण असे नवे संकेत व नवा समाज घडावा यासाठी समग्र सल्लागारांची अत्यंत निकडीची आवश्यकता आहे. विविध क्षेत्रातील सल्लागारांनी या बाबीचा आस्थेने विचार व स्वीकार केला आणि उच्चपदस्थ, सत्ताधारी वा इतर

नेत्यांनी सर्वसामान्यतः सर्वानाच सल्लागार निवडताना या बाबींना सर्वाधिक महत्त्व दिले, तर व्यक्ति व समाजजीवन समर्थ, समाधानी, प्रगल्भ आणि समृद्ध व्हायला वेळ लागणार नाही.

शांतता दल स्थापणे कितपत योग्य? (लोकसत्ता- २४.०१.१९९१)

श्री. राम कापसे यांनी उत्तरप्रदेशातील मुलायसिंग यादव संकल्पित तथाकथित शांतता दलाबद्दलची दिलेली माहिती (लोकसत्ता दिनांक - १७.०१.१९९१) धक्कादायक आहे. जातीय व धार्मिक निकषावर अशी सेना तयार करणे राज्यघटनेला धरून आहे का? सरकारकडे जमा होणारा कर हा जातीय-धर्म निरपेक्षतेने राष्ट्र विकासासाठी वापरायचे सोडून एखाद्या विशिष्ट जातीसाठी-धर्मासाठी वापरणे गैर आहे, धोकादायक आहे. पक्षीय-पंथीय दृष्टी बाजूला ठेवून अशा तऱ्हेची जातीय-धार्मिक शांतिसेना स्थापण्यास कसून विरोध व्हायला हवा.

निर्भयता व निःस्पृहता सोडणे हा पळपुटेपणा (लोकसत्ता- ०५.०१.१९९३)

‘आत्मज्ञानाचा दिवस’ अग्रलेख सदहेतूपूर्ण आणि संमजस आहे. अशा लेखनाची आज गरज आहे. व्ही. पी. सिंगसंबंधीतील भावनाही योग्य आहेत.

फक्त एकच बाब सुचवावीशी वाटते. मंदिरांची भरमसाट वाढ व आत्यंतिक (व पुष्कळदा ढोंगी) अशी अभाविकता(!) म्हणजे हिंदू धर्म नव्हे आणि इतरांची प्रार्थनास्थळे पाडणे हा हिंदूधर्म नव्हे हे म्हणतानाच कडव्या धर्मध आक्रमकतेला आव्हान देणे, ज्ञानेश्वरी, दासबोध, गाथा, गीता, योगसूत्रे, महाभारत, रामायण, भागवत इत्यादींची शिकवण निर्भयपणे व निःस्पृहतेने समाजात न मांडणे, न शिकवणे व न आचरणे हाही हिंदूधर्म नव्हे. तो पळपुटा करटेपणा आहे.

कडवा अविवेक सोडणे जसे योग्य तसेच निर्भय व साहसी वृत्तीने उपनिषदे, गीता इत्यादींचा जगात प्रसार व आचार करणे अत्यावश्यक आहे. विश्वकल्याणाचा महामार्ग खुला करायचा असेल तर याला पर्याय नाही. अगदी लहानपणापासून हे शिक्षण देणे अत्यंत निकडीचे आहे.

अन्य कोणताही धर्मसंप्रदाय खतरेमें असो, हिंदूधर्माचे अधिष्ठान आत्मज्ञान आहे. त्यामुळे चिरंतन चैतन्याचा महास्रोत लाभलेला हा विश्वकल्याणकारी वारसा कधीही नष्ट होणार नाही, कधीही धोक्यात येणार नाही. आपण सर्वांनी सर्वसमावेशक अशा सनातन धर्माची तत्त्वे आचरायची, ती “आत्मनो मोक्षार्थं जगद्धिताय च” या भूमिकेतून, स्वतःच्या व जगाच्या उन्नतीसाठी! असुरक्षितेपोटी भयाने नव्हे तर परमकर्तव्य म्हणून धाडसीपणाने विजिगिषु उत्साहाने.

उपयुक्ततावाद, विधर्मीपणा, डावे, उजवे व मधले असे सारे विचारप्रवाह आचार-विचार व प्रथा, अंधश्रद्धा हे सारे धोक्यात येईल पण चराचराचा आधार तसा आत्मज्ञानाधिष्ठित अशा धर्म ज्याला सनातन, वैदिक किंवा हिंदूधर्म म्हणतात तो अजरामर आहे. चिरंतन आहे. साऱ्या विश्वाचा तारक आहे. विश्व धोक्यात आले तर तो तारु शकेल पण स्वतः धोक्यात नाही व धोक्यात येणार नाही.

डॉ. ब्रह्मगिरींची ज्येष्ठता.

“हॅलो !”

“हॅलो !”

“ हॅलो, मी प्रभातमित्र दैनिकाचा वार्ताहर पोपट हिरवे बोलतोय !”

“बोला! डॉ. ब्रह्मगिरी म्हणाले.

“ डॉक्टरसाहेब आपली मुलाखत घ्यायची होती. केव्हा येऊ शकतो? केव्हा भेटू शकतो?”

“ उघा सकाळी दहा वाजता.” डॉ. ब्रह्मगिरींनी वेळ दिली.

दुसऱ्या दिवशी पोपट आपली शबनम खांद्याला लटकवून कॅमेरामनसह डॉ. ब्रह्मगिरींच्या फॅलटसमोर ठीक दहा वाजता हजर झाला.

बेलचा आवाज येताच डॉ. ब्रह्मगिरींनी दरवाजा उघडला. “आपणच पोपट का?” समोरून होकारार्थी प्रतिसाद मिळताच त्यांनी पोपट व कॅमेरामन दोघांना आत बोलावून बसवून घेतलं.

एक दोन मिनिटे दोघांना परिचय करून घेण्यात करून गेल्यानंतर डॉ. ब्रह्मगिरी समोरच्या कोचवर बसले व त्यांनी पोपट व कॅमेरामन यांच्यासाठी ताजा संत्र्याचा रस आणि टोमॅटोची धिरडी आणायला सांगितली.

“ आपण जेष्ठ नागरिक संघाचे अध्यक्ष केव्हा झालात? आणि कोणत्या हेतूने झालात?” पोपटानं मुलाखतीला सुरुवात केली.

डॉ. ब्रह्मगिरी खाकरले. काहीही बोलायला सुरुवात करण्यापूर्वी त्यांना खाकरण्याची सवय होती. ते म्हणाले “ मी गेल्या वर्षीच निवृत्त झालो आणि मित्रमंडळींच्या आग्रहाखातर जेष्ठ नागरिक संघाचं अध्यक्षपद स्विकारलं.”

“ हो. पण तुमच्याही मनात काही कल्पना असतील ना? पोपटनं चौकसपणा दाखवला.

निवृत्तीनंतर अर्थात सरकारी नोकरीतून काय करायचं याबद्दल एक तत्व मी निश्चित केलं होतं. ते म्हणजे सतत सामर्थ्याची जोपासना करायची.

पोपट थोडासा बुचकळ्यात पडला. ते पाहून डॉ. ब्रह्मगिरी म्हणाले,

“ नोकरी करीत असताना आपल्याला एक प्रकारचं समाधान असतं. चार लोकं आपली चौकशी करतात, आपल्याला मानतात, आपलं ऐकतात... आणि विशेष म्हणजे लोकांना आपली गरज असते... किंवा गरज असल्यासारखं आपल्याला वाटतं व आपला अहंकार चुचकारला जात असतो. आपली प्रतिष्ठा, आपलं महत्त्व, आपली ताकद यांनी आपण सुखावत असतो. निवृत्तीनंतर लंगड्याची कुबडी गळून पडल्यासारखं होताना मी अनेकांना पाहिलं आहे. त्यामुळे निवृत्तीनंतर सामर्थ्य जोपासण्याव्यतिरिक्त आणखी कोणताही विचार मला सुचला नाही!”

पोपटनं मान डोलावली. पण त्याच्या चेहऱ्यावर अजूनही गोंधळाचे भाव होते.

डॉ. ब्रह्मगिरी क्षणभर थांबले. मग त्यांनी पोपटला समजावलं. “हे पहा आम्ही जेष्ठ नागरिक पुष्कळदा विचित्र मनःस्थितीत असतो. मोठ्या मोठ्या पदांवरून वा व्यवसायातून निवृत्त झाल्यामुळे, अनुभव घेतल्यामुळे, अधिकार उपभोगल्यामुळे, मानसन्मानाची चव चोखल्यामुळे आम्हांला मोठेपणाचं एक प्रकारचं व्यसन जडलेलं असतं.

परंतु त्याच्या अगदी विरुद्ध अशा दिशेनं होणारी वाटचाल आमच्या वाट्याला यायला लागते! अधिकार जातो, मानसन्मान संपतो, जरब सोडाच कुणाला आपली दखलही घेत नसतो! शारीरिक शक्ती, क्षमता, डौल, सौंदर्य, उत्साह ही सर्वसामान्य समोरच्या व्यक्तीने कदर केल्यामुळे वाढतात. पण निवृत्त व्यक्तींना हळुहळु शारीरिक दुबळेपणा, मर्यादा, कोमेजणारं सौंदर्य, निरूत्साह ही ग्रासू लागतात आणि समोरच्या व्यक्तीच्या डोळ्यात त्याचं प्रतिबिंब अगदी बोचऱ्या भडकतेनं दिसू लागतं! आपली गरज संपत चालली आहे, आपण निरूपयोगी बनत चाललो आहोत व आपल्या अस्तित्वाची इमारत ढासळत चालली आहे, ही सलणारी जाणीव दिवसेंदिवस त्यांना खरोखरच खचवू लागते. संपवू लागते”

पोपटला आता लक्षात आलं, की ब्रह्मगिरींचा विचार तरुणांना पटकन आकलन होण्यासारखा नव्हता. परंतु प्रत्येक वयस्कर व्यक्तीच्या काळजाला भिडेल व तिला आपलासा वाटेल असाच होता. सामर्थ्यजोपासनेचा हा विचार जेष्ठ नागरिक संघाच्या माध्यमातून कसा आमलात आणणार?” पोपटची जिज्ञासा आता वाढली होती.

‘ हे पहा पोपट, खरं तर जे आता माझ्या मनात आहे ते करियरच्या सुरुवातीला कळलं असतं तर खूपच बरं झालं असतं. कारण “आत्मनो मोक्षार्थं जगत् हिताय” ही संकल्पना त्यावेळी मनात रुजली असती तर वैयक्तिक सुखदुःखांनी इतकी वर्षं दडपला गेलो नसतो. पण उशीरा का होऊना पण थोडंफार शहाणपण सुचलय असं म्हणायला हरकत नाही. आता मी, आमचा जेष्ठ नागरिक संघ यांच्या द्वारे सामर्थ्याची जोपासना करत आत्मनो मोक्षार्थं जगत् हिताय च ही संकल्पना प्रत्यक्षात आणण्यासाठी मरेपर्यंत.... हसत खेळत लढणार आहोत! अगदी स्पष्ट सांगायचं तर...

“ गेल्या वर्षभरातील आपले उपक्रम कोणते व कसे झाले?” पोपट त्यांना मधेच तोडत विचारलं. त्याला मुलाखत एकसूरी व्हायला द्यायची नव्हती.

डॉ. ब्रह्मगिरींनी त्याच्यासमोर एक पुस्तिका ठेवली. “या पुस्तिकेमध्ये आमच्या संस्थेनं केलेल्या कार्याची आणि पुढील उपक्रमांची संपूर्ण माहिती दिलेली आहे.” ते म्हणाले. “अभ्यास, अनुभव आणि

प्रचार अशी त्रिसुत्री आम्ही प्रत्यक्षात आणतो.”

“म्हणजे?” पोपटनं पुन्हा स्पष्टीकरण मागितलं !

शारीरिक, मानसिक, वैचारिक, अध्यात्मिक सामर्थ्य म्हणजे काय? शारीरिक, मानसिक, वैचारिक, अध्यात्मिक दुबळेपणावर मात करणे म्हणजे काय? कौटुंबिक, सामाजिक व सांस्कृतिक असहायता व वैफल्य नष्ट कसे करायेचे? सार्वत्रिक वेदनेवर मात करण्याचे सामर्थ्य म्हणजे काय? शैक्षणिक, आर्थिक व थोडक्यात म्हणजे सम्यक आरोग्याचं सामर्थ्य म्हणजे काय? ह्या बाबींचा अभ्यास करणं हे फार महत्त्वाचं आहे. त्यासाठी आम्ही व्याख्याने, वर्कशॉपस् , ग्रंथसंग्रह, नामस्मरण इत्यादी अनेक मार्गांनी अभ्यास करतो. व्यायाम, नामस्मरण, आहार, प्राणायाम, योगासने, पर्यावरण, छोटे छोटे औद्योगिक, व्यापारी, शैक्षणिक व इतर उपक्रम अशा अनेक मार्गांनी अनुभव घेतो. आणि पुस्तक विक्री, केबल चॅनेल व दुरदर्शन कार्यक्रम, पुस्तकांच्या भेटी, सल्लागार केंद्रे, वर्तमान पत्रातून पत्रे व लेख इत्यादि मार्गांनी सामर्थ्यजोपासनेचा अभ्यास व अनुभव आम्ही प्रसारित करतो!

“ पण यासाठी आपल्याला कुणी प्रयोजक, देणगीदार लाभले आहेत? ”पोपटला नव्या युगाची कंप्लान्स माहीत होती!

हा फारच उत्तम प्रश्न विचारलात!

“नायम् आत्मा बलहीनेन लभ्यः” दुबळेपणा, लाचारपणा, फुकटेपणा, स्वाभिमानशून्यता, केविलवाणेपणा, परावलंबीत्व, पळपुरेपणा, बांडगुळपणा, आगतीकपणा, भिन्नेपणा, असाह्यता हे सारं गाडून आम्ही कार्य करतो. आत्तापर्यंत लाखो रूपये मिळवले, सुखदुःख उपभोगली... मावळते झालो. तरी आम्ही सुर्यच आहोत हे लक्षात ठेवणं आता आम्हांला जमू लागलय.

हळु हळु पण निश्चितपणे सरकारे, उद्योजक, व्यापारी, समाजकार्यकर्ते, विचारवंत, राजकीय नेते इत्यादी सर्व स्तरातील लोकांच्याही लक्षात येऊ लागलय की हे म्हातारे चैतन्याची खाण आहेत, अमृताचे कुंभ आहेत. फुकटे लाचार नाहीत! आमची कामं आम्ही मनापासून आनंदाने करतो, उत्तम मोबदला मिळवतो आणि आमच्या कार्याचा दर्जा व विस्तार वाढवतो. अत्युत्तम दर्जामुळे आमचे उपक्रम सर्व दृष्ट्या यशस्वी होतात व अनुभवामुळे आत्मविश्वासाची व अर्थप्राप्ती वाढवतो. त्यामुळे ज्ञानाची उपासना करण्यासाठी उत्तमोत्तम ज्ञानी लोकांचे मार्गदर्शन व पुस्तकादी साहित्य आम्हाला परवडते. एवढेच नव्हते तर आमचा अभ्यास व अनुभव यांचा प्रचार करतानाही आम्ही संबंधित संस्था व व्यक्ती यांना प्रतिष्ठा व प्रसिद्धी मिळवून देत असल्याने प्रचाराचं कामही वेगानं व प्रभाविपणे होतं! त्यामुळे अभ्यास, अनुभव व प्रचार अगदी आनंददायक आनंदवर्धक व सामर्थ्य संजीवक पद्धतीनं पुढे जातात! प्रयोजक व देणगीदारांच्या मागे आम्हाला जावं लागत नाही!”

आता मात्र पोपट समजून चुकला की डॉ. ब्रह्मगिरींकडे खरोखरच अमृताचा कुंभ आहे! आनंदाची संजीवनी आहे! चैतन्याची खाण आहे!

वाहतूक- कौडी-गर्दी इत्यादी!

“वडाचे तेल वांग्यावर,” आग रामेश्वरी बंब सोमेश्वरी,” वरातीमागून घोडे” अशा विविध वाक्यप्रचारांचा सढळ हस्ते उपयोग केला तर आपल्या सामाजिक परिस्थितीमागील गोम लक्षात येऊ शकेल.

आता वहातूकीचच पहा ना!

सार्वजनिक की खाजगी? एस.सी. की विदाऊट ए.सी.? डबल डेकर की सिंगल डेकर? चार चाकी की तीन चाकी? सहा सीटर की तीन सीटर? अशा शेकडो उलट-सुलट प्रवाहातून सुखद प्रवासाची सोय होणे मात्र दुरच राहते.

सर्वसामान्य माणसाला (कर्ज काढल्याशिवाय) मोटरसायकल, रिक्षा, टमटम, टॅक्सी, गाडी हे परवडत नाही. त्यातल्या त्यात जर एकादी माता गरोदर असेल, एकादे आजोबा अशक्त असतील, एकाद्या आजीचे गुडघे दुखत असतील तर ट्रेनची धक्काबुक्की अशक्यच असते. खाजगी किंवा सार्वजनिक बससेवा ही खेड्यापाड्यात आणि शहरात अत्यावश्यक बाब आहे. तास न् तास बससाठी थांबावे लागणे किंवा नाईलाजासह रिक्षा वा टॅक्सीनं जावं लागणे हे क्लेशकारक आहेच परंतु संपूर्ण राष्ट्राच्या अर्थकारणावर घातक परिणाम करणारे आहे. पेट्रोल, डिझेल इत्यादिची आयात वाढवून राष्ट्राला दिवाळखोरात ढकलणारे आहे. रस्त्यावरील वाहतूक, रस्त्याची परिस्थिती, प्रदुषण, यावर दुष्परिणाम करणारे आहे. वेडाच्या आवेगामुळे व्यक्तीला वेगाचं वेड लागतं! मग सायकल, ट्राम, टांगा हे नष्टप्राय व्हायला लागतात. अधिकाधिक वेगवान गाड्या कुटुंबातल्या अधिकाधिक व्यक्तींसाठी घेणं हे वेड मग सर्व समंत- सर्वमान्य असं स्टेटस सिंबॉल होतं.

राज्यकर्त्या व प्रशासनकर्त्या लोकांची बुद्धी निष्कपट, निस्वार्थ, विशाल, निष्पाप, न्यायी, खंबीर, शहाणी आणि अचूक असली तर वाटेल ते करून सार्वजनिक व खाजगी बससेवा झपाट्याने प्रोत्साहित करून वाढवणं अत्यावश्यक आहे हे त्यांना कुणी सांगाव लागणार नाही! त्याचप्रमाणे आपण सर्वजण मोटार सायकलीसारखी दुचाकी वाहने, रिक्षा, टॅक्सी व गाड्या यांचा अतिरेकी व घातक वापर टाळू यातही शंका नाही. आपल्यातील धनिक व्यक्तीदेखील गाड्यांचा वापर टाळून बचत करून स्वतःचा आर्थिक फायदा करून घेता घेता ध्वनी प्रदुषण, धुराचे प्रदुषण, रासायनिक द्रव्यांचे प्रदुषण, रस्त्यावरील अपघात हे सारं टाळण्यामध्ये अग्रेसर राहतील यात शंका नाही. स्वार्थ व परमार्थ साधला जातोय हे लक्षात आल्याने देशाचे व पार्यवरणाचे आर्थिक नुकसान टाळण्यासाठी अक्षरक्षः लाखो लोक पुढे

येतील!

पर्यटन वाढवायचं असेल तर सुखाने, स्वस्तात आणि सुरक्षित प्रवास होणं ही पहिली बाब आहे. कल्पना करा! खोपोली, पनवेल,पाली, रोहे इत्यादी गावातून ठाणे, बदलापूर, जव्हार, हाजीमलंग अर्नाळा अशा ठिकाणी एस.टी.नं जाण्यामध्ये सुख, स्वस्ताई व सुरक्षितता असती आपण नसतो का दर आठवड्यातला छोट्या छोट्या तरी सहली काढल्या? पर्यटनस्थळं, रस्ते, वाहने हे सारे स्वच्छ, स्वस्त, सुरक्षित, सुलभ, सुखकारक होण्यासाठी राज्यकर्त्यांची व शासनकर्त्यांची मने स्वच्छ हवी. अंतःकरणे शुद्ध हवी, वृत्ती निस्वार्थी हवी, दृष्टी विशाल हवी आणि बुद्धी तल्लख व लोकहितैषी हवी, असं एकाघाला वाटू शकेल.

तसं वाटलं तर त्याला दोष देता येईल का? कारण अशी अंतर्बाह्य शुचिती असली तरच मग किक बॅक, टेबलाखालचा व्यवहार, लाच, कट, वशिला, फेव्हरिटिझम अशा बाबींचं प्राधान्य कमी होईल हे खरं नाही का? कोणत्या कंपनीकडून, कोणत्या कंत्राटदाराकडे, कोणत्या व्यापाराकडून एवढं कशाला? कुणाहीकडून का असेना आपल्याला मलिदा किती आणि कसा मिळेल अशी वखवख जर नसली तरच बस वहातूक सुधारेल असं कुणाला वाटलं तर ते गैर ठरेल का?

पर्यटनाचा विषय जगता जगता निघाला. पण रोज दोन-दोन, तीन-तीन तास अप-डाऊन करणाऱ्या लाखो आया-बहिणींची दया नको का? आबाल वृद्धांची फिकीर नको का? लंगड्या-आंधळ्या-मुक्या-बहिऱ्या अपंगाची काळजी नको का? ज्या मातृभूमीवर पोसलो, वाढलो, बहकलो, भरकटलो तिच्या बऱ्या-वाईटाबद्दल आस्था नको का असायला? या सर्व भावनांतील एकादी भावना, अगदी यत्किंचित जरी प्रज्वलित झाली तरी ठाणे, घोडबंदर रोड, मानपाडा, कोलशेट, माजिवडा, टिकुजीनीवाडी ते मुंबई अशी सार्वजनिक व खाजगी बससेवा वाढेल व सुधारेल व समाज, व्यक्ती आणि राष्ट्राचं जीवन उन्नतीच्या दिशेने एक पाऊल तरी पुढे सरकेल हे सुर्यप्रकाशाइतकं स्पष्ट आहे!

आरक्षण समर्थन- आरक्षण विरोध- आनंद शाळा

सुमारे पंचवीस ते पस्तीस वर्षे आरक्षणविषयी म्हणजेच आरक्षणाचे उद्दिष्ट आणि त्याची उपलब्धी यावर मी विचार करीत आहे.... इतर अनेकानेक लोकांप्रमाणे...

आज ह्या विषयाने उग्र रूप धारण केले आहे. याविषयी कोणतेही मत व्यक्त करायला समंजस माणूस धास्तावत आहे. काही वेळा ही धास्ती परस्पर विरोधी लोकांच्या तीव्र--- हिंस्र विरोधामुळे असते. तर काही वेळा स्वतःच्या मताची निस्वार्थाता, सर्वसमावेशकता, लोककल्याणकारीता व अचुकता याविषयी खात्री नसल्यामुळे अशी धास्ती असते. पण एक मात्र निश्चित आहे की यामुळे राजकीय स्वार्थाधता, कुटिल सत्ताकारण, समाजकल्याणाविषयीची बेपर्वाई व आर्थिक स्वार्थाधता यांची सरशी होत गेली व होत आहे.

समाजातील शंभर टक्के लोकांचे कल्याण होण्यासाठी सर्वप्रथम जर काय आवश्यक असेल तर शिक्षणाच्या सर्व स्तरांवर उत्पादकता आणि समाजभिमुखता प्रत्यक्षात आणायला हवी. खोपोलीतील आनंद झाला ही रखरखीत व दाहक वाळवंटातील ओऑसिस आहे. मुल्योद्योग ही संकल्पना (जी पंचेच्याळीस वर्षापूर्वी मी पाचवीत शिकत असताना सरकारी प्राथमिक शाळांमध्ये चालू होती) व माझ्या समजुतीनुसार तिच्यामागे महात्मा गांधींची प्रेरणा होती, तिच्यामध्ये उत्पादकता आणि समाजभिमुखता प्रभावीपणे प्रगट करण्याची बीजे होती. सर्व प्रकारच्या शिक्षणामध्ये जर उत्पादकता व समाजभिमुखता रूजवली व जोपासली तर.... १) शिक्षण घेणाऱ्या मुलांची व त्यांच्या कुटूंबियांची आर्थिक अवनती थांबेल. २) त्यांचा आत्मविश्वास व आत्मसन्मान वाढेल. ३) शिक्षण सोडण्याची प्रवृत्ती कमी होईल. ४) बाल मजुरांचे प्रमाण कमी होईल. ५) शिक्षणामुळे येणारी उत्पादकता आणि समाजभिमुखता यामुळे गावातून शहराकडे जाणारा बेकारांचा लोंढा कमी होईल. ६) बेकारांची संख्या कमी होईल. ७) नोकरीसाठीची लाचारी, वणवण आणि हिंस्र स्पर्धा कमी होईल. ८) शिक्षण, उच्चशिक्षण व नोकरी मिळवण्यासाठी होणारे अपप्रकार कमी होतील. ९) शाळा, कॉलेजे स्वयंपूर्ण होतील. १०) ग्रँट (अनुदान) मिळवण्यासाठीचे गैरप्रकार (लाललुचपत, हजेरीपटावरील खोटी संख्या, खोटे निकाल इत्यादी) कमी होतील ११) शिक्षण खात्यावरील आर्थिक व शासकिय (उदा. इन्स्पेक्शनस) ताण कमी होईल. १२) बेकारी कमी होईल.

व्यवसायस्वातंत्र्य म्हणजे आरोग्य स्वातंत्र्य आणि विकास स्वातंत्र्य. समाजाभिमुख व्यवहारातील

आनंदाचे स्वातंत्र. कुशल सत्ताकारणाचे बळी होऊन टंचाईमध्ये परस्परांविरुद्ध आततायीपणाने लढून.... न मरण्याचे ... स्वातंत्र्य! समाजभिमुख व्यवहाराने स्वतंत्र व स्वाभिमानी व सहिष्णु झाल्याने जातिविद्वेषाला व जात्याध राजकारणाला बळी न पडण्याचे स्वातंत्र्य. अनुउत्पादकता शिक्षणामुळे येणाऱ्या वैफल्यजन्य व्यवसानाधिनता अथवा अपराधप्रवणता यातून मुक्त होण्याचे स्वातंत्र्य!

उत्पादकता व समाजभिमुखता याशिवाय समाजातील काही घटक संकुचित स्वार्थ कदाचित साधू शकतील तर काही वैफल्यग्रस्त होतील. परंतु उत्पादकता व समाजभिमुखता यामुळेच समाजातील लोकांना.... आर्थिक, शारिरीक, मानसिक, सामाजिक, सांस्कृतीक, धार्मिक अशा सर्वसमावेशक उत्थानाचा व आनंदाचा लाभ होऊ शकेल.

खोपोलीची आनंदशाळा चालविणाऱ्या सर्वांचे व तेथील विद्यार्थ्यांचे, याच कारणास्तव मनःपूर्वक अभिनंदन व अंतःकरणपूर्वक शुभेच्छा!

आत्मचेतनेचा अविष्कार

दुपारी बारा वाजून चाळीस मिनिटे झाली. जेवणाची वेळ होत आली. हक्काचा घास ग्रहण करण्यासाठी कावळे खिडकीत येऊन वेगवेगळ्या आवाजात रिमाईडर्स देऊ लागले. थंडीचे दिवस असल्याने हवा अल्हादायक होती. खिडक्याच्या आतली आणि बाहेरची झाडे देखील टवटवीत.. प्रसन्न भासत होती. उन्हाळ्यानं येणारी ग्लानी व रखरखीतपणा त्यांच्या अंग-प्रत्यंगावर जाणवत नव्हता.

अशा प्रसन्न स्थितीत असताना प्राणायाम करून जेवावं असं ठरवलं. पन्नाशी उलटल्यानंतर रक्तदाब, मधुमेह, हृदयविकार क्वचित लपलेला कर्करोग अशा संभावना असतात. त्यामुळे जमेल तेव्हा प्राणायाम करणे हे श्रेयस्कर असल्याचं कळल्यापासून प्राणायाम शक्यतो करतो. कोण काय म्हणेल या पेक्षा आपल्याला काय पटतं, काय रूचतं हे महत्वाचं! असो. प्राणायामला सुरुवात केली एवढ्यात जेष्ठ स्नेही व सा. जिद्दीचे संपादक आणि अल्ट्राॅबोरेटरीजचे माजी वर्क्स मॅनेजर श्री. जयंतराव खांडके यांचा फोन आला. कोणताही स्वार्थ नसताना फोन करणारे श्री. खांडके हे चैतन्यमूर्ती असल्यामुळे त्यांनी या चैतन्याचा अविष्कार करण्याविषयीची तळमळ व्यक्त केली. जेष्ठ नागरिक संघाचे अध्यक्ष श्री. बाबासाहेब सुर्वे यांच्या प्रयत्नातून खोपोलीच्या जेष्ठ नागरिक संघाला जागा मिळाल्याचे त्यांनी सांगितले आणि जेष्ठ नागरिकांना स्वतःतील कर्तृत्व, ज्ञान, प्रावीण्य, सृजनशीलता, उत्पादकता प्रगट करण्याची संधी आल्याची भावना व्यक्त केली. सा. जिद्दमध्ये 'डॉ. ब्रह्मगिरींचे श्रेष्ठत्व' हा लेख मी लिहिला होता. त्या अनुरोधाने ही त्यांची भावना होती. सहाजिकच जेष्ठांना या संदर्भात काय करता येईल या विषयी काहीतरी सुचवणारा लेख लिहीण्याची अपेक्षा त्यांनी व्यक्त केली. सहाजिकच प्राणायाम झाल्यावर जेवण पुढे ढकलून लिहायला सुरुवात केली.

ब्रह्मचैतन्य श्री. गोंदवलेकर महाराज यांची प्रवचने वाचताना एक वाक्य माझ्यामनावर एकदम ठसलं. त्या वाक्याचा मथितार्थ असा.... आहे तसं दिसणं (जाणवणं) हे ज्ञान किंवा विद्या आणि आहे त्याच्या विपरीत दिसणं (वा भासणं) हे अज्ञान किंवा अविद्या! वरवर पाहता त्यातील अमृताचा अनुभव येत नाही पण खूप खोल खोल विचार केला तर लगेच स्वतःतील चैतन्याचा स्फूर्तिदायी अनुभव येतो. नामस्मरणानं हा अनुभव विकसीत होतो व दृढ होतो. असं माझ्या हळूहळू ध्यानात येतयं. त्याच अनुभवाच्या आधारावर मी म्हणून की आपण सर्वांनी शारिरीक क्षमता, व्याधी, अपंगत्व, वेदना आणि आजूबाजूची परिस्थिती यर्थातपणे जर जाणली तर आपल्या आनंदमय व समर्थ जगण्यातील मोठीच धोंड बाजूला होईल.

त्या देहाची सुखदुःख, आपली माणसं, आपली परिस्थिती, सामाजिक घडामोडी या सर्वांच्या आधीन होणं व दबणं टळेल आणि सहाजिकच तक्रारीचे, किरकिर करण्याचे सूरही संपतील. आंतरिक अमृताचा वर्षाव करत मस्त जगण्यासाठीची शक्ती स्फुरण पावेल.

अक्कलकोट स्वामींचे वाक्य "भिऊ नकोस मी तुझ्या पाठीशी आहे" फार प्रत्ययकारी आहे. कोणतीही परिस्थिती येऊ दे... माझा देव, माझा गुरू.... माझ्यातलं चैतन्य...माझ्या बरोबर सतत आहे ही भावना सृजनशील जगण्याचा सळसळता उत्साह देते. हाच उत्साहाचा पान्हा मग विश्वकल्याणाच्या प्रक्रियेचा भाग बनून वाहू लागतो. विश्व चैतन्य प्रकट होऊ लागतं. त्याचीच काही छोटी कणं अशी असू शकतील...

१) ज्यामध्ये कोणतेही विशेष नैपुण्य लागत नाही, कच्चा माल सहज मिळतो, उत्पादन झालेला पदार्थ अबालवृद्ध सर्वांना उपयुक्त असतो व गरजेचा असतो व त्यामुळे मागणी असतेच, पण किमान बचत होऊ शकते व कुटण्याचा उत्तम व्यायाम होऊ शकतो, असे पदार्थ बनवणे. उदा. त्रिफळा चूर्ण, अर्जूनसाली, चूर्ण, अश्वगंधाचे चूर्ण, सुंठ-मिरी-पिंपळी म्हणजेच त्रिकटुचे चूर्ण इत्यादी बनवणे. यामध्ये हसत खेळत गप्पा मारत सामुहिक व्यायाम व उत्पादक उत्सवाचा आनंद मिळेल.

२) ज्येष्ठ माता-भगिनी आणि सज्जन एकत्र येऊन याचे पुढचे पाऊल म्हणून गुलकंद, च्यवनप्राश इत्यादी बनवू शकतात.

३) प्रत्येक ज्येष्ठांच्या घरी,दारी, ओसरीवर, टेरेसवर, अंगणात, परसात अगदी दिवाण खान्यातसुद्धा सामुहिकपणे वनस्पतींची लागवड करणे. गवती चहापासून ते तुळस, पिंपळी, ब्राह्मी, वेखंड, भाज्या, पुदिना,कोथिंबीर इत्यादींची लागवड व सामुहिकपणे जोपासना करणे अतिशय उत्कट समाधान देऊ शकते.

४) पूर्वी दिवाळीचा फराळ शेजारणी एकत्र येऊन करत. पापड,सांडगे, चिकवड्या, सालपापड्या, भरलेल्या मिरच्या असे पदार्थही त्या एकत्र येऊन गमती जमतीत करत हे मी पाहिलेलं आहे! ही गंमत साऱ्या ज्येष्ठांनाही अनुभवता आली तर त्यांचं आरोग्य सुधारेलच पण जीवनाची प्रत.... क्वॉलिटीही सुधारेल यात शंका नाही.

५) हर्बल ज्यूस तयार करणे, आवळा, पूदिना, कालं, तुळस, बेल, हळद, आले, कडुलिंब इत्यादिपासून अत्यंत आरोग्यवर्धक असा रस बनवता येतो.

ज्येष्ठ स्त्रीपुरुषांना सर्वांच्या गरजा ध्यानी घेऊन एकत्र येऊन पन्नास- शंभरजणांसाठी बनवला तर तो अगदी स्वस्त व सुलभ बनतो.

नगरपालिका, शाळा, महाविद्यालये, रूग्णालये व सर्वच ठिकाणी या रसाचा वापर व्हावा, त्यामुळे सर्व तऱ्हेचा जंतुसंसर्ग व इतर अनेक विकार आटोक्यात येतात यात शंका नाही. ज्येष्ठ नागरिकांच्या या कार्यामध्ये सहकार्य मदत वा उपकार म्हणून नव्हे तर त्यांनी उत्पादित केलेला हा रस (तसेच च्यवनप्राश इत्यादी) म्हणजे आपल्या सर्वांसाठी आरोग्य व आनंदासाठी सुवर्णसंधी आहे हे ध्यानात घेऊन सर्वांनी व

सर्वत्र कमीत कमी या रसाचा वापर करावा व कृतार्थ जीवनासाठी भक्कम पाया तयार करावा! जेष्ठांनी या रसातील महाशक्ती जाणून घेऊन आपल्या कार्याचे महत्त्व लक्षात घ्यावे व आत्मगौरव करावा!

(या रसाविषयी अधिक तपशीलवर माहिती डॉ. सुहास म्हेत्रे मोबाईल ९८२०८९८८७० यांच्याकडे विनामूल्य मिळेल)

त्यांचा जेष्ठांना उत्पादनाव्यतिरिक्त.... संगीत, चित्रकला, नृत्य, नाट्य, योग, स्त्रोत्रपठण इत्यादीचे सशुल्क वर्गही चालवता येतील.

व्यवसाय अनेक आहेत... त्याविषयी पुस्तके, इंटरनेट, मार्गदर्शन यांच्याकडून अधिक उपयुक्त माहिती मिळू शकेल.

या लेखात फक्त "आत्मनो मोक्षार्थं जगत् हिताय च" या उक्तीचा व्यवहारिक आशय स्पष्ट करण्याचा प्रयत्न केला आहे.

खोपोलीतील तसेच सर्वदूर पसरलेल्या सर्व जेष्ठांना व त्यांच्याद्वारे इतरांना सहर्ष शुभेच्छा!

असहायता

ठाण्यातील गोखले रोडवरची ही गोष्ट!

डॉक्युमेंटसनी भरलेली प्लॅस्टिकची (जड नसलेली) पिशवी डाव्या हाताने सांभाळत तो गाडीतून उतरला. उजव्या बाजूने येणारा वाहनांचा लोंढा चूकवत तो डिव्हायडरकडे आला. रस्ता क्रॉसिंगचं काम ५० टक्के फतेह झालं होतं. आता डावीकडच्या वाहनांना चुकवत व थांबण्याचे इशारे करत त्याला पलिकडे जायचं होतं. त्यानुसार त्यानं सारं काही व्यवस्थित व सुरक्षित असल्याचं पाहून एक पाऊल पुढे टाकलं.

त्याच क्षणी काही कळायच्या आत त्याच्या डोक्यापासून ते पायापर्यंत एक जबरदस्त तडाखा बसला. तो अद्याप इतका खोल गेला की क्षणभर त्याला काहीच कळलं नाही. जणु काही तो अंतर्बाह्य उन्मळून पडला. पण लगेच कसबस त्यानं स्वतःला सावरलं. एक-एक करून शरीराचे सारे भाग शाबूत आहेत याची खात्री करून घेतली.

आघाताच्या क्षणी तोंडातून 'ब्लडी बास्टर्ड' असं काही तरी निघून गेलं खरं. पण सारा देह शाबूत असल्याचं लक्षात येताच काहीसं सुखदाश्चर्य वाटलं! परंतु पूर्णपणे चुकीच्या दिशेनं येऊन आपल्याला एवढी धडक बसावी अन आपण असहाय्यपणे ती सहन केली याचं त्याला अनिवार दुःख झालं. आपण किती केविलवाणे व पराधीन आहोत याचा त्याला तीव्र धक्का बसला. प्रतिष्ठिततेची सारी वस्त्र गळून रस्त्यात नागवे झाल्यासारखं त्याला वाटलं. अभिमान- स्वाभिमान चिरफाडून गेला. स्वतःचं अस्तित्व उध्वस्त झाल्यासारखं त्याला वाटलं.

रॉग साईडनं येऊन धडक मारणारी रिक्षा समोरच होती. पण रिक्षावाल्याला हटकावं असं त्याला वाटलं नाही. असं का झालं? क्षमाशीलता? नव्हे! क्रोधमुक्ती? नव्हे! दया? नव्हे! भिती? नव्हे! दिढः मूढता? नव्हे! केवळ नकळत तो विचार चक्रात गुंतला! 'रिक्षावालाही असहाय्य होता? त्याला घाई झाली होती? पॅसेंजरना लवकर पोचवायचं (योग्य स्थळी) होतं? रस्त्यावर खड्डे होते व ट्रॅफिक जाम होता म्हणून रॉग साईडला जावं लागलं? हवालदार नव्हता म्हणून ही रिस्क घेतली? रॉगसाईडवरून पुन्हा राईटसाईडला घुसण्याच्या नादात स्पीड वाढवला?

एवढ्या प्रतिष्ठित दिसणाऱ्या व्यक्तीला ठोकल्यामुळे त्याच्या काळजाचाही ठोका चुकला? रिक्षा थांबवली तर पादचारी मंडळी चेचून काढतील या कल्पनेने तो भिजून गेला? पॅसेंजर मंडळीही ह्या

गोंधळात निघून जातील व भाडेही बुडेल अशीही पाल चुकचुकली?

दिवसरात्र हात (खांद्यापासून) उलटेसुलटे हलवणारा व तोंडाने शिष्टी मारत उन्हापावसात उभा असलेला हवालदार अमर्याद वाढलेली रहदारी सांभाळताना स्वतःच विस्कटला होता? भरकटला होता? पिचला होता? की तिथे कुठे नव्हताच तो? एकूणच त्यांची संख्या अपूरी पडल्यामुळे? पैसे खाण्याची मजबूरी असलेली माणसं लायसेन्स देताना..... सारे नियम धाब्यावर बसवण्याच्या प्रक्रियेत असहाय्यपणे रूतलेली होती? की रिक्षावाल्याकेड लायसेन्स नव्हतं?

रस्ते बांधणे व दुरूस्त करणे हे काम प्रामाणिकपणे व दर्जेदारपणे करण्याध्ये अपेक्षेपेक्षा कमी फायदा मिळेल या भितीने ग्रासलेल्या व अमाप फायदा कमावण्याच्या आवेगाने अडकलेल्या व त्यांच्याशी साटेलोटे असलेल्या स्वार्थांथांच्यामुळे अप्रतिहतपणे रस्ते खराब होत राहतात? बिल्डर, कॉन्ट्रॅक्टर, इंजिनियर, टेंडर पास करणारे हे आपल्या स्वतःच्याच स्वार्थांथ चक्रव्यूहात अगतीकपणे अडकलेले असतात?

सत्ता, प्रसिद्ध व पैसा यांच्या व्यसनामध्ये (ज्या व्यसनांचा तडाखा एका व्यक्तीपुरता किंवा एकाद-दुसऱ्या कुटूंबापुरता मर्यादित नसतो! फरपटलेल्यांना गुंडगिरी, नफेखोरी, भ्रष्टाचार, यांच्यापुढे लाचार लोटांगण घालून पडावं लागतं?)

स्कूटर, रिक्षा, गाड्या यांची उत्पादनं व आयात वाढवत नेऊन अपघात, प्रदुषण, वाहतूक कोंडी, रेल्वेवरचा ताण व तिथले अपघात व गुन्हे, प्रवासाचा वेळ व ताण या साऱ्यांची वाढ निगरगडपणे जोपासावी लागते? इतके असहाय्य आणि लाचार आहेत राज्यकर्ते? ज्या सरकारी व खाजगी बसेसमुळे वाहनांच्या संख्येत ९५टक्के कपात करता येईल अशा बसेसचे उत्पादन व उपयोग यांना प्रोत्साहन न देता समाज व राष्ट्र रसातळाला नेण्यामध्ये सहभाग घेण्याव्यतिरिक्त अन्य पर्यायच राहिलेला नाही शासनत्यापुढे?

प्रत्येक धोरण व योजना संकुचित स्वार्थांच्या निकषावर पारखून पुढे नेणारे "यशस्वी" झाले की गुलाम वृत्तीच्या सर्वांचेच "आयडॉल्य" बनतात! "आमची संकुचित वृत्ती व गुलामी वृत्ती आमच्या अस्तित्वाचाच हिस्सा आहेत. त्याला आम्ही काय करणार?" असं विचारणारे असहाय्यच नाहीत का?....."

विचारांच्या या बिकट मार्गी विचित्र चक्रातून हळू हळू तो बाहेर आला! त्याला संत तुकारामांचा अभंग आठवला. फुटो हे मस्तक! तुटो हे शरीर! नामाचा गजर! सोडू नये!! श्रीमंत-गरीब, शासनकर्ते-कर्मचारी, मालक-नोकर, मोठे-लहान, निरोगी-रोगी, शहरी-ग्रामीण, शूरवीर- भित्रे, निर्व्यसनी-व्यसनाधीन, नम्र-गर्विष्ठ, पुरुष-स्त्री, धडधाकड- अपंग, सुरक्षित-अशिक्षित, आस्तिक-नास्तिक सगळ्यांच्याच असहाय्यतेला उत्तर व उतारा आहे?... नामस्मरणाचा? सर्व स्थितीत व सर्वकाळी?

“जया अंगी (दिखाऊ) मोठेपण!”

गळ्यात सोन्याची भलीमोठी साखळी, ओठावर झुबकेदार मिशा, कपाळावर उभे केसरी गंध, डोळ्यावर 'रॅबेन'चा गॉगल आणि डोक्यावर तांबसर, भगवे, काळे असे विरळ केस... अशा थाटात तो बसला होता. अंगामध्ये पांढराशुभ्र खादी सिल्कचा झब्बा आणि खाली पांढरीशुभ्र पॅट होती. पायामध्ये पांढऱ्या रंगाची सँडल होती! हातवारे करताना त्याच्या हातातल्या जाडजूड अंगठ्या डोळ्यात भरत होत्या! बाजूला बसलेली सोन्यानं नखशिखांत मढलेली त्याच बायको त्याचं बोलण ऐकताना अस्वस्थ झालेली दिसत होती.

मी खोलीत प्रवेश केल्यावर हे दृश्य मला दिसलं! ती दोघही मला भेटण्यासाठी आल्याचं त्यांनी सांगितलं आणि ओळख करून दिली. हवापाण्याच्या गप्पा झाल्यानंतर त्यांनी त्यांची व्यथा मांडायला सुरुवात केली.

“डॉक्टर यांना रात्री झोप लागत नाही. मधेच झोप लागली तर ते दचकून उठतात. छातीत धडधडत म्हणतात. कधी श्वास कोंडल्यासारखा होतो, कधी झोपेत दातावर दात आपटतात, तर कधी झोपेत ओरडतात. रात्री झोप झाली नाही की सकाळी चिडचिडल्यासारखं करतात. पुष्कळदा झोप न झाल्यामुळे सकाळी उठवत नाही. कधी कधी दिवसभर आळस येतो, कंटाळा येतो....

मी ऐकत होतो. तेवढ्यात तो गृहस्थ म्हणाला, 'डॉक्टर! ही म्हणते ते खरं आहे! पण त्याला कारणही तसंच आहे! रक्तामध्ये साखर वाढलीय. डॉक्टरांनी सांगितलंय हार्ट अ‍ॅटॅकची शक्यता वाढलीय. पाचसहा प्रकारच्या गोळ्या दिल्या आहेत व डायटिंगही कंपल्सरी केलय. एकीकडे भिती व दूसरीकडून बंधन! एकीकडे निवडणूकीसाठी तिकीट मिळवायचय प्रेशर तर दुसरीकडे आतल्या आणि बाहेरच्या विरोधकांची कटकट.... अशी कोंडी झालीय बघा! त्यामुळेच बहुधा झोपेची तक्रार सुरु झाली असावी!

तो बोलत असताना माझ्या मध्येच लक्षात आलं की परवाच ई-मराठी किंवा झी-मराठीवर त्याच्या वाढदिवसाच्या अभिनंदनाच्या व शुभेच्छांच्या ४-५ जाहिराती आल्या होत्या! त्याचप्रमाणे चौकाचौकात देखील उजवा हात उंचावून आकाशाकडे बोट दाखविणारी त्याची छबी असलेली होर्डिंगस लटकलेली होती! त्या होर्डिंगमधला त्याचा रूबाब, त्याची ऐट, त्याच्या व्यक्तिमत्वातला आत्मविश्वास, त्याच्या चेहऱ्यावरची सत्तेची जाणीव (मस्ती!) त्याच्या नजरेतली जबर.... हे सारं त्याच्या आत्ताच्या रूपाशी..... त्याच्या केविलवाण्या, लिन व लाचार वास्तवाशी अगदी न जुळणारं होत!

“ निवडणुकीचं टेन्शन मी समजू शकतो. पण समजा तिकीट मिळालं नाही किंवा तिकीट मिळून निवडणुकीत पराभव झाला तरी आकाशाची कुऱ्हाड तर कोसळत नाही?”

माझ्या अवचित प्रश्नानं तो चपापलासा झाला. क्षणभर त्याला काय बोलावं कळेना. पण मग लगेच सावरून तो म्हणाला..“डॉक्टर! निवडणुकीचं तिकीट मिळणं किंवा निवडणूक जिंकण फार महत्त्वाचं आहे! नाहीतर लोक हसतात. किंमत कमी करतात. शब्दाला देखील वजन रहात नाही. वट कमी होतो... केवळ पैसा कमी मिळतो एवढचं नुकसान नाही होत! जीवनात.... पण विशेषतः सत्तेच्या राजकारणात जिंकण्याला फार महत्त्व असतं! त्यामुळे राजकारणाच्या धुळवळीत मस्ती असते हे खरं, थ्रिल अससं हेही खरं, चिकाटी लावली तर आज ना उद्या फायदा मिळतोच मिळतो, हेही खरं! पण तरीही राजकारण हा एक हाय टेन्सन्स ड्रामा असतो! त्याचाच तब्वेतीवर दुष्परिणाम होतो हे विसरून चालणार नाही.

त्यांच म्हणणं ऐकताना माझ्या अनुभवांशी मी ते पडताळून पाहात होतो. “हे पहा नेताजी! रास्तो रास्ती-चौकोनात तुमचे एवढे होर्डिंग्ज आहेत, टी.व्ही. मध्ये तुमच्यावर शुभेच्छांचा वर्षाव होतो, रोज पेपरमध्ये दुसऱ्या चौथ्या पेजवर का असेना, पण तुमची बातमी असते, अधून मधून फोटोही छापून येतो.तुम्ही अर्थातच लोकप्रिय असल्याशिवाय हे शक्य नाही! पैशाचीही काही ओढाताण दिसत नाही. मग यश आणि अपयश एवढं का मनावर घ्यावं?”

“तुम्ही म्हणता ते खरं आहे डॉक्टर. पण खरं नाही देखील! सतत लाईम लाईटमध्ये राहावं लागतं स्पर्थत. टिकण्यासाठी व जिंकण्यासाठी वाट्टेल ते करावं लागतं. सत्तेच्या राजकारणासाठी पैशाचा ओघ लागतो. तरच लोक मानतात! विरोधक वचकतात! आमच्यासाठी हारजीत हा जीवन मरणाचा प्रश्न असतो!

“म्हणजे लोकांनी मानलं तर तुम्ही मोठे अन्यथा थोटे! म्हणून हे सारं टेन्सन्स! खरं ना?” होय डॉक्टर! म्हणून आम्हीच आमची होर्डिंग्ज लावून घेतो अन् आम्हीच आमचे वाढदिवस सुद्धा साजरे करवून घेतो. आम्हीच आमची होर्डिंग्ज स्पॉन्सर करतो! आम्हीच आमच्या वाढदिवसानिमित्त झळकणाऱ्या अभिनंदनाच्या व शुभेच्छांच्या जाहिराती स्पॉन्सर करतो! आम्हीच आमचे फोटो व बातम्या छापण्यासाठी संबंधितांचे ‘हात ओले’ करतो. आम्हीच ज्या सभामधून गर्जना करतो त्या सभांचा श्रोत्यांचा जाण्यायेण्याचा, खाण्यापिण्याचा खर्च करतो. आम्हीच टाळ्या-हश्या देखील स्पॉन्सर करतो! विरोधकही हे सारं करतात! त्यामुळे खरी लोकप्रियता आमच्यापैकी कुणाकडेही नसते. आम्ही श्रीमंती मिळवतो व मिरवतो हे खरं आहे. पण कधी एकाददुसरं लफडं बाहेर येईल... किंवा आणलं जाईल अन् कधी कसा पैसा नागवला जाईल सांगता येत नससं! त्यामुळे पैसा मिळवला तरी शाश्वती नसते! त्यामुळेच आमचे राजकारण लोककल्याणाचे कधीच नसते! लोकांचे कल्याण होऊ नये असं आम्हांला कधीच वाटत नाही. पण संधीसाधू राजकारणाचीच आज चलती आहे त्यामुळे आम्ही आजच्या ह्या स्थितीमध्ये आहोत! काय करणार?”

त्यांची ती प्रांजळ कैफियत ऐकताना मला निवडणुकीच्या अज्जावधी रूपयांचा ‘खेळ’ डोळ्यासमोर

आला! लाखो लोकांची दैना आणि करोडो रूपयांचा चुराडा डोळ्यापुढे आले! सोयीनुसार व संकुचित फायद्याची समीकरणं डोळ्यापुढे उभी राहिली! अब्जावधी रूपयांच्या स्वार्थकेंद्रित योजना व करार डोळ्यांपुढे नाचू लागले! फसवी भाषणे, खोटी अश्वासने, लबाड स्पष्टीकरणे नजरेपुढे थयथयाट करू लागली! अन् त्याचबरोबर लोककल्याणाच्या संकल्पना बहुसंख्य लोकांकडूनच कशा कळत- नकळत दुर्लक्षित होतात वा पायदळी तुडवल्या जातात हे जाणवले! स्वार्थाधतेपोटी जनसामान्यांचे पुढारी आत्मवंचनेच्या भोवत्यात कसे गटांगळ्या खातात याचे मूर्तिमंत उदाहरण माझ्यासमोर होतो!

मी नेताजीना म्हटलं, "आजवर जे झालं ते झालं! आतातरी स्वतःच्या सदसदविवेकाचा आवाज ओळखा...! आहो तुम्हांला जो तणाव आलेला आहे, त्याला अखेर जबाबदार कोण आहे? याचा विचार करा! राजकारणाच्या.... सत्तेच्या राजकारणाच्या वावटळीत तुम्ही फोलपटासारखे भिरभिरता आहात. जनसामान्यांचा सदसदविवेक जागृत करायचा सोडून तुम्ही स्वतःच अंधारात ठेचाळत आहात. वैयक्तिक स्वार्थाच्या डोहात बुडणाऱ्यांना बाहेर काढायचे सोडून तुम्हीच त्यात बुडत बुडत रसातळाला जात आहात!"

"पण मग काय संन्यास घेऊ?" नेताजी अस्वस्थ होऊन पिरपिरले! "संन्यास मुळीच घेऊ नका! पण जागे व्हाल की नाही? अहो तुमचा सदसदविवेक जागी झाल्याशिवाय आणि कार्यरत झाल्याशिवाय तुम्हांला झोप येणार नाही!

"पण डॉक्टर म्हणजे करायचं तरी काय?

मी म्हटलं, "तुम्हाला जास्तीत जास्त काळ टिकणारा, जास्तीत जास्त लोकांपर्यंत पोचणारा व त्यांचं हित साधणारा आणि जास्तीत जास्त इन्टेन्स (सकस वा उत्कट वा अवीट) आनंद देणारा उपक्रम कोणता? याचा शोध घ्या. तुमच्या अंतःकरणाला अत्युत्कट असा आनंद कसा मिळेल याचा विचार करा."

"पण डॉक्टर असा शोध घेऊनच नाही का आपण जगत? पण आनंद कुठे मिळतो? तो तर दुरून वाकुल्या दाखवतो!" नेताजींनी प्रामाणिकपणे आपली अडचण मांडली! त्यांची मनःस्थिती जाणून मी म्हटलं, "संपूर्ण तणावमुक्ती ही जीवनभर चालणारी आनंदयात्रा आहे. तुम्ही नामस्मरणानं सुरुवात करा आणि पुस्तके, व्हीसीडीज, इत्यादींच्या द्वारे संपूर्ण तणावमुक्तीचा अभ्यास व प्रॅक्टीस करा व अनुभव घ्या! तुमच्या साऱ्या समस्या दूर होत जातील जीवन जोशमय व होशमय होईल व इतरांचाही त्यातून फायदा होईल व कल्याण होईल!

प्रवचने कि दरिद्रता?

केअर, आस्था, संस्कार इत्यादी टी.व्ही.च्या चॅनेल्सवर भजने, आरत्या, योग, आयुर्वेद इत्यादी अनेक कार्यक्रम अव्याहतपणे चालू असतात. मी देखील हे कार्यक्रम मुडप्रमाणे पाहत असतो. काल रात्री यातला कोणतातरी चॅनेल लावला असता एक दाढीदारी प्रवचन करताना आढळले. त्यांचे डोळे, त्यांचा चेहरा, त्यांच्या चेहऱ्यावरचे भाव सारे न्याहाळत मी प्रवचन ऐकत होतो आणि त्याचवेळी जेवण देखील मनसोक्त जेवत होतो.

बोलता, बोलता बुवाजी म्हणाले हे करू नका, ते करू नका संयम पाळा इत्यादी इत्यादी. ते ऐकता ऐकता मनात आलं, " साऱ्या विश्वाच्या पसाऱ्यामध्ये आणि लाखो जीवमायांपुढे आणि त्यांच्या शरीरातल्या अब्जावधी घडामोडींपुढे.... एवढंच कशाला? मानवी समाजातल्या असंख्य घडामोडींपुढे, 'हे करू नका ते करू नका,' या म्हणण्याला काय अर्थ आहे? जे घडत किंवा ज्या अब्जावधी घडामोडी घडत असतात त्यांची कारणे देखील अब्जावधी असतात. आपल्या स्वतःच्या शरीरात देखील अनंत घटना अप्रतिहत चालू असतात. आपल्याला त्या माहितही नसतात! तरीही ह्या बुवाजीप्रमाणे आपण सारेजण दुसऱ्याला सांगण्या-शिकवण्याचं शहाणपण पाजळतच असतो! काय अर्थ आहे त्याला?"

बुवाजींचा चॅनेल मी बदलला. क्षणार्थात विचारामागून.... विचार येत गेले. पटकन जाणवलं की बुवाजींच्याही मर्जीपलीकडे बुवाजींच्या मुखातून शब्द बाहेर पडत असतात! त्यांची जनुके (genes), त्यांची रंगद्रव्ये (chromosomes), त्यांची शरीररचना व कार्ये, त्यांचे अंतःस्रावी द्रव्य (hormones), त्यांची मज्जासंस्था हे सारे काही त्यांच्या इच्छेपलीकडे चालू होते. अर्थात तात्त्विक दृष्ट्या, तर्कदृष्ट्या ते बरोबर की चूक हे माझ्या सापेक्ष विचारांनी ठरवणे हाच मूळी मूर्खपणा होता!

बुवाजींच्या म्हणण्यातील गणिते जशी निराधार होती तशीच ती निराधार ठरवणारी माझ्या मेंदूतली गणितेदेखील सापेक्ष होती.... मर्यादित होती व म्हणूनच भ्रामक होती! बुवाजींनी आरोग्याचे, स्वर्गाचे, पुण्याचे आणि मुक्तीचे हिशेब मांडले. त्या सर्वांना.... निराधार बाबींना शरण जाणं म्हणजे आत्मजाणीवेला नकळत बटीक बनवल्यासारखं झालं असतं आणि त्यांना शिव्या घालणं किंवा ते भंपक आहेत... खुब्या समजुती पसरवतात म्हणून तडफडणं हे देखील मूर्खपणाचं ठरलं असतं (थोडक्यात माझ्यासाठी ते सुखाचं झालं नसतं!)

थोडक्यात 'ईश्वरेच्छा बलीयसी' किंवा 'राम कर्ता' ह्या विधानांचा आशय ध्यानात घेऊन स्वतःचे

अधिष्ठान म्हणजेच स्वास्थ्य टिकवणे हेच मला सुखाचे होते! शरण जाणे किंवा उपेक्षा करणे दोन्ही टकणेच मला आनंदाचे होते! थोडक्यात म्हणजे, co-existence . सहजीवन हेच उत्तम!

बुवाजीविषयी सद्भावना व शुभेच्छा ठेवून आपल्याला जे करायचं आहे व जे करण्याची आपल्याला अटळ प्रेरणा होत आहे, ते आपण करणं हेच स्वातंत्र्य नाही का? जगातल्या व समाजातल्या घडामोडींविषयी सतत तक्रार करणे असो नाहीतर आपल्या पक्षातली पक्षातील व घरातील माणसं जे काही करतात ते उद्योग असोत ते आपल्या मनाप्रमाणे घडले की हुरकून जाणे व न घडले की उदिग्र होणे हे दोन्ही प्रकार म्हणजे अज्ञान व पारतंत्र्याचे लक्षण नाही का? (जे घडते त्याच्या कारणे अज्ञान व जे घडते त्यांच्या अंतःस्वावीय, अनिच्छावर्ती मज्जासंस्थीय व मज्जासंस्थीय परिणामात अडकून स्वधर्महत स्वधर्मशून्य होण्याचे पारतंत्र्य!)

आपण स्वतःच्या शरीरातील असंख्य घडामोडींवर जर नियंत्रण व ईच्छा गाजवू शकत नाही तर इतरांना आपल्या (त्यांच्या नद्वे) ईच्छेनुसार वागता आले नाही तर भडकण्याचे काय कारण आहे?

थोडक्यात बुवाजी असोत नाहीतर राजकारणी, धनवंत आसोत वा सत्तावंत, दणकट असोत वा रोगी आणि अट्टल गुंड असोत व भिरू सज्जन... कल्पनेनुसार त्यांनी वागावे ही अपेक्षा अज्ञानमूलकच म्हणायला हवी! त्या कल्पनेत अडकणे म्हणजेच भ्रममूलक कल्पनांच्या बंदिस्त पिंजऱ्याचा तुरुंगवास (तणाव) स्वीकारणे व त्याचे दुष्परिणाम भोगणे नाही का?

नामस्मरणामुळे आत्मघातकी लाचारी आणि आत्मद्रोही उद्दामपणा या दोन्हीतून... ह्या दोन्हीच्या तणावातून मुक्ती मिळते! तसेच नामस्मरणामुळे 'राम कर्ता' ह्याचे ज्ञान दृढ होते व त्या अज्ञानाचा प्रभाव व दबाव कमी होऊन व अज्ञानाच्या जोखडातले परतंत्र्य संपून स्वधर्मरत होण्याची प्रेरणा व मार्ग ह्या रूपांनी स्वातंत्र्यप्राप्ती होते.

नामस्मरण हा संपूर्ण तणावमुक्तीचा गाभा आहे असे म्हणण्याचे हे एक प्रमुख कारण आहे!

नामस्मरण हा माझा जन्मसिद्ध अधिकार आहे!

नवजात बालकांचे जीवन मातेच्या दुधावर अवलंबून असते. गर्भाचे जीवन आईच्या जीवावर अवलंबून असते. अर्थात हे त्यांचे अधिकारच नव्हे का?

लालन, पालन हे प्रत्येक बालकाचे अधिकार अधिकार आहेत. अन्न, वस्त्र, निवारा याबरोबर कौतुक, खेळणी, खाऊ, शुश्रूषा, संबर्धन, शिक्षण हे सारे बालकांचे अधिकार आहेत.त्या वयात त्यांना तर्कशुद्धपणे मांडता आलं नाही तरीही हे सत्य आहे.म्हणूनच बालक कळत-नकळत ह्या बाबींसाठी हट्ट करतात, रूसतात, अडून बसतात!

वय वाढतं त्यामुसार वाढं होऊ लागते. कुतूहल वाढतं, जिज्ञासा वाढते, मनात वेगवेगळे प्रश्न येऊ लागतात. अशावेळी प्रश्नांची उत्तरं मिळणं हा प्रत्येक मुलामुलीचा हक्क असतो, अधिकार असतो. प्रश्नांची उत्तरं मिळणं आवश्यक असतं. शंकांचं समाधान होणं आवश्यक असतं. तो त्यांचा अधिकार असतो. म्हणूनच संवाद साधता आला नाही तर मुलं खट्टू होतात. खेळ खेळायला मिळणं, मित्र-मैत्रीणींचा साथ सोबत मिळणं हा देखील वाढत्या वयातील मुलांचा अधिकार असतो.तो मिळाला नाहीतर जीवन निरस होतं. गोष्टी ऐकण, म्हणणं, नाचण, हुंदडणं हे देखील जीवनाचे अविभाज्य घटक म्हणून अधिकारच मानायला हवेत. आजूबाजूच्या जीवनाविषयी जाणून घेण्यासाठी वाचन, लेखन, शिकण्याची गरज असते. त्याचबरोबर स्वतःच्या भावना, सुखदुःख, आवड,नावड हे सारं व्यक्त करण्यासाठी वक्तृत्व, चित्रकाल, संगीत अशा बाबी आत्मसात होणं निकडीचं असतं. म्हणून या बाबी देखील मुलांचे अधिकारच आहेत.

लहान वयात सृजनशीलता, निर्मितीक्षमता, कौशल्य इत्यादी गुणांचे अंकुर फुटत असतात. म्हणूनच उत्पादकता निर्मितीक्षमता, कुशलता जोपासणारे उपक्रम उपलब्ध असणे हा देखील मुलांचा अधिकार आहे.

वयानुसार शक्ती वाढते, धीटपणा येतो, धाडस येतं. साहस येतं,म्हणून हे जोपासणारे उपक्रम देखील मुलांच्या अधिकार क्षेत्रात येतात!

हळुहळु जशी पौगंडावस्था येते तशी तशी लैंगिक आकर्षण ही बाब वाढत जाते आणि स्वाभाविक, नैसर्गिक व सुसंस्कृत पद्धतीने लैंगिक आकर्षणाची पूर्तता होणे हा देखील एक अधिकार बनतो!

पण हे सर्व घडता घडता आणखीही एक बाब जीवनात अवतीर्ण होते!

ही बाब म्हणजे स्वतःची ओळख. आयडेंटिटी. आपण कुणीतरी आहोत असे वाटू लागते. हळू हळू विचार, भावना, वासना, आकांक्षा, ईच्छा, आवडी, निवडी, गरजा यांची जाणीव तीव्र होऊ लागते. आपण कुणीतरी आहोत इथपासून आपण जे आहोत ते व्यक्त करण्याची स्वतःला सिद्ध करण्याची गरज वाटू लागते. किंबहुना त्याची तळमळ लागून राहते! ध्येयवेडेपणा, छान्दिष्टपणा, बेदरकारपणा, बंडखोरपणा, तिरसटपणा, दयाळूपणा इत्यादी बाबी जीवनाला ग्रासू लागतात. संवेदनशीलता वाढते. आततायीपणा वाढतो. आवडी-निवडी तीव्र होतात. मैत्री- शत्रुत्व तीक्ष्ण होतात. कलंदरपणा येतो. सुखदुःख तीव्र बनतात. स्वतःची ओळख तयार होत असतानाच अपयशाचा तीव्र धक्का बसणे, अपेक्षाभंगाची असह्य वेदना होणे, उपहासाने खिन्नता येणे, अपमानाने हृदय पिळवटणे, गैरसमजुतीमुळे काळजात सलणे, अशा बाबी वाढू लागतात! किंबहुना जिच्यामुळे स्वतःची ओळख धोक्यात येईल अशी प्रत्येक बाब क्लेशकारक बनते. एवढेच नव्हे तर अशा प्रत्येक बाबीची कल्पना देखील भयावहक ठरते! यशासाठी वाट्टेल ते करणे आणि अपयश टाळण्यासाठीही वाट्टेल ते करणे हे सुरु होते! (!) म्हणजेच, "युद्ध व प्रेमात सारं काही (सर्व साधने) योग्यच असतं" अशा म्हणी यामुळेच प्रचलित आणि लोकप्रिय होतात! अर्थात जीवनामध्ये सुख किंवा दुःख ही अपयशावर अवलंबून राहतात. मर्जीप्रमाणे घडते की नाही यावर अवलंबून राहतात. जीवनाच्या व जाणीवेच्या याच टप्प्यावर आंतरिक संघर्ष उसळून वाढतो! उसळून उठतो असं म्हणण्याचं कारण असं की सर्व वयामध्ये हा संघर्ष चालू असतो. पण तो तीव्र नसतो! कारण प्रत्येकजण नकळत वय वाढतं तशी स्वतःची जुनी ओळख उदा. नवजात बालक मागे टाकत पुढे जात असतो. असं पुढे जाण्यात देखील काहीतरी गमावल्याच्या भावनेतून तो जात असतो. पण ती भावना मरणाप्राय नसते. त्यामुळे अजाणता चाललेला हा संघर्ष मनाला उन्मळून टाकणारा नसतो. असह्य वा तीव्र नसतो. परंतु स्वतःची ओळख... उदा. क्रीडापटू, राजकारणी, अभिनेता, शिक्षण, नवरा, पत्नी. इत्यादी इत्यादी ज्यामुळे प्रतिष्ठा व सामाजिक स्थान मिळतं... एकदा स्पष्ट व घट्ट झाली की नकळत ती जीवनाचं अधिष्ठान बनते!.

ही ओळख सुरक्षितपणे सांभाळणे (ढोंगीपणा, लबाडी, चोरी इत्यादी वाट्टेल ते करून) हेच जीवन व इतर सारे म्हणजे मृत्यू अशी व्याख्या मनात तयार होऊ लागते! अशावेळी सुखदुःखाने तडाखे जबरदस्त असतात. हे आघात मरणाप्राय असतात. जीवन उध्वस्त करणारे असतात. म्हणूनच यावेळी स्वतःची ओळख शाबूत ठेवण्यासाठी जीवनात संघर्षाची तीव्रता कैकपटीनी वाढते.

संघर्ष उसळण्याची ही प्रक्रिया म्हणजे तणावाचे भीषण व सर्वात हिंस्र स्वरूप होय! याचेच दुष्परिणाम म्हणजे कधी स्वतःची घृणा करणे व आत्मघातकी/ परघातकी बनणे तर कधी मदांध होऊन परघातकी/ आत्मघातकी बनणे! साहजिकच ह्या दोन्ही अवस्थेचं मूळ, आपली ओळख अपुरी व भ्रामक असणे हे असतं व ही ओळख मागे टाकणाची शक्ती आपल्यातं नसणं हे असतं.(त्याच्या परिणामी आपण अंतर्बाह्य चिरफाडले जातो व आपला मेंदू सर्वतोपरी विस्कटला जातो.याच्या परिणामी आत्मघातकी/ परघातकी क्रिया प्रक्रियांचे दुष्टचक्र सुरु होते!)

आपली भ्रामक ओळख (आयडेंटिटी) म्हणजे आपल्या विकासाचे परिपक्व फळ होय! पण हे फळ

जेवढे अधिककाळ तसेच राहिल तेवढे ते कुजून जाईल.ते जेवढे वेळच्या वेळी गळून पडेल तेवढे ते सत्कारणी लागेल.म्हणूनच आपली भ्रमक ओळख तयार होणं हाही जसा प्रत्येकाचा हक्क आहे तसा खरी ओळख पटणं हाही प्रत्येकाचा हक्क आहे, किंबहुना जन्मसिद्ध हक्क आहे! खरी ओळख म्हणजे सच्चिदानंद, चैतन्यमय, सामर्थ्यमय अशा या अजरामर अस्तित्वाची ओळख! पण भ्रामक ओळख... म्हणजेच आयडेंटिटी किंवा अहंकार, विचारांच्या पलीकडे असल्याने विचारानी.... वील पॉवरने (मानसिक सामर्थ्याने) मागे टाकता येत नाही. नामस्मरणानेच मागे टाकता येते. "ती" मागे टाकल्याशिवाय स्वतःचा खरी ओळख पटत नाही! "ती" मागे टाकल्याशिवाय सच्चिदानंदमय अशा स्वतःच्या अस्तित्वाची प्रचिती होत नाही! "आत्मनो मोक्षार्थं जगतहिताय च" ही जीवनाचे सार्थक करणारी प्रेरणा अविष्कृत करता येत नाही!

जीवनातल्या सर्व समस्यांचं मूळ "भ्रामक ओळखीत" आहे, हे लक्षात आल्यावर सर्व समस्यांचे निराकरण म्हणजेच जीवनाची सार्थकता जीवनाच्या खऱ्या ओळखीत आहे हे सहज ध्यानात येईल. ह्या खऱ्या ओळखीसाठी (जी चैतन्यमय व अनंत असून साऱ्या विश्वाचे अतंरंग जोडून विकसीत करते.) प्रत्येकाला..... अगदी प्रत्येकाला, अगदी अंतःकरणापासून जाणवायला हवं की "नामस्मरण हा माझा जन्मसिद्ध अधिकार आहे आणि तो ममी आचरणात आणीनच! "म्हणूनच नामस्मरण हा संपूर्ण तणावमुक्तीचा गाभा आहे!

आनंदाची टाळी-आरोग्याची मेळी!

बंगालपासून महाराष्ट्रापर्यंत आरतीची प्रथा आहे. संस्कृतमध्ये आरतीला आरात्रिक म्हणतात. काकडआरती, धुपारती, शेजारती असे आरतीचे प्रकार आहेत. महाराष्ट्रात बाराव्या शतकापासून मराठीमध्ये आरत्या रचल्या व म्हटल्या जात आहेत. आरतीच्या वेळी भक्तीचा आनंद बहरतो. सत्याचा विजय, सज्जनांचे कल्याण, दुर्जनांचा नाश, कृतज्ञतेची भावना, उचंबळून येणारे प्रेम, देवभेटीची सार्थकता असे अनेक भाव आरत्यांमध्ये उत्कटतेने आविष्कृत होताना टाळ्यां ताल देखील प्रगटतो! टिपेला आलेला टाळ्यांचा गजर आणि शिगेला पोचलेले भक्तिभाव परस्परंशी जणु स्पर्धा करतात!

शरीरक्रियाशास्त्रानुसार मेंदूचा पुढचा भाग आणि मागचा भाग यातील बराचसा भाग हातांशी निगडीत असतो. आपण जेव्हा आनंदी होतो तेव्हा उत्स्फूर्तपणे टाळ्या वाजवतो यामागील हे सत्य लक्षात घ्यायला हवे. त्याचवेळी आरतीच्या वेळी टाळ्या पिटताना आपले भाव सर्वतोपरी प्रफुल्लित होण्यामागे देखील हात आणि मेंदू यांच्यातील हा संबंध लक्षात घ्यायला हवा. त्यामुळे भक्ती, आनंद आणि हाताची टाळी यातले नाते अधिक अर्थपूर्ण असल्याचे ध्यानात येईल.

निराशा, वैफल्य, उदासपणा, खचलेपणा, खिन्नता, असहाय्यता, अगतीकता, हाताशपणा, विषण्णता, विमनस्कता, खंत, आत्मघृणा इत्यादी अनेक बाबींमध्ये आरतीमध्ये केलेला टाळ्यांचा गजर रामबाण उपाय ठरू शकतो. कारण नैसर्गिकपणे मेंदूचे एवढ्या सहजसुंदरपणे उत्तेजन होणे एरवी शक्य दिसत नाही! प्रत्येक टाळीगणिक होणाऱ्या मेंदूच्या उत्तेजनेमुळे व उद्दीपनामुळे जे द्रव स्रवतात त्यांचा आरोग्यदायी परिणाम शरीरातील सर्व पेशींवर प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्षपणे होऊ शकतो.

विज्ञान आणि परंपरा यांच्यामध्ये सुसंवाद जसा वाढत जाईल त्यानुसार टाळ्यांचा गजर आणि इलेक्ट्रोएन्सेफेलोग्राफीक चेंजेस, यातील संबंध स्पष्ट करण्यासाठी प्रयोग केले जाऊ शकतात. त्याचप्रमाणे प्रत्येक हॉस्पिटलमध्ये संध्याकाळी आरतीची प्रथा सुरू करून टाळ्यांमुळे रुग्ण बरे व्हायला किती मदत होते याचाही अभ्यास होऊ शकतो. त्याचप्रमाणे बाह्यरुग्ण विभागातील मधुमेह, सांधेदुखी, अल्सर, उच्च रक्तदाब वगैरे अनेक व्याधींनी ग्रस्त रुग्णांना टाळ्यांच्या गजरात केलेल्या आरतीचा किती फायदा होऊ शकतो याचा शोध घेतला जाऊ शकतो! त्याचप्रमाणे रुग्ण, हे स्वतःदेखील आरतीतील लक्ष्य भक्तीची टाळी आरोग्याचा मेळ घालते की नाही याचा पडताळा पाहू शकतात! आनंद आणि आरोग्याचा मेळ ही बाब अनुभवण्याचा प्रयत्न तसा सर्वांनीच करून पाहण्यासारखा आहे! नाही का?

जीवन जीवनदायी

डॉ. फेरीदून बटमंगलिङ्ग या नावाचे इराणी डॉक्टर एकदा तुरुंगात होते. राजकीय कारणासाठी. गुन्हा केल्यामुळे नव्हे. मरणांतिक वेदना असलेल्या अल्सरच्या रुग्णाला त्यांनी तीन ग्लास पाणी देऊन बरे केले. त्यावेळी त्यांना साक्षात्कार झाला की अनेक रोग हे मूलतः पाण्याच्या कमतरतेमुळे होतात. त्यांनी यावर खूप काम केलं. निःस्वार्थ वृत्तीनं.

शरीरक्रियाशास्त्राचा शिक्षक म्हणून मला त्यांचं म्हणणं कुतूहलजनक वाटलं. प्रयोगशाळेत आपण प्रयोग करतो. पण या महान व्यक्तीनं तुरुंगातच शेकडो लोकांना बरं करण्याचा प्रयोग केला.

मला वाटतं यातून बोध घ्यायचा तर प्रयोग करण्याचा बोध घ्यावा. साहजिकच पाण्यावर मी प्रयोग करू लागलो. सकाळी उठून दोन तीन ग्लास पाणी प्यायचं. शक्यतो रूम टॅपरेचरचं पाणी. शक्यतो थंड पाण्यानं आंघोळ करायची. शक्य तेव्हा डोळे थंड पाण्यानं धुवायचे. डोळ्यावर किमान वीस वेळा पाणी शिंपडायचं. दिवसातून जेवढं जमेल तितक्या वेळा चेहरा पाण्यानं धुवायचा. संध्याकाळी गरम पाण्यानं आंघोळ करायची. दिवसातून पुष्कळ वेळा पाणी प्यायचं. तहान लागली नसली तरी!

माझा असा अंदाज आहे की हे सारं केलं तर सर्वांना त्याचा फायदा होईल. मधुमेह, हृदयरोग, वृद्धत्वाचा परिणाम हे सारं कमी होऊ शकेल.

पाणी पिण्याला खर्च नसतो. ते विकत घ्यायची आवश्यकता नाही. साहजिकच कोणतीही कंपनी पाणी पिण्याची जाहिरात करणार नाही. कारण पाणी पिण्यामुळे त्यांचा फायदा होत नसतो! प्रवासामध्ये बिस्लेरी वगैरे पाण्याच्या बाटल्या विकल्या जातात. तहानलेला असहाय माणूस नाइलाजानं पाणी विकत घेऊन पितो. एरवी घरी असताना आपण पाणीपट्टी भरून मिळणारं पाणी किंवा विहिरीचं पाणी विकत घेत नाही.

म्हणूनच हा लेख लिहिण्याचा प्रपंच! आपण कोणत्याही वयाचे असलो तरी पाण्याचे वर उल्लेख केलेले उपयोग करून पाहावेत असं मला वाटतं. पाण्यामुळे तणावमुक्ती होण्यासाठी आणि अनेक व्याधींचा जोर कमी होण्यासाठी फायदा होईल असा माझा अंदाज-समज आणि काही प्रमाणात अनुभव देखील आहे. सर्व रुग्णालयांनी आणि डॉक्टर्स व वैद्यांनी या बाबींचा विचार करावा असं नम्रपणे सुचवावसं वाटतं. त्याचप्रमाणे त्यांनी रुग्णांच्या सहकार्यांनं पाण्याच्या उपयुक्ततेविषयी प्रयोग करावे

आत्मसंगीत

डॉ. शुभंकर आपल्या संगीताच्या वर्गात जीव ओतून शिकवीत असत. गेली साठ वर्षे संगीत जगलेल्या डॉ. शुभंकरना संगीत शिकवीत असताना अनुपम आनंदाची अनुभूती येत असे. आई आपल्या तान्ह्याला पाजवीताना जशी कृतकृत्यतेने अंतर्बाह्य भरून जाते तसे ते अंतर्बाह्य रोमांचित होत असत.

आजवर त्यांनी भक्तिसंगीत, भावसंगीत, नाट्यसंगीत, लोकसंगीत, शास्त्रीय संगीत, ठुमरी, ख्याल वगैरे संगीताच्या सर्व प्रकारांमध्ये मुलूखगिरी केली होती. त्यामुळे शिष्यांच्या साऱ्या शंकांचं समाधान करण्यात त्यांना कधी अडचण आली नाही. संगीताचा इतिहास, संगीताची इतर कलाप्रकारांशी असलेली संगती व संबंध, वेगवेगळ्या घराण्यांची वैशिष्ट्य, इत्यादींशिवाय दऱ्या डोंगरात व कडेकपारीत स्फुरणारे व झंकराणारे संगीत वगैरे बाबींचा देखील त्यांनी सखोल अभ्यास केला असल्यामुळे नृत्य, नाट्य, लावणी, तमाशा, भजन, कीर्तन, इत्यादी क्षेत्रातील लोकही त्यांच्याकडून जे जे शिकता येईल ते शिकायला यायचे व स्वतःच्या कलेचा विकास साधायचे!

परंतु परवा विवेकने विचारलेल्या प्रश्नांनी ते हतबुद्ध झाले होते ते अजूनपर्यंत! काही केल्या त्यांना त्याचं समाधान करता आलं नाहीच. पण स्वतःचंही समाधान करता आलं नाही.

श्रीगुरुचरित्र (श्री नृसिंह सरस्वतींचे प्रासादिक चरित्र) ह्या ग्रंथामध्ये वेगवेगळ्या रागांचे देश, काल, देवता, ऋषी, छंद इत्यादीप्रकारे वर्णन केलेले आहे. ह्या वर्णनाद्वारे आपल्याला वेगवेगळ्या रागांचा शरीरक्रियाशास्त्रीय परिणाम अभ्यासता येईल का? शरीरातील वेगवेगळ्या इंद्रियांवर, द्रवांवर, स्त्रवणानंतर संगीताचा ... (वेगवेगळे राग, रचना, वाद्ये इत्यादींच व ते ऐकण्याचा प्रहर) कोणता परिणाम नेमक्या कशी पद्धतीने होतो हा विवेकचा एक प्रश्न होता. संगीताने उत्तेजित होणे, भावविभोर होणे, मंत्रमुग्ध होणे, तल्लीन होणे, भारावून जाणे, सुन्न होणे इत्यादी शब्दांनी त्याचे समाधान होत नव्हते!

विवेकचा दुसरा प्रश्न होता तो संगीताच्या मर्यादेबद्दल अथवा झेपेबद्दल. संगीताच्या रचना करताना म्हणजेच एखादे काव्य संगीतबद्ध करताना व्यक्तिजीवनाच्या उर्ध्वगामी उन्नतीसाठी काही युक्त्या काही मार्गदर्शक तत्त्व आहेत का? याबद्दल त्यानं डॉ. शुभंकरना विचारलं होतं. किंबहुना एखादी संकुचित व्यक्ती विशाल होण्यासाठी, एखादी धर्मांध व्यक्ती सहिष्णु होण्यासाठी, एखादी लबाड व्यक्ती सरळ होण्यासाठी किंवा एखादी स्वार्थांध व्यक्ती निस्वार्थ होण्यासाठी संगीताचा वापर होऊ शकला आहे का? असा त्याचा प्रश्न होता.

डॉ. शुभंकरना आजपर्यंत अनेक प्रश्नांची समर्पक उत्तरे दिली होती हे खरं. त्यांच्या गानप्रावीण्या विषयी शंका नव्हती हे खरं. परंतु संगीताच्या द्वारे शरीरक्रियाशास्त्रीय इप्सित परिणाम साधून आणि अनिच्छावर्ती मज्जासंस्था (ऑटोनोमिक नर्व्हस सिस्टम व सेंट्रल नर्व्हस सिस्टम अनुक्रमे) यांच्यावर परिणाम साधून व्यक्तिमत्त्व उन्नत करत करत आत्मानुवर्ती व आत्मज्ञानी बनवता येईल का?

ह्या विवेकच्या प्रश्नाला त्यांच्याकडे खात्रीलायक उत्तर नव्हतं. धाडस, शौर्य, विशालता, उत्साह, जागरूकता, सहिष्णुता, सामर्थ्य, धैर्य, तरलता, सहृदयता, कणखरता इत्यादी भावनिर्मित करणारं संगीत आपण कुठेतरी हरवलंय असं त्यांना परवापासून जाणवायला लागलं.

विवेकच्या प्रश्नांनी त्यांच्यातला विद्यार्थी उत्तेजित झाला होता. त्यांच्यातला संशोधक चालवला गेला होता. कोणत्याही प्रकारे भेकडपणा, हिंस्त्रपणा, हीनपणा, खिन्नपणा, पळपुटेपणा, संकुचितपणा, उद्धिग्नता, वैषम्य, निराशा ह्याना पूर्णपणे छेद देणाऱ्या चालीमध्ये आत्मसामर्थ्याचा उद्गम करणारे संगीत हे त्यांच्यापुढचं नवं आव्हान होतं.

नवरसांचं उन्नयन करून जीवनाला आत्मजागृतीचं, चैतन्यस्फूर्तीचं परिमाण देणारं संगीत त्यांना अंतरात्म्यातून अनुभवत प्रगट करायचं होतं! विवेकच्या प्रश्नातून जर असं संगीत स्फुरलं तर भगवद्गीता संगीतबद्ध करायची असा संकल्प त्यांच्या मनात मूळ धरू लागला!

ऋषिपंचमी, कंदमुळे व आरोग्य

कारंदा, चीने, सुरण, कणगी, रताळी, अळू, मुडली तेरे, देठी आणि कंदमुळांचे इतर प्रकार म्हणजे ऋषिपंचमीचे खास वैशिष्ट्य!

अजूनही लहानपणी खाल्लेली ती कंदमुळे आठवतात! कांदा, लसूण इत्यादी काहीही नसतानाही त्या कंदमुळांना स्वतःची अशी अविस्मरणीय चव असायची!

आज हे पदार्थ कुणाला माहीत देखील नसतात! ते बाजारात उपलब्ध नसतात! विशेषतः उपाहारगृहातून तर ते कधीच मिळत नाहीत! गणपती उत्सवाच्या वाढत्या लोकप्रियतेबरोबर ऋषिपंचमीच्या दिवशी आहारात येणारे हे पदार्थ मात्र आजकाल हद्दपार झाल्यासारखे का व्हावेत? इतर प्रांतांमध्येदेखील विविध प्रकारची कंदमुळे असणारच.

आपल्या आरोग्याला उपयुक्त आणि मनाला निकोप बनवणारी ही कंदमुळे म्हणजे डोंगरदऱ्यातून राहणाऱ्या धनगर, सनगर, आदिवासी इत्यादी लोकांची खास मालमत्ता! तिच्यावर ते जगतात आणि दणकट धिप्पाड बनतात! चित्यासारखे चपळ बनतात! निर्भय बनतात!

ह्या कंदमुळांची लागवड करून त्यांचे पिक व उपज वाढवता येणार नाही का? त्यांच्यासाठी बाजारपेठा उपलब्ध करता येणार नाही का? पण कंदमुळांना अळंबीचे (मश्रुमचे) ग्लॅमर आणि लोकप्रियता मिळवून घायला हवी. तरुण तरुणींना कंदमुळे खाणे म्हणजे हिणकस वाटणार नाही यासाठी प्रोपागंडा व पब्लिसिटीची कल्पक साधने वापरायला हवी. वैराग्य व विरक्तीमुळे किंवा गरिबीमुळे कंदमुळे खाल्ली जातात असा गैरसमज पसरला असेल तर तो दूर करायला हवा. मुळातच ऋषी म्हणजे वल्कले नेसणारे दरिद्री आणि झोपड्यात राहणारे जंगलात वस्ती करणारे असहाय्य प्राण हा गैरसमज देखील दूर करायला हवा! ऋषी हे नागर संस्कृतीशी फटकून राहणारेच असतात व म्हणून त्यांचा आहारविहार हा सामान्यच वर्ज्य असतो असाही भ्रम असेल तर तो काढून टाकायला हवा. तक्षशिला, नालंदा, विक्रमशीला अशा विद्यापीठांतून ज्ञानसाधा करणारे प्रज्ञासूर्य हेच खरे ग्लॅमरस व हेच खरे अनुकरणीय ही धारणा मनामनातून रूजली तर कंदमुळांनाही तरुण-तरुणींकडून मागणी येऊ लागेल!

पित्त्रा खाणे, बर्गर खाणे, थंड पेये पिणे, धूम्रपान व मद्यपान करणे, इत्यादींचे ग्लोरिफिकेशन (उदात्तीकरण) झाले की सर्वसामान्यांना ते करावेसे वाटते. साहित्यिक, विचारवंत, पुढारी, इत्यादींना

मासे, कोंबडी इत्यादींचे रसभरीत वर्णन केले की ते खावे असे वाटते! राजे-राण्यांचे वैभव आणि त्यांचा प्रणय यांचे उदात्तीकरण केले की सामान्यांना तोच आदर्श वाटू लागतो! हे सारे वाईट की बरे हा मुद्दा नाही. मुद्दा आहे तो तरुण पिढीला विविध आरोग्यदायी व आनंददायी खाद्यपदार्थांचा पर्याय खुला करण्याचा! नवीन उद्योजकांनी, उपाहारचालकांनी माध्यमांमधून आणि जाहिरात बाजीमधून चालणाऱ्या आहारक्षेत्रातल्या दडपशाही व झुंडशाहीनी दबून वा खचून न जाता कंदमुळीचा (प्रभाव व मागणी वाढवून) व्यवसाय केला तर आर्थिक फायदा होईलच. पण त्याचबरोबर जंगलातल्या आणि डोंगरदऱ्यातल्या आपल्या बांधवांचे पोट भरेल!

आपल्या देशातल्या गोरगरीबांचा, खेड्यापाड्यातल्या लोकांचा आणि रानावनातल्या बांधवांचा सर्वांगीण विकास साधणे म्हणजेच देशाचा विकास साधणे! “आत्मनो मोक्षार्थं जगत् हिताय च” ही उक्ती आचरणात आणणे इतके सोपे आहे!

उंदयो आणि ढोकळा यासारखे पदार्थ बाजारात-उपाहारगृहात जर लोकप्रिय होऊ शकतात आणि इडली-डोसा जर चवीने खाल्ले जाऊ शकतात तर मग कंदमुळे का बरे लोकांना आवडणार नाहीत? आम्ही लहानपणी “खत खते” खात असू. शब्दार्थसंग्रहानुसार (डिक्शनरी) याचा अर्थ, ताकात शिजवलेला शिळा भात! परंतु आम्ही जे खतखते खात असू त्यामध्ये पुष्कळशा भाज्या एकत्र शिजवलेल्या असायच्या. थोडक्यात ही पातळ अशी शिजवलेली मिक्स भाजी असायची

हॉटेल्स व उपाहारगृहातून व खानावळीतून पालेभाज्या व कंदमुळे उपलब्ध झाली तर हृदयविकार आणि मधुमेहाचे प्रमाण नक्की कमी होईल.

त्यामुळे हृषिपंचमीच्या दिवशीच नव्हे, तर वर्षभर कंदमुळे, पालेभाज्या व इतर जागोजागी विकणारे व रुजणारे नैसर्गिक खाद्यपदार्थ उपाहारगृहातून व खाद्यपदार्थांच्या दुकानातून व फळेभाज्यांच्या दुकानातून उपलब्ध झाले तर स्थूलपणा, अपचन, अग्निमांड, मलावरोध, पाईल्स (मूळव्याध) इत्यादी अनेक रोग नाहीसे होतील वा कमी तरी होतीलच होतील. करडीची भाकरी, नाचणीची भाकरी, तामसळीचा भात, जगमे, तोरिजन, करमले, बिंबले, मुगाचे लाडू, हळीव व डिकाचे लाडू इत्यादीही जर कंदमुळसह प्रचलित झाले तर सम्यक आरोग्याच (सर्वांगीण प्रगतीचा) म्हणजे संपूर्ण तणावमुक्तीचा मार्ग खुला होईल!

चार पर्याय

समाजामध्ये जे काही चालतं, त्याचा परिणाम कुटुंबावर आणि कुटुंबांत जे काही चालत त्याचा परिणाम व्यक्तीवर होतो, हे खरंचं. पण त्याचबरोबर व्यक्तीच्या जीवनात जे घडतं असतं, त्याचा परिणाम कुटुंब आणि पर्यायाने समाजावर पडत असतो हे देखील अगदी खरं आहे.

समाजातील हिंसा, दहशतवाद, बाजारूपणा, वशीलेबाजी, जातीय व धार्मिक द्वेष, गुलामगिरी, अन्याय, वासनाकांडे, जाहिरातबाजी, भ्रष्टाचार, प्रसारमाध्यमांची मत-मतांतरे, पक्ष-पक्षातील सत्ताकरणाचे बेधुंद खेळ, काहींची अभिव्यक्ती, शिक्षणातील अप्रकार इत्यादी अनेक बाबींनी मन भंडावून जातं, बुद्धी भ्रमिष्ट होते, वासना चेतावल्या जातात, भावना भडकल्या जातात, अवाजवी महत्वाकांक्षी मदोन्मत्त अवस्था होऊ लागते, सारासार विवेक विरघळू लागतो..... आतबाहेर अस्वस्थचा अशांती आणि अखील अनारोग्याचं काळकुट्ट साम्राज्य पसरतं!

अशा परिस्थितीत व्यक्तीसाठी चार पर्याय समोर येतात.

वातावरणातील धुळवडीत आपणही लाभार्थी बनून रंगून जाणं हा पहिला पर्याय. सूरत मिसळून आतील तळाशी ताल मिळवून मिळेल तो लाभ जमेल त्या मार्गाने मिळवण्याचा प्रयत्न (कधी यशस्वी तर क्वचित अयशस्वी) करणं हे सर्व स्तरावर करता येतं.... भ्रष्टीकरणाची प्रक्रिया आजच्या सार्वत्रिक धुळवडीत पुष्कळ सुलभ झाली आहे!

दुसरा पर्याय निमूटपणानं आपल्यापुरतं बघत चिडचिडतं जगण्याच, कुरकुरण्याचा, पिचत, खुरडत असह्यपणे दिवस ढकलण्याचा. अशाच जीवनात दोन घास पोटाला मिळतात, जे लाखो अति दरिद्री लोकांना मिळत नाहीत याबद्दल लुके लंगडे समाधान मानण्याचा. करोडो लोक आज जगताहेत.

तिसरा पर्याय आहे परिस्थितीशी आक्रस्ताळेपणाने लढण्याचा. दगडावर डोके आपटण्याचा. तगमग करण्याचा, उसळून उठण्याचा, खवळून जाण्याचा. मुरब्बी राजकारणी नव्हे तर विविध क्षेत्रातील नेतेमंडळी अशा सळसळणाऱ्या रक्ताचा स्वतःच्या फायद्यासाठी उपयोग करून घेतात. परिणामी तरुण रक्त शेवटी थंड पडतं, भ्रष्ट बनतं... किंवा वैफल्यग्रस्त बनतं. आज सर्व क्षेत्रामध्ये तरुण-तरुणींमधील उमेद, उत्साह, दिव्य-भव्य स्वप्न सार काही गोठून जाताना दिसतयं!

चवथा पर्याय आहे समस्यांच्या मुळाशी जाऊन परिस्थितीवर मात करण्याचा. स्वधर्मतेचा नंगा नाच

विविध रूपात आपली स्वस्थता भंग करत असतात "स्वीकारा व जिंका" म्हणजेच () ही वृत्ती ठेवणं हा या चौथ्या पर्यायाचा गाभा आहे.

उदाहरणार्थ- टि.व्ही.वर सिरियल्सचा धुमाकूळ चालू असला... आणि आपल्याला तो पसंत नसला तर आपली घालमेल होते. आपलं डोकं फिरतं अशा वेळी डोकं शांत ठेवून टी.व्ही.बंद करण आणि आपल्याला कोणत्या प्रकारचे कार्यक्रम व का आवडतात हे विविध वाहिन्यांना कळवणं आवश्यक आहे. आपण जर पाहिला नाही तर सिरियलमध्ये लोण (जे आपल्याला नपुंसक बनवत आहे) संपल्याशिवाय राहणार नाही. त्याचप्रमाणे जाहिरात बाजीला जर आपण भुललो नाही तर त्यांचे प्रमाण व त्यातील अपप्रचार (नुकसानकारक झाल्यामुळे) थांबल्याशिवाय राहणार नाही. पण हे सारं अत्यंत कठीण आहे. त्यातल्या त्यात कमी कठीण मार्ग आहे तो समाजातील समस्यांवर योग्य उत्तरे शोधण्याचे "नेटवर्कींग" करण्याचा.

समस्या पूर्तीचे "आकाश" निर्माण करण्याची गरज आहे. तरच 'उर्ध्वगामी' क्रांतीचा सूर्य समाजात उगवेल.असे होण्यासाठी संकुचित दुराभिमान टाकण्याची आणि दुरावलेपणा झटकण्याची आवश्यकता आहे. म्हणूनच साऱ्या सत्प्रवृत्त व्यक्ती-संस्थानी हा चौथा पर्याय झपाटून जाऊन स्वीकारण्याची आज निगडीची गरज आहे.

अंतर्दिशा- महादिशा- महासत्ता

काही वर्षापूर्वी मला एक निनावी पत्र मिळालं. पत्रातला मजकूर असा, "सर, तुमचं "भोवरा" पुस्तक वाचलं. मला जीवनाची दिशा मिळाली. धन्यवाद. आपला एक विद्यार्थी. पत्र वाचून मला गहिवरून आलं. आपले कष्ट फलद्रुप झाल्याच्या भावनेनं मन भरून आलं.

परंतु आज विचार करतो तेव्हा जाणवतं की जीवनाची दिशा मिळणं एवढं सोपं नाही! भावनाचे कढ येणं, भावना उचंबळून येणं, मन गलवलून जाणं, जीवाची तगमग होणं इत्यादी साऱ्या बाबी सुसंस्कृत व्यक्तीच्या जीवनात साहजिकच येतात. मन भारले जाणं, विचार झपाटले जाणं हे देखील घडतच. परंतु तरीही आजच्या घडीलासुद्धा अगदी सज्जन व्यक्ती व विधायक संस्था-संघटना देखील परस्परांच्या विरोधात शक्तीचा (अप) व्यय करताना आढळतात! त्यामुळे "भोवरा"ला मिळालेल्या उपरोक्त प्रतिसंपादन आत्मसंतुष्ट होणं आज तरी शक्य नाही!

अगदी दूध प्यावं की पिऊ नये, इथपासून ते ऑक्ट्रॉय हवा की नको इथपर्यंत आणि सेन्सॉर बोर्ड हवा की नको इथपासून ते राखीव जागा हव्या की नको इथपर्यंत असंख्य बाबींमध्ये संघर्ष चालू आहे. विसंवाद, वितुष्ट, विद्वेष यानी समाज ग्रासलेला दिसत आहे.

परंतु सम्यक आरोग्य, सम्यक शिक्षण, सम्यक वैद्यक.... अशा जीवनाच्या सर्व क्षेत्रांच्या मागे सम्यक हा शब्द (अर्थासहित) निगडीत झाला तर जीवनाला खरोखरच दिशा मिळू शकते. आणि महत्वाची बाब म्हणजे ही दिशा सर्वांसाठी सामाजिक असल्यामुळे समाजातील विस्कटलेपणा नष्ट करून एकात्मता व सुसंवाद भक्कम करू शकते. एकाद्या कुटूंबातील दहा जणांची तोंड दहा दिशांना असली की तणाव वाढतात, तसेच समाजाचे आहे. विचारांची एकवाक्यता नसली की समाज अशांत. अस्वस्थ आणि असहाय्य बनतो. म्हणूनच प्रत्येक बाबीमध्ये सम्यक दृष्टीकोन अविष्कृत झाला की, सुसंवाद व विकास (वैचारिक आणि प्रशासकिय) प्रत्यक्षात येतात.() (अकालिक किंवा पूर्वकालीक भावनांचे स्खलन)झाले नाही आणि त्यांना प्रबुद्ध व सूझ बनवता आले तर समाजातील सर्व क्षेत्रातील व सर्व स्तरातील अनागोंदी निश्चितच कमी-कमी करत नेता येईल. सर्वांचे संपूर्ण जीवन सुंदर, सुरेल आणि सुदृढ बनवता येईल. समुद्ध बनवता येईल. या संदर्भात अनुभवाने जाणवेल की, यासाठी दहा बाबी सर्वांना उपयुक्त ठरतील.

१) प्राप्तःस्मरण - सकाळी देवाचे (म्हणजेच आपल्या आंतर्बाह्य असलेल्या खऱ्या "स्व"चे स्मरण.

२) उषःपान- सकाळी २-३ ग्लास पाणी पिणे.

३) प्राप्तःस्नान- साबण न लावता रगडून, घासून स्नान करणे.

४) चालणे, तडणे, रोज अर्धातास ते १ तास चालणे व जिने चढणे व लिफ्ट () न वापरणे.

५) संगीत, नृत्य, चित्रकला इत्यादी एकादी कला किंवा क्रिडा आत्मसात करणे (हे जमले नाही तरी बिघडत नाही कारण साहित्य, वकृत्व, संवाद, मुलाखत ३० इतर कला नाही महत्त्व आहे आणि या सर्व कलांचा प्राण 'व्यक्तीचा दृष्टिकोन व सद्सद्विवेकबुद्धी' हा आहे!)

६) प्राणायाम- रोज कपालभाती व अनुलोम रिकामी पोटावर करणे.

७) सम्यक वैद्यक, सम्यक आरोग्य व सम्यक शिक्षण... इत्यादी "सम्यक" दृष्टिकोन आत्मसात करून त्याचा प्रसार करणे.

८) संपूर्ण तणावमुक्तीचा आशय आकलन करून इतरांना शिकवणे.

९) आहारात मोड आलेली कडधान्ये, पालेभाज्या, फळे व गाईचे दूध-तूप-दही-ताक वापरणे.

१०) रोज आपल्या आराध्यदैवताचे नामस्मरण करणे.

भोवराची ही दीर्घकालीन परिणीती आहे. त्यामुळे आज दृढ समाधान आहे. दिशाप्राप्ती व ध्येयपूर्तीची खात्री आहे.

समाजाभिमुखता खरचं उपयोगी आहे का?

स्वतःचं आरोग्य, स्वतःची स्वच्छता, स्वतःच कुटुंब, स्वतःच घर ह्या बाबातीत नैसर्गिकपणेच आपण आस्था बाळगतो. कधी कमी तर कधी अधिक, पण आस्था असतेच. कधी कधी आपण निराश होऊन वेड्यासारखं वागतो. बेपर्वाईनं राहतो, तर कधी कधी उत्साहानं या बाबतीत जागरूक राहतो. किंबहुना कधी कधी निराशेत बुडतो... अन् आत्मघातकी बनतो तर कधी कधी आपली आस्था काळजीचं, चिंतेचं दाहक रूप धारण करते.

हे विश्वचि माझे घर

ऐसी मती जयाची स्थिर

किंबहुना चराचर

आपण झाला।।

ह्या ज्ञानेश्वरीतील उक्तीप्रमाणे आपल्याला जगणे शक्य आहे का? ह्या उक्तीचे मर्म शाळा-कॉलेजातील अभ्यासात प्रगट करता येईल का? ते शिक्षक विद्यार्थ्यांच्या जीवनात अविष्कृत होऊ शकेल का?

संकुचित स्वार्थ, हिंसा, असहिष्णुता, काम, क्रोध, मोह, मत्सर इत्यादी सारे काही नष्ट होऊ शकेल का? किंबहुना ते तसे नष्ट व्हावे यासाठी भाषणे देणे, ध्यास घेणे, तडफडणे, व्यथित होणे हे संयुक्तिक आहे का? हजारो वर्षांचा इतिहास पाहिला तर त्यामध्ये षड्रिपुंचा नाश झाल्याचे कुठेच आढळत नाही. अगदी रामराज्याच्या इतिहासात देखील षड्रिपू संपल्याचे दिसत नाही!

वाघाला केळी खायला सांगितलं, सशाला बकरीचं मास खायला सांगितलं, चिमणीला इतरांसाठी घरटी बांधायला सांगितलं, दूधपित्या वासराला घराचं रक्षण करायला सांगितलं. तर ते तसं करू शकतील का? गुलाबाच्या झाडावर शेवंतीची फुलं फुलतील का?

मनुष्यानं तयार केलेली तत्वज्ञानं साच्या विश्वासामध्ये बदल (अन् त् कोणते? कोणते तरी!) घडवून आणू शकतील का? अन् ते बदल इष्ट (इष्ट कोणत्या अर्थाने? कोणत्या तरी!) असतील का?

तत्वज्ञाने कागदावर वा ओठावर आहेत तर केवळ विश्वातील घडामोडीच नव्हे तर वनस्पती व प्राणजीवन आपल्याला मार्गानी चालले आहेत. एवढचं नव्हे तर सर्व तत्वज्ञाने जणु काही बाजूला सारून

मनुष्य जीवन देखील त्याच्या परीने.... आणि अनाकलनीय प्रसंगानी धडधडत...फडफडत खदखदत, भ्रकटल्यासारखे घोंघावत चालले आहे!

समाजभिमुखते सारख्या मूल्यांचं महत्त्व अशा स्थितीत हास्यापद झाल्यासारखं वाटलं तर त्यात नवल ते काय?

समाजघातकी धोरणे, योजना व अंमलबजाव ज्या संकुचित स्वार्थातून प्रसवतात व फोफावतात व सार्वत्रिक कोलाहल वाढवतात त्यासमोर समाजभिमुखतेचे मूल्य लंगडे-लुळे-थोटे पडलेले दिसल्याने सार्वत्रिक खिन्नता व असहायता प्रादुर्भूत झाली तर त्यातही आश्चर्य वाटण्यासारखं काही नाही!

अशा स्थितीत समाजभिमुखता ही कल्पनाच सोडून घ्यायची? एक विद्वान गृहस्थ म्हणाले, "हे असचं चालू राहणार! आपण काहीही करू शकत नाही!"

त्या गृहस्थांच्या निराशावादाशी पुष्कळ जण सहमत होऊ शकतील. पण पुष्कळजण सहमत होणार नाही हे देखील खरं आहे!

खरा प्रश्न आहे तो व्यक्तित्वाच्या आकलनाच्या व दृष्टीकोणाच्या मर्यादेच्या. आकलन आणि दृष्टीकोण व्यक्ती सापेक्ष असतो. त्यामुळेच काहीजण विनाशकारी प्रक्रियांतून फरफटत क्षुद्रत्वाच्या दलदलीत (पंचतारांकित असली तरी) रूतत जातात आणि काहीजण सदोष व अपुऱ्या आकलनामुळे तथाकथित ध्येयवादाच्या पायावर संघटना, संस्था, पंथ, संप्रदाय व चळवळी करतात. परिणामी तत्वज्ञान व विरोधी तत्वज्ञान (philosophy- antiphilosophy) विचार व विरोधी विचार (Thesis-antithesis) नीती-अनीती (Ethics-Antiethics) हे सारेच जीवनाच्या नैसर्गिक विकासाचे, बहाराचे कळत- नकळत शत्रु बनतात!

समाजभिमुखतेसारख्या सर्वच मूल्यांचे यथार्थ आकलन केल्यास त्यांची क्षमता आणि मर्यादा (Scope and Limitation) यांची कल्पना येते. जीवनाचा नैसर्गिक विकास आणि मानवी विचार परस्परपूरक बनून प्रकट होऊ लागतात.

समाजभिमुखतेसंबंधी एक छोटेसे उदाहरण पाहिल्यास हे स्पष्ट होईल.

समाजभिमुखतेचे मूल्य यथोचितपणे शिक्षक-विद्यार्थ्यांना आकलन झाल्यास कालांतराने ते विद्यार्थी जेव्हा उद्योजक वा राजकारणी बनतील तेव्हा पर्यावरणाचा विचार करून उत्पादन निर्मिती करतील, तसेच जर राजकारणी बनले तर समुचित धोरणे व योजना राबवती वाहन उद्योगाचे उदाहरण घेतल्यास हे सहज स्पष्ट होईल.

अपघाती मूल्य, अपंगत्व, प्रदुषण, तणाव, वाहतुकीची कोंडी, प्रवासातील वाहतुकीची समस्या, रोजगारासाठी जाण्यामध्ये येणाऱ्या अडचणी हे सारं टाळण्यासाठी उद्योजक स्कूटर-मोटरसायकल ऐवजी एकावेळी ४०-५० प्रवाश्यांना नेणारी बससेवा प्रभावी करण्यासाठी अशा बसगाड्यांचे उत्पादन करतील तर राजकारणे खाजगी गाड्या व दुचाकी वाहने (सायकली नव्हे) यांच्या उत्पादनांवर आणि आयातीवर बंदी घालतील व बसप्रवास जलद व सुखावह व्हावा यासाठी बसेच व सायकलीचे उत्पादन

व गरज पडलीच तर आयात यांना प्रोत्साहन देतील.

समाजभिमुखताच नव्हे तर कोणतेही मूल्य नीट समजून घेतले आणि त्यांची आपल्या जीवनाशी असलेली सांगड प्रभावी केली तरच--- आत्मनो मोक्षार्थं जगत् हिताय च।।

अर्थात- मुक्तीच्या उर्मी (सर्व तत्वज्ञानांचे सार) आणि विश्वाच हित एकात्मतेपणे अविष्कृत होईल.

दया- करुणा- सहवेदना...

जिद्दच्या गेल्या अनेक अंकांमध्ये सुनामी प्रलयाचे वृत्त आणि अनुभव वाचायला मिळाले. श्री. जयवंतराव खांडके यांचे अनुभव मनाला चटका लावणारे आहेतच, पण विचारांचे आवर्त देखील उत्पन्न करणारे आहेत. गुजरात, लातूर, काश्मीर इत्यादी ठिकाणचे भूकंप देखील संवेदनाशील मनामध्ये अस्वस्थता निर्माण करणारे आणि विचारांचे काहूर माजवणारे होते. २६ जुलै २००५ चा जलप्रलयही भंडावून सोडणारा, मती गुंग करणारा, दिडमूढ करणारा होता. खरं तर अशा सर्वच आपत्ती आपल्याला अंतर्बाह्य ढवळून काढतात हे निश्चित!

थोड्या वेगळ्या पातळीवर गेलं तर हीच बाब भूकबळी, आत्महत्या, असाध्य व्याधींचा प्रहार, वृद्धत्वातील विपन्नावस्था, गरिबी इत्यादी अनेक संदर्भातही खरी ठरते. लहान लहान मुले जेव्हा रेल्वेच्या फलाटावर भीक मागतात किंवा फूटपाथवर झोपतात तेव्हा कुणाचे मन द्रवत नसेल? महारोगी व इतर जेव्हा भीक मागतात तेव्हा आपण साऱ्यांच्याच हृदयाला पीळ पडल्याशिवाय राहत नाही.

आहार, निद्रा, मैथून यांच्याप्रमाणे प्रेम, आपुलकी, आस्था, मैत्री, सहवास, सहकार्य, मदत, उपकार ह्या जरी सहजप्रवृत्ती नसल्या तरी मानवी जीवनात त्यांना इतर सहजप्रवृत्तींसारखेच महत्त्व दिल्याशिवाय जीवनाचं सार्थक होऊ शकत नाही! कळप करणे, हालचाल करणे, नवजात बालकाचे पालन, पोषण, संगोपन करणे, स्वतःचे अस्तित्व टिकवणे ह्या सहजप्रवृत्ती आहेत. बोलीभाषा किंवा इतर संकेतध्वनीद्वारे संवाद साधणे ही देखील पशु-पक्षात आढळणारी व स्वस्थ जीवनाशी निगडित अशी सहजभावनाच म्हणायला हवी. ह्या सहजभावनांचाच एक टप्पा म्हणजे आपल्या समाजाबद्दल (specie) एकात्मता व आस्था वाटणे होय. म्हणूनच आपल्या जीवनात दया, करुणा, सहवेदना इत्यादी भावनांना महत्त्व आहे! बहुतेक सर्व धर्मग्रंथातून या भावनांचा सखोल विचार केलेला आढळतो. त्यामुळेच की काय "परोपकाराय सतां विभूतया" असे वचन आढळते. स्वतः उपाशी राहून दुसऱ्याला स्वतःच्या ताटातली भाकरी देण्याच्या कृतीला आचार्य विनोबा संस्कृती म्हणतात. याच भावनेतून "अतिथी देवो भव" ही संकल्पनाही समाजात रुजली. (Non Sibi sed omnibus) -स्वतःसाठी नव्हे तर इतरांसाठी - अर्थात "स्वतःसाठी जगलास तर मेल्यास, इतरांसाठी जगलास तर जगलास" हा आदर्श प्रचलित झाला!

बहुतेक सहजभावना स्वाभाविकपणे तृप्त झाल्या नाही तर जीवन विकृत किंवा असुरक्षित बनू शकते. बेचैन वा अस्वस्थ बनू शकतं. त्याचप्रमाणे दया, प्रेम, करुणा, परोपकार यांच्या अभावी जीवन

शुष्क व निःसत्व बनतं. त्यामुळे समाजामध्ये व्यक्ती व समाज या दोन्हींच्या स्वास्थ्यासाठी या संदर्भात संकेत व नियम तयार झाले. त्यांनाच पुत्रधर्म, पितृधर्म, मातृधर्म, आचार्यधर्म, शेजारधर्म अशी स्वरूपं प्राप्त झाली. त्याचप्रमाणे मातृऋण, पितृऋण, देवऋण, समाजऋण इत्यादी संकल्पना व तज्जन्य कर्तव्यांचे संकेत व रूढी तयार झाल्या.

सान्या जगामध्ये अडचणीत सापडलेल्यांना वेगवेगळ्या प्रकारे मदत करणाऱ्या शोकडो- लाखो व्यक्ती व संस्था हे ह्या संकल्पनांचे आजच्या काळातील मूर्त रूप आहे. माणुसकीचा हा गहिवर प्रामाणिक प्रशंसेला निश्चितच पात्र आहे. दातृत्व, कर्तृत्व, संवेदनशीलत्व ह्या सर्व बाबींकडे लक्ष दिलं तर मन भरून आल्याशिवाय राहत नाही. ह्या व्यक्ती.... अल्बर्ट श्वायत्झर ते मदर टेरेसा, फादर डेपियन ते बाबा आमटे, कर्मवीर भाऊराव पाटील ते महर्षी कर्वे अशा शोकडो लाखो तेजोनिधींचे उदात्तत्व आपल्याला नतमस्तक बनवते.

पण याच वेळी जेव्हा धर्मादाय संस्थांमधला भ्रष्टाचार उघड होतो, भक्त- शिष्य- सामान्यांचे (स्वकष्टार्जित धनामधून केलेले) दान गुंडपुंडांनी फस्त केलेले दिसते, भिकारी रोगी अपंगांची विपन्नावस्था वाढतच चाललेली दिसते तेव्हा आपण आज्ञानानंदाच्या सुखद झोपेतून बाहेर येऊन स्टार्क रिअॅलिटीच्या (Stark Reality) संपर्कात येतो आणि दाहक वास्तवात जळू लागतो. फूलस पॅराडाईज (fool's paradise- मूर्खांचे नंदनवन) मधून धाडकन आपण बाहेर फेकले जातो. देवळांचे सोन्याचे मुकुट चोरिला गेलेले समजले, देवळांचा निधी व देवळातील मूर्ती चोरलेल्या आढळल्या, शाळांमधील जेवणातील भ्रष्टाचार जेव्हा समोर येतो तेव्हा आपण घुसमटू लागतो. तडफडू लागतो. तथाकथित सेवेतील (रूग्णसेवा, रूग्णालय, अनाथाश्रम, वृद्धाश्रम, शिक्षणसंस्था) सर्वव्यापी व विविधतापूर्ण भ्रष्टाचार आपल्याला दडपून टाकतो. खिन्न बनवतो. देवळासमोर बसलेले, खैरातीसाठी वाट बघणारे नाक्यानाक्यावर घोळक्याने फिरणारे, रेल्वेत गाणी म्हणणारे आबालवृद्ध- स्त्री-पुरुष अन् तृतीयपंथी भिक्षार्थी पाहिले की दया-विषण्णता याचबरोबर उबग अन् किळस आल्याशिवाय राहत नाही. आपण केलेले दान फुकट जातं एवढंच नव्हे तर विकृत ठिकाणी विकृती वाढवण्यासाठी वापरलं जाऊन भिकार्यांच्या पाठीचा कणा (स्वाभिमान) मोडून त्यांनाही विकृतीच्या गर्तेत ढकलण्यास कारणीभूत होतं हे लक्षात येऊन मनाची घालमेल होते. यावर उपाय काय?

“माझ्या मना बन दगड” हा एक उपाय आहे. पण मनाला दगड बन असं सांगून ते दगड बनत नाही. आपण मात्र स्वतःच लादून घेतलेल्या निष्क्रियतेमध्ये सडत आणि स्वतःचं खच्चीकरण करत राहतो! ही खच्चीकरणाची खाई एका बाजूला तर दुसरा उपाय म्हणजे मनाविरुद्ध अपात्री दान करून पस्तावण्याची दरी दुसऱ्या बाजूला असते! परिणामी कधी आपण लोचट, चिवट अन् भावनाशून्य दगड बनतो तर कधी भोळे, भाबडे, कनवाळू बनून खैरात करतो... देवळासमोर लाडू वाटतो...! आगीतून फोफाट्यात अन् आडातून विहीरीत आपटत धोपटत राहतो.

यातून काही मार्ग आहे का? माझ्या मते असा मार्ग आहे. सद्भावनांचं उन्नयन सद्विचारात आणि सत्संकल्पात करून स्वतःच्या क्षेत्रात अचूकपणे आणि अविरतपणे काम करणाऱ्या सत्प्रवृत्त व्यक्ती आणि प्रवृत्तीनी हा मार्ग मोकळा करून आपल्याला दाखविला आहे. “आत्मनो मोक्षार्थं जगत् हिताय च” ह्या

वृत्तीने हे काम करणाऱ्यांनी- जगणाऱ्यांनी एकत्र आल्यास ह्या मार्गाचा महामार्ग होऊ शकतो, अखिल मानवजातीच्या कल्याणासाठी सुकर- सुलभ होऊ शकतो!

संस्कृत

परवा बोलता बोलता एक जण म्हणाला, " त्या तारखेला त्याच्या मुलाचे "गीमन्हाण" आहे. " माझ्या मनात प्रश्न आला, "गीमन्हाण म्हणजे काय? न्हाण म्हणजे न्हाणे- आंगोळ. पण ह्या शब्दाची व्युत्पत्ती काय असावी?"

थोडा विचार केल्यानंतर लक्षात आले की ग्रीष्म-स्नान, अर्थात ग्रीष्म ऋतुतील स्नान. या ग्रीष्मस्नानं शब्दाचा अपभ्रंश गीमन्हाण असा झाला असला पाहिजे.

भारतातीलच नव्हे जगातील अनेक भाषांतील शब्दांची व्युत्पत्ती शोधली तर आपण संस्कृतकडे येऊन पोचतो. केवळ नागरीच नव्हे तर खेड्यापाड्यातील बोलीभाषांमध्ये देखील संस्कृत शब्द किंवा त्यांचे अपभ्रंश आढळतात. मालवणीमध्ये पाणी या शब्दापेक्षा उदक किंवा उदीक हा शब्द अधिक प्रचलित आहे. कानडीमध्ये नीर हा शब्द जशाच्या तसा प्रचलित आहे.

भारतातीलच नव्हे तर साऱ्या विश्वातील अखिल मानव-संस्कृतीची मुळे संस्कृतमध्ये आहेत. प्रगत, विकसित, उन्नत, प्रगल्भ, सभ्य अशा अनेक गुणांची जाणीव सु-संस्कृत या शब्दातून होते!

इतिहासात, प्राचीन भूगोल, प्राचीन नैसर्गिक परिस्थिती, प्राचीन संस्कृती या साऱ्यांचं यथार्थ ज्ञान संस्कृत भाषेच्या अध्ययनानं होऊ शकेल. एवढचं नव्हे, तर प्राचीन वैज्ञानिक व तात्विक संकल्पना- ज्या आज झाकाळल्या गेल्या आहेत वा धूसर झाल्या आहेत- त्या संस्कृतच्या अभ्यासानं अधिक स्पष्ट होऊ शकतील.

आयुर्वेदातील वात, पित्त व कफ ह्या संकल्पनांसाठी इंग्रजीमध्ये समर्पक प्रतिशब्द नाहीत. परंतु त्यांचा आशय कळला तर आधुनिक वैद्यकाच्या अभ्यासकाच्या जाणीवेला नवे परिमाण मिळते. किंबहुना दोष-धातू- मलविज्ञानाच्या अभ्यासामुळे वैद्यक शिक्षणाला अधिक पूर्णत्व येते. आयुर्वेद किंवा योग हे केवळ जुने झाले, त्यांची परिभाषा जुनी झाली म्हणून हिणकस ठरत नाहीत हे संस्कृतच्या अभ्यासाने कळू शकते.

संस्कृतच्या अभ्यासामुळे इतरही विज्ञानशाखांच्या आकलनामध्ये अधिक परिपूर्णता येऊ शकेल. त्याचप्रमाणे वैश्विक एकात्मतेची दृष्टी व जाणीवही विकसित होऊ शकेल!

सध्या दूरदर्शन व विविध खाजगी वाहिन्यांवर संस्कृतचे अस्तित्व नाहीच असे नाही म्हणता येणार.

परंतु सत्यशोधनाची व सत्याच्या (अर्थात् वैश्विक एकात्मतेच्या) साक्षात्काराची प्रक्रिया जर प्रभावी व्हायची असेल तर जीवनातील सर्व क्षेत्रे संस्कृतमय व्हायला हवीत. त्याचप्रमाणे संस्कृत भाषा तज्ज्ञांनी ही सर्व क्षेत्रे संस्कृतमध्ये सामावून घ्यायला हवीत. पण एवढ्याने सर्व काही संपणार नाही. दूरदर्शन, वृत्तपत्रे, नियतकालिके, जाहिराती, आकाशवाणी सर्वत्र संस्कृत शिक्षणाची सोय व्हायला हवी. ही सोय अर्थातच अनौपचारिक असेल. पण शाळा, महाविद्यालये, विद्यापीठे, वैद्यकीय, अभियांत्रिकी, विधी व इतर व्यावसायिक अभ्यासक्रम शिकवणाऱ्या संस्था अशा सर्वच ठिकाणी संस्कृत फुलले व बहरले पाहिजे. हे औपचारिक वा अधिकृत संस्कृत शिक्षण असेल.

संगीतकार, नर्तक, चित्रपट व्यावसायिक, नाट्यव्यावसायिक, उद्योजक, व्यापारी, राजकारणी, विचारवंत, समाजसेवक किंबहुना सर्वच स्तरातील लोक संस्कृतबद्दल आस्था बाळगून नाहीत असे नाही. संस्कृतच्या अभ्युदयासाठी कार्य चालू नाही असे नाही. परंतु संस्कृत काव्य, उत्तम संगीताच्या माध्यमातून किंवा चित्रपट-नाटकाद्वारे अधिकाधिक ऐकायला व अनुभवायला मिळाले तर आपण सर्वजण अधिकाधिक सुसंस्कृत होऊ हे खरे नाही का? नुकतीच बोलायला शिकणारी मुले देखील ऐकून ऐकून संस्कृत काव्य, स्तोत्रे, मंत्र इत्यादी पाठ करताना आपण पाहतो. मग इतर भाषांमधील सुमधुर, ठेकेबाज वा उडत्या चालीतून यथोचित संस्कृत काव्य, शास्त्र, विनोद, संवाद कानावर पडले तर त्यांचे आकलन सहज शक्य होईल हे सत्य नाही का?

“काव्यशास्त्र विनोदेन कालो गच्छति धीमताम् ।

व्यसनेन च मूर्खाणाम् , निद्रया कलहेन वा।”

अशी शेकडो- हजारो सुभाषिते लक्षात असणारे आजही समाजात आहेत हे आपले भाग्य आहे. पण म्हणून या भाग्याचा सुवर्णकळस गाठण्याची संधी (सारं जीवन संस्कृतमय करून) साधायला हवी!

नार्कोअॅनॉलिसिस

सुशांत, सावित्री आणि सुखदेव हे तीन सिनेनिर्माते हॉटेल आनंदमध्ये शिरले. कोपऱ्यातल्या टेबलाजवळ बसून त्यांनी संत्र्यांचा रस मागवला. सावित्री आनंदात होती. मुतखडा होऊ नये यासाठी संत्र्याचा रस उपयुक्त असतो अशी माहिती टी.व्ही.वर मिळाल्यापासून ती ज्याला त्याला चहा-कॉफीऐवजी संत्र्याचा रस घ्यायला सांगत असे.

आज तिच्या मर्जीनुसार सुशांत आणि सुखदेव यांनी संत्र्याचा रस मागवल्यामुळे ती खूष झाली होती. सुशांतनं विषयाला सुरुवात केली. "नार्कोअॅनॉलिसिसमुळे काही केसेसचा निकाल लवकर लागेल का?"

"अरे नार्कोअॅनॉलिसिसमध्ये फसवेपणाचे, लबाडीचे, धूर्तपणाचे, चाणाक्षपणाचे, चातुर्याचे, कुटिलतेचे इत्यादी सारे संरक्षक बुरुज ढासळतात!" सुखदेव पुढे म्हणाला, "त्यामुळे महाबिलंदर व पाताळयंत्रि चोर देखील खऱ्या बाबी लपवण्यास असमर्थ ठरतात व सत्य बाहेर ओकतात!"

"पण त्याचा प्रश्न आहे तो केसेसबद्दल. त्या लवकर सुटतील का?" सावित्रीनं तिचा मुद्दा मांडला. सुखदेवनं तिच्याकडे बघून स्पष्ट करायला सुरुवात केली. हे पहा सुशांत आणि सावित्री, नार्कोअॅनॉलिसिसमध्ये सोडियम पॅटोथाल नावाच निद्राकारक (झोप आणणारं) द्रव्य हळूहळू व्यक्तीला दिलं जातं. त्यामुळे जाणून बुजून व ठरवून खोटं बोलायची, किंवा उत्तर टाळायची, किंवा मुद्द्याला बगल घायची क्षमता कमी किंवा नष्ट होते, हे खरं. परंतु अशी क्षमता नष्ट झाल्यानंतर अंतर्मनातील संदर्भानुसार व पार्श्वभूमिनुसार "खरे" म्हणजे जे आता आहे ते बाहेर पडते. पण हे "खरे" याचा अर्थ सत्यच असेल असे नाही म्हणता येत!"

"पण मग पोलीस-तपासात याचा फायदा होतो असं का म्हणतात?" सुशांतनं शंका उपस्थित केली! सावित्रीलाही तीच शंका असावी " पुष्कळदा असं असतं की गुन्हाचे धागेदोरे पोलिसांच्या हाती लागू नयेत याची प्रचंड खबरदारी घेऊन गुन्हे केलेले असतात. त्यामुळे सहजासहजी गुन्हेगाराला पकडणं दुष्कर असतं. परंतु नार्कोअॅनॉलिसिसमुळे काही संभाव्य गुन्हेगारांची माहिती होते!"

म्हणजे वैद्यकीय भाषेत सांगायचं तर डायग्नोसिस झालं नाही तरी डिफरंशियल डायग्नोसिस कळतं. बरोबर ना?" सावित्रीनं वेगळ्या अँगलनं तोच मुद्दा अधोरेखित केला.

“बरोबर आहे! ज्याप्रमाणे पूर्ण निदान झाल्यावर औषधयोजना केली जाते तसंच पोलीस तपासाचं असतं. एकदा गुन्हेगाराबद्दल पुरेसे पुरावे मिळून खात्री झाली की मग शिक्षेसाठी (औषधयोजनेसाठी) त्याच्यावर केस होते व कोर्ट योग्य तो निर्णय घेऊ शकतं. पण डिफरंशियल डायग्नोसिसनंतर म्हणजेच दोन-चार रोगांची शक्यता जेव्हा वाटते तेव्हा वेगवेगळ्या चाचण्या करून एक एक शक्यता दूर करावी लागते व डायग्नोसिस पर्यंत पोचावे लागते! म्हणूनच संशयिताला पकडल्यानंतर पोलीस... गुन्हेगाराचा तपास करण्यासाठी पोलीस कोठडी मागून घेतात! नार्कोअॅनॉलिसिसनंतर शक्यता जेव्हा समोर येतात तेव्हा त्या त्या दिशेनं तपास करणं आवश्यक असतं व त्यातूनच खऱ्या गुन्हेगारापर्यंत पोचणं शक्य होऊ शकतं!” सुखदेवनं मुद्दा पूर्ण केला.

“पण मग आजकाल नार्कोअॅनॉलिसिस संबंधी उलट-सुलट जे बोललं जातं ते का?” सुशांतला टी.व्ही.वरचे उलट-सुलट सवाल-जवाब आठवल्याने तो गोंधळला होता. “हे पहा सुशांत! कोणत्याही बाबीकडे काळे वा पांढरे अशा दोन पर्यायांनी बघण्याची सवय आपण सर्वांना झालेली आहे. त्यामुळे, नार्कोअॅनॉलिसिस हा पुरावा (कोर्टाला मान्य होणारा) आहे की नाही? असाच प्रश्न विचारला जातो आणि उत्तर देखील होकारार्थी वा नकारार्थीच मिळतं! साहजिकच वितंडवाद सुरू होतो! परंतु त्यामुळे तपास थांबतो. निर्णय न झाल्यामुळे कोर्टाच्या निकालाचा कालावधी वाढत जातो. कोर्टाच्या निकालाचा कालावधी वाढत जातो व खऱ्या गुन्हेगारांपर्यंत न पोचताच पोलिसांना (गुन्हेगारांचा साधार संशय व अंदाज वा खात्री असून देखील) हात चोळत गप्प बसावे लागते! (सज्जन पोलिसांचे तणावग्रस्त होऊन मरण्याचे हे एक प्रमुख कारण आहे.)

“म्हणजे नार्कोअॅनॉलिसिस करणे देखील निरर्थकच ठरते व ते करणाऱ्यांचे श्रमही वाया जातात. असेच ना?” सावित्रीला आता मुद्दा ध्यानात आला.

“म्हणजे नार्कोअॅनॉलिसिसचा रिपोर्ट हा पुरावा म्हणून ग्राह्य असो वा नसो-कोणत्याही परिस्थितीत, पोलिसांच्या पुढच्या तपासासाठी तो दिशादर्शक ठरायला हवाच! खरं ना?” आता सुखदेवला सारं स्पष्ट समजलं होतं!

“पण आपल्याकडे तसं होत नाही म्हणूनच तो सिनेमाचा विषय होता!” सुखदेव एकदम उत्तेजित होऊन उद्गारला! “याचसंदर्भात माझ्या डोक्यात कथा आहे! सुखदेवनं सुतोवाच केलं.

“कोणती बरं? सावित्रीची उत्सुकता वाढली होती!”

“काही राजकारणी, समाजद्वेषी व समाजघातकी योजना राबवतात व अब्जावधी रूपयांचा अपहार करतात. त्यांची मनमानी व दंडेली असह्य झाल्यावर काही पत्रकार पेटून उठतात. समाजाला रसातळाला नेण्यापूर्वी ह्या लोकांना रस्त्यात- चौकात नागवे करायचा ते विडा उचलतात.

“मग त्यात काय नवीन आहे?” सावित्रीला ती “घीसी-पीटी” सुरुवात वाटली.

“पुढे ऐक!” सुशांतनं तीला मध्येच थांबवलं.

“पत्रकारांनी वेगवेगळ्या ऑडिओ-व्हिडिओ टेप युक्ती-प्रयुक्तींनी व छुप्या कॅमेराने तयार केल्या.

परंतु त्या टेप्स व सीडीज् बोगस (fabricated) ठरवून राजकारणी गुन्हेगार सुटले. त्यांच्या साथीदाराने त्यांची नावे उघड केली नार्कोअॅनॉलिसिसमध्ये! परंतु तो पुरावा ठरत नसल्याचा मुद्दा मांडून पुन्हा वकीलाने त्यांना सोडवले! एवढे झाल्यानंतर मात्र पत्रकारांनी एक वेगळीच शककल लढवायचं ठरवलं! त्यांनी भरपूर शोध घेऊन एका वैद्यकीय तज्ज्ञाची मदत घेतली व छुप्या कॅमेराप्रमाणेच हातमोजामध्ये बेमालूम लपतं अशा इंजेक्शनची माहिती करून घेतली. एवढे झाल्यानंतर त्यांनी त्या वैद्यकीय तज्ज्ञाच्या मदतीने सोडियम पॅटोथालसारख्या पण त्वचेतून सहज व वेगाने शरीरात पसरून दोन तीन तास रक्तातील पातळी कायम ठेवणाऱ्या द्रव्याची माहिती करून घेतली.... दरम्यान सिनेमात इतर (Comedy-Entertainment) वगैरे घडतं... पण शेवटी... क्लायमॅक्सच्या वेळी पत्रकार परिषदे दरम्यान ... पूर्ण पूर्वतयारीनिशी जाऊन हे पत्रकार राजकारणी- गुन्हेगार- मंत्र्यांना शेकहँड करतात! दारूची झिंग चढावी त्याप्रमाणे प्रचलित नार्कोअॅनॉलिसिसपेक्षाही अधिक स्पष्टपणे गुन्हेगार लोक पत्रकारपरिषदेत केवळ गुन्ह्यांचीच नव्हे तर इतरही वैयक्तिक लांड्या-लबाड्या व लफड्यांची माहिती देत राहतात. सारे पत्रकार- छायाचित्रकार धक्क्यातून सावरत लगेच सारे काही लाईव्ह टेलिकास्ट करतात....ह्या आंतरिक वास्तवतेच्या स्फोटाचे पडसाद सर्वदूर उमटतात... नव्या बदलाला सुरुवात होते!" सुखदेव थांबला! शांतता पसरली!

कुणाही समोर वाकायचं नाही

एका संध्याकाळची गोष्ट. जागा, एका शिक्षिकेचं घर. सेवानिवृत्त शिक्षिका. विद्यार्थी- विद्यार्थिनींची आणि पालकांची गर्दी. वातावरण उत्साहाचं आणि आनंदाचं!

आम्ही घरात शिरत होतो एवढ्यात पाहिलं की एक विद्यार्थिनी शिक्षिका बाईना आदरानं वाकून नमस्कार करीत होती! आम्हाला फार बरं वाटलं. एवढ्यात शिक्षिकाबाई विद्यार्थिनीला घाईघाईने उठवत म्हणाल्या, "अरे.. अरे.. असं वाकायचं नाही! जीवनात कुणाही पुढे कधीही वाकायचं नाही! जीवनात नेहमी ताठ मानेनंच जगायचं!"

विद्यार्थिनी बावरात उठली. क्षणभर गांगरली. मग गप्पच राहिली.. तिच्या आईवडिलांनी तिला थोरांना नमस्कार करायला शिकवलेलं असणार यात शंकाच नव्हती. त्यामुळेच की काय शिक्षिकेची शिकवण ऐकून ती एकदम गोंधळात पडली होती. ते पाहून मुलीचे पालकही चपापल्यासारखे झालेले दिसले. आता एवढ्या वयोवृद्ध शिक्षिकेचं म्हणणं खोडून काढावं तर तेही त्यांना चुकीचं वाटत असावं आणि आपण जे नम्रतेचे व आदर व्यक्त करण्याचे संस्कार मुलीला दिले ते गैर समजणं हेही पटत नसावं!

पाच मिनिटांनंतर विद्यार्थिनीचे वडील मला भेटले तेव्हा मी मुद्याला हात घातला. "वाकायला प्रतिबध का केला त्यांनी?"

"तुम्ही पाहिलं का? अहो स्वाभिमानाचं महत्व ठसविण्यासाठी त्यांनी वाकायला मनाई केली असावी. पण स्वाभिमान आणि नम्रता एकत्र नांदू शकत नाही का?" त्यांनी आपली अस्वस्थता प्रगट केली.

आमचं बोलणं ऐकून आणखी एक विद्यार्थिनीची आई पुढे होऊन म्हणाली, "आमचे सर एकदा म्हणाले होते की, विद्यार्थ्यांनी निर्भय (बोल्ड) असावं आणि नम्र असावं. पण पुष्कळदा शिक्षकांविषयी भीतीच असल्यामुळे की काय विद्यार्थी एकीकडे भेदरट बनतो तर दुसरीकडे शिक्षकाच्या अपरोक्षी उद्धट बनतो! त्यामुळे जोपर्यंत शिक्षकांच्या हातात बरं-वाईट करण्याचा अधिकार आहे, तोपर्यंत त्याची हांजी हांजी केली जाते आणि तो अधिकार संपला की त्याची टवाळी/ निंदा/ कुचेष्टा केली जाते! शिक्षकांविषयीची भीती गैरसमजातून तयार झालेली असू शकते व म्हणूनच की काय नंतर उफाळून येणारी अवहेलना लाचार न्यूनगंडातून उत्पन्न झालेली असू शकते."

“ म्हणजे वाकून नमस्कार करावा आणि त्याचप्रमाणे होयबागिरी टाळावी. असंच ना?” मी विचारलं,

“होय अगदी तसंच!” बाई पुढे म्हणाल्या, “आमच्या सरांचं म्हणणं असं की आपले पूर्वज, आपले आई-वडील, आपले शिक्षक, आपले नेते व इतर थोर व्यक्तींचा आदर करावा.... कधीही अनादर वा अपमान करू नये.. पण त्याचबरोबर त्यांची एखादी बाब पटत नसेल तर ती लाचारीपोटी, भीतीपोटी किंवा स्वार्थापायी स्विकारू नये, मान्य करू नये. यालाच ते नम्रपणा आणि निर्भयता म्हणत. त्यांचा दृष्टिकोन असा होता की, त्यांची मतं देखील विद्यार्थ्यांनी मुकाट्याने न स्वीकारता किंवा उद्धटपणाने न टाकून देता.. अभ्यासावी, पडताळावी आणि मग स्वीकारावी वा टाकावी!”

वाकून नमस्कार करणाऱ्या मुलीचे पालक आता उत्तेजित झाले. म्हणाले, “ हा सारा विचार आम्ही संस्कार करताना केला नव्हता बरं... पण या निमित्ताने वाकणे व न वाकणे याबद्दल उद्बोधन झालं!

माझ्याही मनात आलं, “मॅडमनी वाकायला का मनाई केली यामागची खरी भावना लाचारी नाकारायचीच असणार. टी.व्ही.वर नेहमी चमचे, लाचार, लोचट व स्वार्थाथ लोकचं बऱ्याचदा वाकून नमस्कार करत असताना दिसत असल्यामुळे वाकून नमस्कार म्हणजे याचकता, दुबळेपणा, शरणागती यांची सांगड घातली जाणे स्वाभाविकच आहे!”

आपल्या सरांचा सार्थ अभिमान असलेली स्त्री पुन्हा म्हणाली, “सर म्हणायचे की अगदी देवासमोर देखील साष्टांग दंडवत घालावा. पण तो देखील स्वतःचे अहंमन्यत्व व अहंकार म्हणजेच सापेक्ष व वैयक्तिक मोठेपण... ताठा कमी करण्यासाठी! देवाकडून सुरक्षितता, पैसा, सुखसोयी मिळव्या या भिकारी वृत्तीतून नव्हे!”

“वाकून नमस्कार केल्यामुळे पाठीलाही लवचिकता येते अन् मनालाही! भीतीपोटी नव्हे तर प्रेमापोटी व आदरापोटी वाकावे आणि सत्याकडे पोचण्यासाठी धीटपणाने खुशाल ताठ होऊन वाद घालावा, चर्चा करावी, पुन्हा पुन्हा प्रश्न विचारावे! प्रतिष्ठितांनाच नव्हे तर शासनकर्त्यांनाही सभ्यतेपायी जरूर मान द्यावा... आणि समाजकल्याणासाठी निर्भयपणे त्यांच्यावर विधायक टिकाही करावी... केवळ विद्यार्थी आणि शिक्षक यांच्यातलाच नव्हे तर सर्वच नाती उदात्त व्हायला ही दृष्टी उपयोगी पडेल असंच म्हणायचं आहे ना तुम्हांला? मलाही शंभर टक्के मान्य आहे! यापुढे मी कुणालाही वाकायला मनाई नाही करणार!” आमच्या नकळत आमचं बोलणं ऐकणाऱ्या यजमानीणं सेवानिवृत्त शिक्षिकाबाई बाजूच्या दारापलीकडून म्हणाल्या!

“निर्माल्य? नव्हे! नवजीवन!”

केवळ मंदिरांमधून, मठातून, प्रार्थनास्थळातून नव्हे तर घरांमध्ये, मंडळांमध्ये आणि इतरही अनेक जागी पूजा होतात. विद्यालये, महाविद्यालये, कार्यालये, पोलीस चौक्या, युनियन कार्यालये, पक्ष कार्यालये, दुकाने अशा विविध ठिकाणी पूजा होतात!

जिथे पूजा होते तिथे निर्माल्य तयार होते! साहजिकच आपल्याकडे दररोज लाखो टन निर्माल्य तयार होत असले पाहिजे. ह्या लाखो टन निर्माल्याचा कचरा देखील तयार होत असला पाहिजे. कुजल्यानंतर हाच कचरा रोगराई व साथींना कारणीभूत ठरत असला पाहिजे. इतर अनेक कारणांप्रमाणे निर्माल्यजन्य कचरा जर रोगराईला निमंत्रण देत असेल तर त्यासंदर्भात योग्य तो विचार करणं आवश्यक नाही का? असा योग्य विचार आणि कृती ही संपूर्ण तणावमुक्तीच्या कार्यक्रमात अंतर्भूत आहेत!

निर्माल्यापासून कचरा आणि रोगराई तयार व्हायला नको असेल तर काही पावलं उचलायला हवीत. ही पावलं कोणती?

१) सर्वप्रथम निर्माल्य हे उपयुक्त असते ही बाब विविध माध्यमांच्या द्वारे सर्वदूरपर्यंत पोचायला हवी. (असं झालं तर अगदी वैयक्तिक पातळीवर देखील आपण निर्माल्यातील तुळस, बेल इत्यादी रोज खाऊ शकतो.) विशेष म्हणजे २) निर्माल्य (फुले, पत्री इत्यादी) मूर्तिवरून काढत असताना काटेकोर स्वच्छता पाळू शकतो. (खरं म्हणजे यासाठी मूर्ती आणि आजूबाजूची जागा- जिथे आपण देवाला फुले वाहतो ती जागा- आपण स्वच्छ ठेवू शकतो, ठेवायला हवी!) ३) अशा तऱ्हेने स्वच्छ निर्माल्य काढल्यानंतर औषधी गुण असलेली पाने, फुले इत्यादी वेगळी काढणे आवश्यक आहे. ४) आयुर्वेदिक तज्ज्ञ वैद्यांकडून निर्माल्यातील औषधी गुणधर्म असलेल्या वनस्पतींविषयी मार्गदर्शन घेणे हे नंतरचं पाऊल! ५) वैद्यांच्या मार्गदर्शनानुसार आपण बेल, जास्वंद, तुळस, दुर्वा इत्यादींचा उपयोग करू शकतो. निर्माल्य उपयुक्त असते हे कळल्यामुळे दुसरी प्रक्रिया मोठ्या प्रमाणावर सुरू होऊ शकते!

निर्माल्यापासून रंग, औषधे, खते इत्यादी तयार करण्यासाठी व्यक्ति, मंदिरे, मंदिर पुजारी, मंदिराचे विश्वस्त, वेगवेगळ्या उत्सव मंडळांचे पदाधिकारी, नगरपालिकेचा कचरा विभाग किंवा कंत्राटदार, वेगवेगळ्या मठांचे, प्राथनास्थळांचे पदाधिकारी या सर्वांच्यामध्ये निर्माल्याच्या उपयुक्ततेविषयी संपर्क व संवाद होणे ही बाब सर्वप्रथम घडायला हवी.

त्यानंतर औषधी वनस्पतींपासून औषधी बनविण्याविषयी औषधी कंपन्यांशी संपर्क व संवाद साधणे आवश्यक आहे. त्याचप्रमाणे रंग वा खत निर्मितीच्या दृष्टीने संबंधित व्यावसायिकांशी संपर्क साधला

जाणे आवश्यक आहे.

उद्योजकांच्या संघटनांमधून आणि उत्पादन प्रक्रियेतील तज्ञांमधून यासंदर्भात चर्चा व परिसंवाद झाले तर निर्मात्यापासून आणखी कितीतरी उपयुक्त वस्तूची निर्मिती करण्याविषयी कल्पना पुढे येऊ शकतील!

याशिवाय ज्यांना विधायक कार्य करायचे आहे अशा व्यक्ती व संघटना निर्मात्यातून नवजीवन फुलविण्याच्या प्रक्रियेत सहभागी होऊ शकतात.

निर्माल्य फेकणे म्हणजे नवजीवन लाथाडण्यासारखं आहे कुणाच्याही ध्यानात येईलच. परंतु निर्माल्य पाण्यात फेकून आपण जलाशये प्रदुषित करतो व रोगराईला म्हणजेच आत्मनाशाला आमंत्रण देतो हेही ध्यानात घ्यायला हवं. निर्माल्य असेच इकडे तिकडे फेकले तरी कुजून त्याचा दुर्गंधी उपद्रव होतो व अनेक रोगांच्या साथी देखील उद्भवू शकतात. त्यामुळे कचऱ्यात टाकणे वा जलाशयात टाकणे हे आत्मघातकी आणि समाजघातकी आहे!

निर्मात्यातून नवजीवन फुलविण्यासाठी हस्तव्यावसायिक, मूर्तिकार, कागद व्यावसायिक, इतर लघुउद्योजक, खेळणी व्यावसायिक इत्यादी अनेकांकडून विधायक व उपयुक्त कल्पना व सूचना पुढे येऊ शकतात व व्यवस्थापनकुशलतेच्या सहयोगाने उत्पादक कृतीमध्ये परिणत होऊ शकतात.

व्यक्ती व समाज यांचे हित एकाच वेळी साध्य केले तरच सार्वत्रिक तणाव दूर होऊ शकतो आणि त्यासाठी "निर्मात्यातून नवजीवन" यांसारख्या कल्पना जोपासायला हव्यात व सर्वतोपरी प्रत्यक्षात आणायला हव्यात!

तो हसत का असतो?

संपूर्ण तणावमुक्तीची कार्यशाळा चालू होती. डॉक्टर्स व इंजिनिअर्स यांचा सहभाग असलेली ती कार्यशाळा प्रात्यक्षिकं, व्याख्यानं, चर्चा आणि प्रश्नोत्तरं अशा स्वरूपाची होती. प्रश्नोत्तरांची वेळ झाली तशी एक इंजिनिअरसाहेब उभे राहिले. त्यांनी नम्रपणे प्रश्न विचारण्याची परवानगी घेतली आणि प्रश्न केला, “सर! ताण-तणावांची आपण पुष्कळ कारणं सांगितलीत आणि त्या ताण-तणावांचे दुष्परिणाम देखील सांगितलेत. भगवद्गीतेमध्ये म्हटलं आहे की संभावित म्हणजे सभ्य गृहस्थाला अकीर्ती म्हणजे बदनामी ही मरणापेक्षाही क्लेशकारक असते. हे खरं आहे की नाही?”

“होय! सामाजिक अप्रतिष्ठा ही खरोखरच यातनादायक असते हे खरं आहे. श्रीमत् भगवद्गीतेच्या दुसऱ्या अध्यायामध्ये ३४ ते ३६ या श्लोकांत तसं निश्चितच म्हटलेलं आहे!” सरांनी इंजिनिअरसाहेबांच्या म्हणण्याला दुजोरा दिला.

“म्हणजे बदनामी, अप्रतिष्ठा, नाचक्की ह्यामुळे माणसावर कमालीचा ताण येतो व त्याला मेल्याहून मेल्यासारखं होतं हे खरं ना? इंजिनिअरसाहेबांनी अजून त्यांचा प्रश्न स्पष्ट केला नव्हता!

“हो तुम्ही म्हणता ते अगदी खरं आहे. किंबहुना गरिबी, गुन्हा, चुका, तुरुंगवास, रोग, कर्जबाजारीपणा, अपयश, शिक्षा, बेकारी इत्यादी अनेक बाबींचं दुःख हे पुष्कळदा लोकापवादामुळे अधिक तीव्र आणि क्लेशकारक बनतं यात शंका नाही!” सरांनी म्हटलं “पुष्कळदा लोकनिंदेची केवळ शक्यता देखील मनाचा थरकाप उडवते आणि जीवन असह्य करते. खरं ना?”

इंजिनिअरसाहेब अजून थेट प्रश्न विचारीत नाही हे पाहून सरांनी त्यांना यावेळी उत्तर न देता उलट विचारलं, “हे सगळं अगदी उघड सत्य आहे. त्यावर चन्हाट लावण्यापेक्षा तुम्ही थेट प्रश्न का विचारत नाही. तुमच्या मनातली अडचण उघड का करीत नाही? कोणता संशय आहे तुम्हाला?”

इंजिनिअरसाहेब एकदम सावरत म्हणाले, “तसं नव्हे सर, प्रश्नाचं महत्त्व लक्षात येण्यासाठी मी पार्श्वभूमी तयार करत होतो. माझ्या प्रश्नाला सामाजिक संदर्भ आहे. माझ्या मनातला संशय एकट्या माझा नाही! एका बाजूला लोकलज्जेच्या भीतीपायी प्रेमभंगात पोळलेले, परिक्षेत नापास झालेले, कर्जात बुडालेले, रोगानं ग्रासलेले, गरिबीनं गांजलेले, तुरुंगात अडकलेले... शेकडोजण निराशेच्या गर्तेत आणि

आत्महत्येच्या विवरातही जातात. परंतु अट्टल गुन्हेगार मात्र हे सर्व ताण कसे काय हसत हसत पचवतात? परवाच टी.व्ही.च्या न्यूजमध्ये हजारो कोटींच्या घोटाळ्यात अडकलेल्या एका व्यक्तीला पाहिलं. त्याच्या चेहऱ्यावर लाज-शरम-खंत नव्हतीच, पण तो चक्क हसत खिदळत होता! किंबहुना तो नेहमीच हसत असतो! हे कसं काय?”

“हं! आता आलं लक्षात तुम्हाला काय विचारायचं आहे ते! इंजिनिअरसाहेब, आपली शंका अगदी खरी आहे, रास्त आहे! तुम्ही उल्लेख केलेला गुन्हेगार हसत असतो खरा! त्यानं संपूर्ण तणावमुक्तीचं ट्रेनिंग घेतलेलं नाही हे देखील खरं आहे! पण इथे लक्षात घ्यायला हवं की लोकापवादाची भीती वा प्रत्यक्ष लोकापवाद हे आपल्यातल्या बहुतेकांना मरणप्राय वेदना देण्याचं कारण म्हणजे आपल्या प्रतिमेला जाणारा तडा! प्रतिमेचा नाश हा शारीरिक जखमेपेक्षा भयंकर असतो. म्हणूनच तो जीवावर उठतो! आपणा सर्वांनी जीवनातील उच्च-नीचतेच्या कल्पना केलेल्या असतात. लोकांनीही तशा कल्पना केलेल्या असतात. साहजिकच त्यांच्या कल्पनेत न बसणारं सारं काही त्यांना त्याज्य वाटतं. म्हणूनच लोक ... म्हणजेच आपण देखील निराशा-आत्महत्या यासारख्या बाबींमधून रसातळाला जाऊ शकतो, आणि इतरांनाही पोचवू शकतो!”

“आपल्या कल्पना-विचार-संस्कार-वासना-गरजा हे सारं म्हणजे... अहंकारच की काय? इगो म्हणतात तो हाच का?” इंजिनिअरसाहेबांचे डोळे साक्षात्कार झाल्यासारखे चमकले!

“होय. तुम्ही अगदी बरोबर ओळखलत. तुम्ही स्वतःविषयीच्या व ह्या आरोपीविषयीच्या तुमच्या कल्पना जरा पडताळून पाहा. तुमच्या लगेच लक्षात येईल की जसा तुमच्या सामाजिक प्रतिष्ठेचा डोलारा पोकळ आहे, किडलेला आहे, त्याचप्रमाणे त्या आरोपीची नाचक्की देखील पोकळ व फसवी आहे! आपण प्रतिष्ठीत असतो कारण आपण कित्येक रोग, गुन्हे, चुका, अपयश दडवून व दडवून ठेवलेली असतात. लपवून- चोरून ठेवलेली असतात.तर पुष्कळदा गुन्हे व प्रमादाच्या कल्पना व इच्छा चोरून ठेवलेल्या असतात. टी.व्ही.तल्या आरोपीला माहीत आहे की त्याला “भ्रष्ट” म्हणून आगपाखड करणाऱ्यांच्या अंतरंगात गुन्हे, अपयशे, हाव, लालसा खच्चून भरली आहेत! त्याला माहीत आहे की करोडो रूपयांचं आमिष भल्याभल्यांना भुरळ पाडतं! किंबहुना सभ्यपणाच्या बुरख्याआड दडलेलं वास्तव अनुभवलेलं असल्यामुळेच त्याला स्वतःचा बुरखा फाटल्याचं दुःख नाही! प्रामाणिकपणाच्या गमजांचं मूल्य त्याला माहीत आहे. त्यामुळेच तथाकथित उच्चभ्रू वजनदार प्रतिष्ठितांबद्दल त्याला अतिरिक्त आदरही नाही आणि आत्मघृणाही नाही! म्हणूनच तो बिनधास्त असतो! हसत असतो! “सरांनी सर्वांच्याकडे पाहत आपलं स्पष्टीकरण संपवलं.

“पण ही एकप्रकारे भ्रष्टाचाराची भलावणच नाही का?” इंजिनिअरसाहेबांना अजून समाधान झालं नव्हतं.

“ही भ्रष्टाचाराची भलावण तुम्हाला वाटणं साहजिक आहे. मलाही तसं वाटे परंतु माझ्या आता लक्षात आलय की त्या आरोपीला शिव्याशाप घालून आपण आपला भ्रामक अहंकार (आपण निष्पाप असल्याची खोटी निश्चिती) चुचकारणं म्हणजे भ्रष्टाचाराचा विरोध नव्हे! आपण आपल्या आतला दुबळेपणा

शुभमंगल अन् आरोग्यमंगल देखील!

दोन आत्म्यांचं अग्नि-ब्राह्मण आणि ईष्ट मित्र नातेवाईकांच्या साक्षीनं आणि शुभेच्छांसह मीलन होतं त्याला आपण शुभमंगल म्हणतो!

कन्या वरयते रूपम् माता वित्तम् पिता श्रुतम् ।

बांधवाः कुलम् ईच्छन्ति मिष्टान्ना इतरे जनाः।।

अर्थात् - वधुला वराचे स्वरूप महत्त्वाचे वाटते. वधुच्या आईला वराची श्रीमंती म्हणजेच धन महत्त्वाचे वाटते, वधुच्या पित्याला वराची विद्वत्ता, हुशारी किंवा कर्तबगारी महत्त्वाची वाटते. नातेवाईकांचे लक्ष विशेषकरून कुळाकडे म्हणजेच जातीकडे वा ज्ञातीकडे असते तर इतरांना लग्नातील मिष्टान्नातच रस असतो.

हे सुभाषित शब्दशः पटलं नाही तर त्यात काही विशेष नाही. कारण काळाप्रमाणे संदर्भ बदलतात! परंतु आजही पटण्यासारखी एक बाब म्हणजे केवळ "इतरेजन"च नव्हे तर बहुतेक सर्वांना मिष्टान्नात रस असतो! किंबहुना आजकाल त्यातील वैविध्य आणि चव यांच्याकडे बहुतेकांचं खास ध्यान असतं. एवढंच नव्हे तर बुफे सिस्टीम असेल तर कोणत्या जागी काय मांडलं आहे आणि आपल्या पसंतीचे पदार्थ आपण किती लवकर (गरमागरम वा थंडगार!) आणि किती अधिक प्रमाणात कशा पद्धतीने फस्त करू शकू याचे फ्लॅन्स-योजना बऱ्याच आधीपासून मनात तयार होत असतात! कोणताही पदार्थ आपल्याला कमी पडू नये यासाठी डावपेच आखले जात असतात!

पण त्याबद्दल आक्षेप घेण्यासाठी हा लेख लिहिलेला नाही. कुणाच्या आनंदावर विरजण घालणे हे मुळातच लेखकाला मान्य नाही!

परंतु मुद्दा आहे तो शुभमंगल साजरे करताना ते आरोग्यमंगल देखील व्हावे यासाठी प्रयत्न करण्याचा!

लग्नाच्या जेवणात उत्तमतेला महत्त्व द्याव याबद्दल दुमत नाही. बहुतेक यजमानांचाही प्रयत्न तसाच असतो हे देखील खरं. पण...विवाहसमारंभाच्या जेवणातदेखील आरोग्याला जरूर महत्त्व द्यावं असं आग्रहानं सुचवावसं वाटतं.

चपाती, भाकरी ... किंवा वाटल्यास वेगवेगळ्या गरमागरम भाकऱ्या, लोणी, उत्तमपैकी पालेभाज्या, लसणाची व पुदिना वगैरेसारखी चटणी, दही, ताक, मड्या, लस्सी, लिंबू किंवा इतर सरबते (उदा. कोकम, कैरी, आवळा, इत्यादी), फळे आणि विविध प्रकारचे फळांचे रस, फ्रूट सॅलड, भाज्यांची सॅलड, कोशिंबीरीचे प्रकार, पक्वान्न म्हणून गाईच्या दुधाची बासुंदी वा खरवस, मसाला दूध इत्यादी अनेक आरोग्यदायी पदार्थांचा समावेश लग्नसमारंभाच्या जेवणात केला तर ते लग्न केवळ शुभमंगल न होता आरोग्यमंगल देखील होईल. कमीत कमी ऐवढं तरी करावं की (मैद्याच्या रोट्या, पुऱ्या व तेलकट पद्धतीच्या भाज्या आणि तूपकट हलवा वा जिलेब्या किंवा इतर चरबीदार पकोडे, महातेलकट भजी, बटाटेवडे, कटलेट्स, कचोरी इत्यादी पदार्थांसमवेत) उपरोक्त पदार्थ देखील अंतर्भूत करून उपस्थितांमधील सूजांच्या आरोग्याची व्यवस्था करावी!

लेखक हा स्वयंपाकशास्त्रातील तज्ज्ञ नाही. त्याचप्रमाणे डाएटिशियन देखील नाही. त्यामुळे विविध खाद्यपदार्थांचा व त्यांच्या कृतीचा तपशील, त्यांचे अर्थशास्त्र व एखाद्या भोजनावळीत 'मेनू' ठरवण्यातील सोय व व्यवहार यांचे सखोल ज्ञानही त्याला नाही. परंतु यजमान, कॅटरर्स आणि वैद्य व डॉक्टर एकत्र बसले तर सोय, खर्च, व्यावहारिकता, चव आणि आरोग्य यांची सांगड घालता येईल.

कॅटरर्सकडे काय उपलब्ध आहे यापेक्षा उपरोक्त पद्धतीने विचार-विनिमय केल्यास यजमान वैद्य, डॉक्टर्स आणि कॅटरर्स या सर्वांना शुभमंगल आरोग्यमंगल केल्याचे पुण्य लागेल. केवळ लग्नविधीच नव्हे, तर वेगवेगळ्या सभासंमेलनातून व समारंभातून आणि वैद्यकीय परिषदांतून अशा प्रकारे खाद्यपदार्थ उपलब्ध होणे निकडीचे आहे. त्यामुळे शुभमंगलच नव्हे तर सर्व काही आरोग्यमंगल आणि आनंदमंगल होऊ लागेल. किंबहुना खानावळी, डबे देणारे, उपाहारगृहे, हॉटेल इ. सर्वच ठिकाणी आरोग्यदायी पदार्थ उपलब्ध होणे आवश्यक आहे. त्यामुळे सर्व आनंदमंगल आणि आरोग्यमंगल होईल.

हे लक्षात आलं नव्हतं!

जीवनाच्या प्रत्येक क्षेत्रातील व्यक्तीनी आणि विशेषतः नेत्यानी लोकोन्नतीचे काम करावे असे वाटायचे. त्यासाठी नामस्मरणाचा स्वीकार. अपरिहार्य आहे असेही वाटायचे. किंबहुना व्यक्ती आणि समाज यांच्या सर्वांगीण विकासाचे साधन आणि लक्षण नामस्मरण आहे असेही वाटायचे. यामुळेच की काय, कधी कधी मंदिरे, मठ, समाधीस्थळे, आश्रम, इत्यादींचे महत्त्व मनाला पुरेसे भावत नसे, बुद्धीला समजत नसे.

परंतु... परवा कोल्हापूर महालक्ष्मी मंदिरात आणि ब्रह्मचैतन्य श्री. गोंदवलेकर महाराज यांच्या गोंदवले (बु.) येथील समाधीमंदिरात जाऊन येण्याचा योग आला आणि मनामध्ये एक नवी जाणीव अंकुरु लागली. गोंदवल्याच्या समाधीमंदिरातील संध्याकाळी साडेसात ते साडेआठ अशी आरती आणि दुसऱ्या दिवशी पहाटेची पावणेपाच ते पावणेसहा अशी काकडआरती अनुभवता, अनुभवता ही जाणीव मूळ धरू लागली.

यापूर्वी मी मंदिरे वा समाधीस्थानी अनेकदा गेलो होतो! परंतु प्रत्येक वेळी स्वतःच्या लोककल्याणाविषयीच्या कल्पना व त्यासंदर्भातील उपाय यांच्याशी विसंगत वाटल्यामुळे नामसप्ताह, आरत्या, भजने, कीर्तने, लघुरुद्र, अभिषेक, होम वगैरे अनुष्ठाने यांच्यात मन रमत नसे. किंबहुना तो वेळ, शक्ती आणि पैशाचा अपव्यय वाटत असे. त्यातच या तीर्थांच्या ठिकाणचे पुजारी, व्यापारी, भिकारी आणि ठिकाणांविषयी ऐकू येणाऱ्या उलटसुलट बातम्या यामुळे या ठिकाणांबद्दल घृणा वाटली नाही (कारण स्वतःतील दोष दिसणाऱ्या कुणालाही तशी घृणा वाटणार नाही. स्वतःतील उणीवा व वैगुण्ये जाणवणाऱ्या कुणालाही या ठिकाणांबद्दल तिरस्कार वाटणार नाही) तरी त्यांचं महत्त्व मात्र उमजत नसे.

परंतु परवा या दोन्ही ठिकाणी जाण्यापूर्वी एक बाब माझ्या लक्षात आली होती ती अशी की सामाजिक घडामोडी, राजकीय घटना, कौटुंबिक प्रसंग आणि वैयक्तिक शारीरिक मानसिक परिस्थिती यांच्या सदोष आकलनामुळे व्यक्ती पतित होऊ शकते. किंबहुना देहबुद्धी वा अहंकारामुळे व्यक्तीचं आकलन सदोष होऊन ती भ्रमित होते आणि पतित होते! परंतु पतित होण्याच्या प्रक्रियेतीलच एक भाग म्हणजे सदोष आकलनातून उत्पन्न होणारी अशांती, असूया, मत्सर, तिरस्कार, न्यूनगंड, वैफल्य, उन्माद... इत्यादी इत्यादी. या जाणीवेमुळे नकळत, माझ्या मनातील अहंकार (एका दृष्टीनं पाहिलं तर

व्यक्तिसापेक्ष आकलन व तज्जन्य भावना) पुष्कळच गळून पडल्या होत्या. साहजिकच श्री महालक्ष्मीच्या मंदिरात शिरताना मी नम्र झालो. विविध प्रकारचे स्त्री पुरुष, पुजारी, त्यांची परंपरा, आचार, देवी, तिच्याविषयीच्या आख्यायिका या संदर्भातील सर्व कल्पना व दृष्टिकोन गळून पडले. दरवाज्यात वाचलेल्या “अहंकार नष्ट झाला की अंतरात्मा प्रगट होतो” ह्या श्री. गोंदवलेकर महाराजांच्या ब्रह्मवाक्याचा काहीसा पण निश्चित अनुभव आला. देवी आणि तिचे पुजारी सर्वांच्याच मी नतमस्तक झालो.

कोल्हापूरहून गोंदवले मुक्कामी आल्यानंतर जणू काही नम्रपणा अंगी भिनला होता! मजेची बाब म्हणजे नम्रपणाची दुसरी बाजू म्हणजे निर्भयता व धीटपणा! उद्धटपणा व लोकलज्जा जणू गळाली होती!

एरवी आरतीचा मनस्वी कंटाळा येणारा मी, त्यादिवशी आरतीमध्ये पुरेपूर समरस झालो. रंगून गेलो. ती कधीच संपू नये असंच काहीसं वाटलं. पण त्याहून अधिक महत्त्वाचं म्हणजे जमिनीवर बसून द्रोणामधून खिचडी, भाजी, खीर आणि कढीचा प्रसाद “जय जय श्रीराम” म्हणत हजारो लोकांबरोबर जेवताना मला निराळाच... परमोच्च आनंद मिळाला. (एरवी स्वतःची खास सोय व्हावी असं वाटलं असतं!)

दुसऱ्या दिवशी पहाटे सव्वातीन वाजता उठून स्नान वगैरे सर्व आटोपून बरोबर पावणेपाचला काकड आरतीला पोचलो. तिथून पुढचा एक तास तर अवीट गोडीचा होता!

काकड आरतीतील विविध पदे पराकोटीची मधुर होती. शिवाय तेथील परंपरेनुसार चारही वेदांतील काही भागांचे सुस्पष्ट आणि भक्तीपूर्ण पठण झालं. शेवटी कोणी साखरेचा प्रसाद हातानं दिलेला (चमच्याने वाढलेला नव्हे) अत्यंत प्रेमादरानं खाल्ला. मन उन्मन झालं. सूक्ते, स्तोत्रे, मंत्र, आरती, पदे इत्यादींचा मनमोहक व संजीवक गाभा अंतर्दामी उमटला.

पण हे अनुभव एवढ्याचसाठी सांगितले की त्यातून मला, मंदिरे, समाधीस्थळे इत्यादी आणि तेथील परंपरा ही विश्वचैतन्याच्या उगमस्रोत आहेत, समाजाच्या सर्वांगीण विकासासाठी त्यांचं महत्त्व अनन्यसाधारण आहे. समाज, व्यक्ती, संस्था व शासन यांनी पूर्णादरपूर्वक त्यांचं जतन आणि संवर्धन करणं हे सर्वांच्याच हिताचं आहे, हे लक्षात आलं. पूर्वी हे लक्षात आलं नव्हतं!

आळंदी, देहू, पंढरपूर इत्यादी तीर्थक्षेत्रांचा विकास करणाऱ्या सर्वांना व शासनाला त्याबद्दल धन्यवाद द्यायला हवेत. गोंदवले (बु) या गावाचा पर्यटन व तीर्थाटन करण्यास सुलभ होईल असा सर्वांगीण विकास आपलं शासन परिपूर्णतेने करील असा भरंवसा वाटतो! हे नामस्मरणानं झालं असेल का?

धर्मातर आणि विश्वकल्याण

“वसुधैव कुटुंबकम्” अर्थात

“हे विश्वची माझे घर

ऐसी मती जयाची स्थिर

किंबहुना चराचर

आपण जाहला”

“आत्मनो मोक्षार्थं जगत् हिताय च” म्हणजेच स्वतःचे संपूर्ण अंतर्बाह्य स्वातंत्र्य व विश्वकल्याण साधावे अशा वृत्तीने जगणारी माणसे विश्वात बहुसंख्य होतील तेव्हा “कृण्वन्तो विश्वमार्यम्” ह्या भावनेची परिणती सुयोग्यपणे झाली असे म्हटले तर वावगे ठरू नये.

बहुसंख्य लोकांना अशी वृत्ती प्राप्त होण्यासाठी उत्तम सात्त्विक आहार मिळणे कोणत्याही धर्मातराने शक्य आहे काय? धर्मातराची भीती किंवा धर्मातराचा अभिनिवेश बाजूला ठेवून शेती, बागायती, शेती व बागायती उत्पादनाची योग्य साठवणूक, गांडूळ खतनिर्मिती, कालवे, धरणे, पाणी पुरवठा, ठिबक सिंचन, वीजपुरवठा, कर्जपुरवठा, अन्नप्रक्रिया, गोपालन व संवर्धन गोमूत्र तसेच पंचगव्यजन्य पदार्थांचे उत्पादन, यासंदर्भातील धोरणे व योजना राबविता येणार नाहीत का? गोवधबंदी आणि गोवंशवधबंदी यासाठी प्रयत्न करता येणार नाहीत का? सात्त्विक आहाराप्रमाणेच शरीर आणि मनाचे आरोग्य जोपासले जावे आणि वेळप्रसंगी व्याधी उद्भवली तर तिचे निर्मूलन करता यावे यासाठी उपयुक्त अशा वनस्पतींची लागवड सार्वत्रिक करता येणार नाही का? यासाठी दूरदर्शन वरील वाहिन्यांना, वर्तमानपत्रांना, धर्मातरविरोधी संघटनांना पुष्कळ काही करता येणार नाही का? पुष्कळांना असे करावे असे वाटण्यासाठी आणि तसे करण्याचा दुर्दम्य उत्साह व शक्ती मिळण्यासाठी ईश्वरी कृपेचे अमृत अनुभवायला मिळणे आवश्यक आहे. त्यासाठी नामस्मरणाचा अभ्यास व आचरण अपरिहार्य आहे. नामस्मरणाने केवळ उत्साह व सामर्थ्यच नव्हे तर या क्षेत्रांच्या आरोग्यसंवर्धक विकासासाठी उपयुक्त अशा विकासासाठी नव्या कल्पना व नव्या युक्त्या सुचणे शक्य होईल.

जगभरातील बहुसंख्य लोकांना सात्त्विक आहार आणि औषधी वनस्पती सहज उपलब्ध व्हाव्या

यासाठी, सुयोग्य खाद्यपदार्थांची दुकाने व उपाहारगृहे चालू करणे धर्मांतरविरोधी संघटना आणि राजकीय पक्ष आणि त्यांचे सहानुभूतीदार यांना शक्य नाही का? ज्याप्रमाणे विश्वधर्माची आंतरिक अवस्था भक्कम होईल त्याप्रमाणात इतर कोणत्याही संकुचित प्रवृत्ती त्याच्यावर आघात करू शकणार नाहीत हे खरे नाही का? व्यक्तीची रोगप्रतिबंधक शक्ती वाढवणे हे रोगांपासून संरक्षण करण्याचे उत्तम अस्त्र जसे आहे तसेच हे आहे! धर्मांतरविरोधी हॉटेल व्यावसायिकांना हे करण्याची आज सुवर्णसंधी आहे. त्याचप्रमाणे या क्षेत्रातील व्यापाऱ्यांसाठीही याद्वारे हा काळ सुवर्णकाळ ठरू शकतो.

जगभरातल्या अनाथ, अपंग, व्याधिग्रस्त व इतर सर्वांना निर्भयता, निस्पृहता, सहिष्णुता, सहृदयता, परस्परस्नेहलता, तरलता, दृढता, कोमलता, तसेच उदारता, उदात्तता आदि गुण जागृत करणारे शिक्षण मिळणे आवश्यक आहे. याच बळकट अधिष्ठानावर आधारित कला, क्रीडा, गिर्यारोहण, अश्वारोहण, पोहणे, मार्शल आर्टस् , हठयोग, कौशल्य, उत्पादकता, विज्ञान, तंत्रज्ञान, काव्य, साहित्य इत्यादींचे प्रशिक्षण मिळणे आवश्यक आहे. जगभरामध्ये शिक्षण उत्पादक आणि सृजनशील होणे आवश्यक आहे. त्यासाठी धर्माची चाड असणाऱ्या आपण सर्वांनीच नामस्मरणाची संजीवनी आत्मसात केली तर आपल्याला बरंच काही करता येईल. समाजकार्य किंवा व्यवसाय म्हणून या क्षेत्रात कितीतरी लोक उत्तम काम करतात हे खरे. पण नामस्मरणाने त्या सर्वांच्या उत्तम कार्याला भगवंताच्या अधिष्ठानाचे वैश्विक चैतन्य लाभेल.

जगभरातल्या लोकांना शारीरिक, मानसिक, बौद्धिक व अध्यात्मिक दृष्ट्या विकसित व आरोग्यसंपन्न होण्यासाठी सम्यक वैद्यक विकसित होणे व त्याचा वापर प्रचार आणि प्रसार होणे अत्यावश्यक आहे. ह्या संकल्पनेचा उगम व विकास म्हणजे सात्त्विक ज्ञानाची परिणती होय. ती तशी होण्यासाठीही नामस्मरण ही महाप्रक्रिया उपयुक्त आहे. नामस्मरणाने विश्वव्यापाराच्या नियंत्रक केंद्रात शिरून स्थिर होता येते. नामस्मरणाने पंचकर्मापासून ते होमिओपॅथीपर्यंत आणि ॲलोपॅथीपासून ते योगापर्यंत सर्व वैद्यकशाखांचा परस्परपूरकपणा आणि त्यांच्यातली सूक्ष्म एकात्मता प्रत्ययाला येते. धर्मांतराने कधी सम्यक वैद्यकाचे विश्वजीवनातील महत्त्व जाणले आहे काय? धर्मांतरविरोधामध्ये तरी सम्यक वैद्यकाची जाण आहे काय? आपणा सर्वांना यासाठी परखड आत्मनिरीक्षणाची गरज आहे.

जीवनाच्या सर्व क्षेत्रातला भ्रष्टाचार धर्मांतराने किंवा शाब्दिक धर्मांतरविरोधाने नष्ट होणार आहे काय? दुचाकी व तत्सम वाहनांच्या अमर्याद उत्पादनाने निर्माण होणारे प्रदूषण, रस्त्यांची दुर्दशा, वाहतुकीची कोंडी, अपघात, वाहतुकीवरील ताण व गर्दी, इंधनाचा अपव्यय हे सारे भ्रष्ट विचार, धोरणे, योजना व कार्यवाहीचे लक्षण आहे. अशी शेकडो उदाहरणे देता येतील. हा भ्रष्टाचार घालवण्यासाठी नामस्मरणाने उपलब्ध होणारी चेतना प्राप्त करणे आवश्यक आहे.

निव्वळ धर्मांतराद्वारे जसे विश्वाचे कल्याण होणार असे सांगता येत नाही त्याचप्रमाणे पोकळ व शाब्दिक धर्मांतरविरोधानेही विश्वकल्याण शक्य होणार नाही. धर्मांतराचा आसुरी अभिनिवेश आणि धर्मांतरविरोधाची उथळ प्रतिक्रिया या दोन्ही समाजाला घातक आहेत.

आसुरी आणि आपमतलबी धर्मांतर, त्याअंतर्गत असणारी दडपशाही, क्रूरता, हिंस्त्रता किंवा प्रलोभने

दाखविण्याची लबाडी हे निष्फळ ठरवायचे असेल तर विश्वकल्याणकारी धोरणे, विचार व अंमलबजावणी याकडे प्राधान्याने व तातडीने वळले पाहिजे. विश्वकल्याणकारी दृष्टी व धारणा आणि भगवंताचे अधिष्ठान असलेला धर्मच सर्व आक्रमणे मोडून काढू शकतो आणि जगावर सद्सद्विवेकाचे राज्य आणू शकतो! असा सर्वांच्या सहभागातून चैतन्यपूत झालेल्या धर्माला कळिकाळाचेही भय नाही! अशा धर्माचे धर्मवीर पाईकच लाखोंच्या स्वैराचाराला, पिळवणुकीला, बेईमानीला किंवा क्रौर्याला सर्वतोपरी नष्ट करू शकतात! म्हणून समर्थ रामदासस्वामींनी मारुतीस्तोत्रात म्हटलंय, “ध्वजांगे उचली बाहो ओवंशे लोटला पुढे। काळाग्नि, काळरुद्राग्नी देखता कापती भये ॥” आणि मनाच्या श्लोकात म्हटलंय,

“समर्थाचिया सेवका वक्र पाहे

असा सर्व भूमंडळी कोण आहे

जयाची लीला वर्णिती लोक तिन्ही

नुपेक्षी कदा रामदासाभिमानी॥”

विश्वकल्याणकारी सनातन धर्म म्हणजे विश्वसंजीवनी आहे. विश्वचैतन्य आहे. विश्वाचा प्राण आहे. हे जाणणे, अनुभवणे व आचरणे हेच आपल्या जीवनाचे साध्य आहे.

नेटवर्किंगची किमया

ई. टी. व्ही. च्या संवाद कार्यक्रमांमध्ये आणि बऱ्याच वृत्तपत्रांमध्ये लेखकाचा संपर्क पत्ता व फोन दिलेला असतो. परंतु कधी कधी तो राहून जातो. त्यामुळे नेटवर्किंग ऑफ टॅलेंट्स होत नाही. पण तो ह्या लेखाचा मुख्य विषय नाही.

लेखाचा विषय आहे दूरदर्शनवरील एका बातमीच्या संदर्भातला. जग्गी वासुदेव यांच्या ईशा संस्थेने लाखो वृक्षांचं रोपण लाखो स्वयंसेवकांच्या हस्ते एका दिवसात केलं अशी ती बातमी होती. त्या बातमीनं मला जाणवलं की पुष्कळ स्पिरिच्युअल गुरू किती विलक्षण विधायक काम करीत असतात! जग्गी वासुदेवांच्या संस्थेने सुनामीच्या संकटातही काम केले होते! श्री. आसाराम बापू, श्रीरामदेव बाबा, श्री. सुधांशु महाराज, कृपालू महाराज, श्री. श्री. रविशंकर, श्री. ऋषी प्रभाकर आणि इतर अनेक अध्यात्मिक व योगिक गुरूंच्या संस्था विविध क्षेत्रात काम करीत असतात. ओशोधारा, नारायण सेवा संस्थान, इस्कॉन अशाही पुष्कळ संस्था आहेत. याशिवाय संघ परिवारासारख्या महासंघटनांच्या शेकडो संस्थाही कार्यरत आहेत. छोट्या मोठ्या लाखो संस्था आणि व्यक्ती समाजकार्य अगदी सचोटीने आणि प्रभावीपणे करीत असतात. अर्थात ह्या संस्थांच्या कार्याबद्दल मला सखोल वा बिनचूक माहिती नाही हे कबूल!

परंतु ह्या लेखात ठासून सांगाव्याशा दोन गोष्टी आहेत. एवढ्या सगळ्या संस्था असूनही दारिद्र्य, बेकारी, भूकबळी, आत्महत्या, भ्रष्टाचार, कामचोरी, आळस, बेशिस्त, जातीयता, धर्माधता, महागाई, प्रदूषण, गुन्हे, जंगलतोड, अपघात, इंधन टंचाई, भेसळ, अनारोग्य, व्यसनाधिनता आदी शेकडो समाजघातकी बाबी वाढतच चाललेल्या दिसत आहेत ही पहिली गोष्ट! पण तिचा उल्लेख अशासाठी केला, की ह्या क्लेशकारक व तणावकारक गोष्टीचा त्रास कमी करणारी दुसरी गोष्टही दृष्टिपथात येत आहे. ह्याला पुरावा आहे तो दूरदर्शनवरील आणखी दोन प्रसंगांचा! एक प्रसंग होता आर्ट ऑफ लिव्हिंग या संस्थेच्या वर्धापनदिनाचा व दुसरा प्रसंग होता योगमहर्षि बाबा रामदेव यांच्या पतंजलि योगपीठाच्या वर्धापन दिनाचा. ह्या संस्थांबद्दलही मला फार सखोल व बिनचूक माहिती नाही. तरीही ह्या दोन संस्थांच्या वर्धापनासाठी एकत्र जमलेले लाखो लोक आणि विशेष निमंत्रित झोळ्यात भरण्यासारखे होते. सत्ता व ग्लॅमरमधल्या व्यक्ती तिथे होत्या हे तेवढेसे प्रकर्षाने महत्त्व देण्यासारखे किंवा आशादायक चित्र होते की नाही हे मला सूचित करायचे नाही. परंतु आध्यात्मिक व सेवाभावी संस्था चालवणारे शेकडो लोक ह्या दोन्ही प्रसंगांना उपस्थित होते व ही निश्चितच आशादायक बाब होती. अर्थात सत्ताधारी

किंवा गॅलॅमर इंडस्ट्रीतले लोक कमी किंवा कुचकामी असतात असे इथे मुळीच सुचवायचे नाही. परंतु माझ्या दृष्टीने महत्त्वाची बाब म्हणजे राजकीय, आर्थिक, कायदेविषयक, शैक्षणिक, आरोग्यविषयक व अशा शोकडो निर्णयप्रक्रियांवर विधायक प्रभाव पाडू शकणारी माणसे (आपापली संस्थाने सांभाळत व आपापले अहंकार चुचकारत न बसता) एकत्र आली होती. हे जे दोन प्रसंग इथे सांगितले तसे अनेक प्रसंग पूर्वी घडले असतील. परंतु देशभरातल्या हीन संकुचित स्वार्थांथतेला संपवण्याची सद्सद्विवेकाची झलक ह्या प्रसंगातून व दूरदर्शनवरील विविध संस्थांच्या उपक्रमातून मला जाणवली. पूर्वी ती मला का जाणवली नाही हे मला नक्की माहीत नाही कारण मी तसा सीनिकल कधीच नव्हतो. पण क्रिटिकल असल्यामुळे पुष्कळदा दोष व वैगुण्ये अधिक आणि गुण कमी जाणवत असतील. किंवा मनात इतरांच्या मतांमुळे पूर्वग्रह बनले असतील. किंवा स्वतःच्या अहंकारामुळे इतरांच्या अंतरंगात शिरण्यात अडसर येत असेल व मनातली अहंकाराची जळमटे सहिष्णुता व मोकळेपणा काळवंडून व कुजवून टाकत असतील, किंवा दृष्टीच संकुचित असल्याने प्रत्येक कोता दिसत असेल... परंतु आज मात्र असे जाणवते आहे की विधायक कार्याचे डोंगर उभे करणाऱ्यानी एकत्र येण्याची ही प्रक्रिया आणि परस्परसंवाद व सहकार्याचीही प्रक्रिया चालू ठेवली तर सद्सदबुद्धीचे सर्वतोपरी कल्याणकारी साम्राज्य भारतावर व विदेशातही यायला वेळ लागणार नाही!

सांदण कुणाला गेले आंदण?

सावंतवाडीमध्ये एका कोपऱ्याला भटवाडी नावाचा भाग आहे. गोविंद चित्रमंदीर डावीकडे व वि. स. खांडेकर विद्यालय उजवीकडे मागे टाकल्यानंतर हा चिंचोळा रस्ता पुढे जातो. डावीकडे मग वेदशास्त्र पाठशाळा येते. तिथून पुढे काही अंतर गेल्यानंतर उजवीकडे एक बोळ लागतो. कोकणात लहान बोळांना पांदण म्हणतात. ह्या पांदणीतून पुढे गेल्यानंतर धोपेश्वरकर यांचं घर लागतं. हे आमच्या काकूचं माहेर. सुरतेहून काका काकू सावंतवाडीला आमच्या घरी आले की बऱ्याचदा आम्ही सर्वजण धोपेश्वरकरांच्या घरी जात असू. ह्या घराला मोठ्ठं आवार व समोर सुंदर अंगण आहे. शिवाय ओसरीमध्ये मोठा झोपाळा आहे.

एकंदरीत ह्या घरी गेल्यानंतर आमचे चुलत आजोबा आजी व इतर पुष्कळ मंडळींमुळे खूप बरं वाटायचं. ह्या घरातच एक नोकर होता. त्या प्रेमळ नोकराचं नाव माझ्या आठवणीनुसार बुल्या होतं. पण ह्या हिरव्यागार आंबा, फणस, कोकम (भिरंडे) इत्यादींनी नटलेल्या आवारातल्या कौलारू घरात आणि चुलत भाऊबहिणींच्या व इतरांच्या प्रेमळ सहवासात आणखी एक चिरकाल लक्षात राहणारी वस्तू होती. प्रशस्त माजघरात बसून आजीने खायला दिलेली ती वस्तू म्हणजे रसाळ गऱ्यांचे गरमागरम सांदण!

फेसलेले रसाळ गरे, तांदुळाच्या कऱ्या, काजू, शेंगदाणे, खोबरे व गूळ किंवा साखर व वेलची वगैरे... एकत्र करून कालवून एका दगडी पात्रात (माझ्या आठवणीनुसार ह्या पात्राला 'दगडी' हेच नाव होतं) घालून झाकण ठेवून ते वाफेवर शिजवले जात असे. आजकालच्या पित्ताच्या जाडीपेक्षाही जाड पण उत्कृष्ट शिजलेले ते गऱ्यांचे सांदण आता स्मृतीच्या एका कऱ्यात बसलेले आहे. माझ्यासारख्या शेकडो लोकांना ते आजही खावे-खावेसे वाटत असेल.

परंतु आज त्याचा मागमूसही लागत नाही. इतकं स्वादिष्ट, पौष्टिक आणि उत्तम असं हे सांदण गेलं कुठे?

सामर्थ्य आहे चळवळीचे। जो जे करील तयाचे। परंतु आधी पाहिजे। अधिष्ठान भगवंताचे। असं समर्थ रामदास स्वामी म्हणतात. आज, चळवळ म्हटली की धरणे, चक्का जाम, रास्ता रोको, बैठा सत्याग्रह, मूक हरताळ, मोर्चा, उपोषण इत्यादी प्रकार नजरेसमोर येतात. परंतु याव्यतिरिक्त कितीतरी क्षेत्रात विधायक आणि प्रभावी चळवळी करता येतात हे अनेक उदाहरणांवरून स्पष्ट होऊ शकते. हरित क्रांती व शुभ्र (दूध) क्रांती ही यातली उदाहरणे आहेत.

आत्मसन्मान, स्वाभिमान, आत्मगौरव व आत्मसामर्थ्य यांचा जर प्रत्यय आला तर जीवनाच्या सर्व क्षेत्रांमध्ये विधायक चळवळींना गती मिळू शकेल व सर्व क्षेत्रांना नवी संजीवनी मिळू शकेल.

ज्या आत्मविश्वासानं बर्गर, पिट्झा, डो नट्स, केक्स, कोल्ड्रिंक्स, तंदूर, ढोकळे इत्यादी वस्तुंची आक्रमक जाहिरातबाजी व व्यापार होतो तसा सांदण, अप्पे (हप्पे), सुरणाची कापे, तांदुळाच्या कण्यांचा सांजा, दुधी भोपळ्याची नारळाच्या रसातली खीर, बिंबलांचे (बलिंब) लोणचे व आमटी इत्यादी शेकडो पदार्थांचा व्यापार केला तर ती एक सर्वकल्याणकारी विधायक चळवळ होऊ शकेल. क्षुधाशांती करणाऱ्या मराठी, कोकणी सर्वांना हे एक आव्हान आहे व व्यावसायिक दृष्ट्या देखील ही एक सुवर्णसंधी आहे!

'कडू' लिंबाची 'गोड' फळे

सण आणि उत्सवानी भरलेल्या लहानपणी प्रत्येक गुढी पाडव्याच्या दिवशी कडुलिंबाची एक दोन पाने सकाळी सकाळीच खावी लागल्याने नंतरची पुरणपोळी आणि धमालगंमत बहुधा अविस्मरणीय झाली असावी! परंतु ती मजा तिळमात्रही कमी होऊ न देता आपण लक्षात घ्यायला हवं की कडुलिंब वर्षातून एकदा खाऊन आरोग्याला फारसा लाभ होत नाही! लहानपणीच नव्हे सर्व वयांमध्ये, सर्व ऋतूंमध्ये, स्त्री-पुरुषांमध्ये, सर्व जाती-धर्माच्या लोकांमध्ये खाण्यात कायम असावी अशी ही वनस्पती आहे! ह्या वनस्पतीचे फायदे पाहिले- अभ्यासले तर या विधानाची खात्री पटेल.

कडुलिंबाची झाडे भारतामध्ये विपुल प्रमाणात आहेत! विशेष म्हणजे बाजारात विकली जाणारी इतकी स्वस्त वनस्पती दुसरी नसेल!

कडुलिंबाला लॅटिनमध्ये अँझाडिरेक्टा इंडिका (Azadiracta India) व मेलिआ अँझाडिरेक्टा (Melia Azadiracta) म्हणतात. संस्कृतमध्ये कडुलिंबाला निंब, प्रभद्र, पिंचुमर्द आणि अरिष्टः अशी नावं आहेत. इंग्रजीत कडुलिंबाला निम ट्री (Neem Tree) मार्गोसा ट्री (Margosa Tree) आणि इंडियन लिलॅक (Indian Lilac) अशा संज्ञा आहेत.

कडुलिंबापासून पंचनिंबडी चूर्ण, निंब तैल, पंचगुण तैल, निंबडी घृत (तूप), निंबवटी (गोळी), साबण, दूध पेस्ट इत्यादी औषधी पदार्थ बनवले जातात.

कडुलिंबाची साल, पाने, फुले, बिया, तेल व डिक (गम) ही सारी औषधी गुणधर्मयुक्त अंगे उपयोगात आणता येतात.

कडुलिंबाचा उपयोग धान्याला कीड लागू नये म्हणून खेडोपाडी होत असते. फुलांच्या पुड्यात देखील तुम्हाला कडुलिंबाची पाने याच कारणास्तव आढळतात. कडुलिंबाची काडी दातवणासाठी (दंतधावनासाठी) अजूनही अनेक ठिकाणी वापरली जाते!

कडुलिंबाची अगदी फुकट मिळणारी ३-४ पाने रोज सकाळी रिकामी पोटी (अनशापोटी) जर खाल्ली तर किती फायदे होऊ शकतील याची ही यादीच पहा!

कडुलिंब डोळ्यांच्या आरोग्यासाठी उपयुक्त आहे. तसेच केसांच्या आरोग्यासाठीही उपयुक्त आहे. (कडुलिंबाच्या पेस्टने दात घासल्यास व कडुलिंबाच्या काडीने दातवण (दंतधावन) केल्यास दातांचे

आरोग्य सुधारते.)

कडुलिंबामुळे अॅसिडीटी कमी होते. कडुलिंबाच्या सेवनाने पित्त कमी होते. तसेच पित्तामुळे होणारे डोकेदुखीसारखे वा त्वचारोगांसारखे विकार कमी होतात.

कडुलिंब जंतुघ्न आहे. फंगस (Fungus), व्हायरस (Virus), बॅक्टेरिया (Bacteria), पॅरासाईट्स (Parasites) म्हणजे जंत व कृमी, मलेरिया पॅरासाईट्स (Malaria Parsites), अमीबा (Amiba) इत्यादी शरीराच्या विविध भागांमध्ये बिघाड करणाऱ्या जंतुंचा कडुलिंब नाश करतो. त्यामुळेच त्वचा, डोळे, केस, पचनसंस्था, दात, रक्त व संपूर्ण शरीराला ग्रासणारे जंतूसंसर्ग टाळणे व संपवणे कडुलिंबाच्या सेवनाने शक्य होते!

कडुलिंबामुळे इस्किमिक हार्ट डिसीज (Ischacmic Heart Disease) देखील टाळता येऊ शकतो असे (Indian Journal of Physiology & Pharmacology) मध्ये प्रसिद्ध झाले आहे.

कडुलिंबामुळे डायबेटिस (Diabetes Mellitus) म्हणजे मधुमेहात जसा फायदा होतो तसाच यकृताच्या विकारातही फायदा होतो.

कडुलिंबामुळे स्थूलपणा कमी होतो. कडू रसामुळे (चवीमुळे) देखील काही प्रमाणात असे होत असावे.

मूळव्याधीतही कडुलिंबाचा फायदा होतो.

जंतुघ्न गुणधर्मांमुळे कडुलिंबाचा फायदा नाक, कान, घसा, श्वसनसंस्था, गुप्तरोग, महारोग (Leprosy) इत्यादींमध्ये होतो. त्यामुळेच कडुलिंबाचा उपयोग क्षयरोग (T.B. Tuberculosis) मध्ये देखील होतो.

कडुलिंबाच्या विविध गुणांमुळे पांढरे कोडे (Leucoderma) व एक्झिमा (Eczema) यांच्यामध्येही त्याचा वापर करतात. काहींच्या मते या व्याधींमध्ये गाईचे शेण, मुलतानी माती व गोमूत्र यांचाही वापर कडुलिंबासोबत केल्यास अधिक फायदा होतो.

पाठदुखी, गाठी, (कॅन्सरच्याही गाठी), मासिक रक्तस्रावाचा आभाव (Amenorrhoea) यामध्येही कडुलिंबाचा फायदा होतो.

कडुलिंबामध्ये हे सारे गुणधर्म असण्याचे कारण म्हणजे त्यात असलेले घटक! खोडाच्या सालीमध्ये टॅनिन (Tannin), नॉन टॅनिन (Non tannin) व लाल रंग असतो. सालीतून तामसर रंगाचा चिक/ डिक (गम-Gum) निघतो. ह्याला इस्ट इंडियन गम (East Indian Gum) म्हणतात. कडुलिंबाच्या पानांमध्ये निंबिन (Nimbin), निंबिनिन (Nimbenene), निंबॅन्डिओल (Nimbandiol), निंबोलाईड (Nimbolide) आणि क्वेरेसेटिन (Quercetin) हे घटक असतात. पूर्ण वाढलेल्या पानांमध्ये प्रोटीन (नत्रयुक्त द्रव्ये) फायबर (तंतू), स्निग्धांश, कार्बोहायड्रेट्स (पिष्टमय द्रव्ये) आणि क्षार (कॅल्शियम, फॉस्फरस, आयर्न (लोह)) असतात. याशिवाय थायामिन (Thiamin),

निऑसिन (Niacin), कॅरोटीन (Carotene) देखील असतात. ग्लुटामिक
ऑसिड (Glutamic Acid), टायरोसिन (Tyrosine), अॅस्पार्टिक
ऑसिड (Aspartic Acid), अॅलनिन (Alanine), प्रोलिन (Proline) व ग्लुटामिन (Glutamine)
ही घटक द्रव्ये देखील महत्वाची आहेत. कडुलिंबाच्या फळामध्ये जेड्युनिन (Gedunine) व अॅ
झाइरॉन (Azadirone) व निंबिऑल (Nimbiol) असतात. अॅझाइरॉक्टिन (Azadirachtin),
सॅलॅनिन (Salannin) मेलिअॅट्रिऑल (Meliantriol) व निंबीन (Nimbin), डिआसिट्राईल
अॅझाइरॉक्टिनॉल (Deacetylazadirachtinol) यांच्यामुळे कडुलिंब हे कीटकनाशकाचे (नैसर्गिक)
काम अत्यंत प्रभावीपणे करते म्हणूनच भारतातले शेतकरी परंपरेने कडुलिंबाचा वापर कीटकनाशक
खत म्हणून करतात.

कडुलिंबाचा फायदा सांधेदुखी (Arthritis), सुस्ती (Lethargy, fatigue etc), वेगवेगळे ताप
(ज्वर), मळमळ (Nausea) शोष किंवा अति तहान (Polydipsia), वॉत्या (Vomithing) यांच्यामध्येही
होतो. कडुलिंबाची फळे सौम्य रेचकाचे काम करतात.

गमतीची बाब म्हणजे कडुलिंबाची झाडे दुष्ट आत्मे, पिशाच्च, भूते इत्यादींना पळवून लावतात अशी
समजूत आहे. दक्षिण भारतात कडुलिंबाची झाडे घरोघरी लावली जाण्याचे हेही एक कारण आहे.
कडुलिंबाच्या झाडातून (झाडाच्या पानातून) येणारा वारा रोगमुक्तीची (Heading Powers) शक्तीने
भरलेला असतो असाही लोकांचा विश्वास आहे.

साबण, शांपू, तेल, दूधपेस्ट इत्यादी अनेक पदार्थ व्यापारी तत्वावर मोठ्या प्रमाणात उत्पादित
करण्यासाठी कडुलिंबाच्या विविध अंगांची परदेशी उत्पादक मोठ्या प्रमाणावर आयात करतात आणि
उत्पादनांची विक्री (नफेखोरीने) करताना भारताच्या जैविक संपत्तीची लूट करतात.

कडुलिंबाची पाने घराच्या कोपऱ्या-कोपऱ्यात ठेवणे, कडुलिंबाची पाने चावून खाणे, कडुलिंबाची
पाने आंघोळीच्या पाण्यात टाकणे, धान्य साठवण्यासाठी कडुलिंबाची पाने वापरणे, कडुलिंबाची झाडे
घराभोवती लावणे व विशेषतः आपल्या घरातल्या मुलांना व प्रायमरी हेल्थ सेंटरमधल्या, रूग्णालयातल्या,
दवाखान्यातल्या सर्व रूग्णांना कडुलिंबाची पाने खायला देणे व कुवतीनुसार, कडुलिंबाच्या उपयुक्तते
विषयीचा प्रचार व प्रसार करणे ही मानवसेवा आहेच पण संपूर्ण तणावमुक्तीची अविभाज्य अशी बाजू/
अंग आहे. रोगराई- माणसाची, झाडा फळा-फुलांची व पशु-पक्षांची- प्रचंड तणाव निर्माण करते यात
शंका नाही! पुष्कळदा असा तणाव जाणवत नाही किंवा स्वतःला खोचत नाही, बोचत नाही! परंतु
कडुलिंबाच्या वापराने मिळणाऱ्या फायद्यांचा जेव्हा सुखद अनुभव येईल तेव्हा आपणा सर्वांना कडुलिंब
हा संपूर्ण तणावमुक्तीचे एक महत्वाचे साधन कसा आहे हे ध्यानात येईल!

शेवटी एक महत्वाची बाब! कडुलिंबामुळे नपुंसकत्व येतं असा प्रचार केला जातो. परंतु रोज कडुलिंब
खाणाऱ्या व्यक्तींना वर्षानुवर्षांच्या कडुलिंब सेवनानंतरही नपुंसकत्व (Impotency) किंवा लैंगिक
इच्छेचा न्हास (Decrease in libido) स्वतःला अजिबात आढळले नाही! 'कडु' लिंबाची 'गोड' फळेच
(परिणाम) सर्वत्र आढळले!

सकारात्मक नकारात्मक की सत्यात्मक?

पॉझिटिव् थिंकिंग, सकारात्मक विचार, होकारात्मक भूमिका इत्यादी शब्द हल्ली पुष्कळ ठिकाणी प्रचलित झालेले आहेत. तसेच नकारात्मक विचार निगेटिव् थिंकींग इत्यादी शब्द देखील रूढ झालेले आहेत.

तणावमुक्ती किंवा स्ट्रेस मॅनेजमेंटचा व्यवसाय करणारे बहुतेकजण निगेटिव् थिंकिंग टाळण्यावर आणि पॉझिटिव् थिंकिंग आत्मसात करण्यावर भर देतात.

जीवनामध्ये काहीच अर्थ नाही. जीवन व्यर्थ आहे. जगात काहीही चांगले नाही. सारेच जण मुर्ख व दृष्ट आहेत अशा तऱ्हेचे निगेटिव् विचार व्यक्तिला खिन्न आणि निराशाग्रस्त बनवतात किंवा खिन्नतेतून असे विचार उत्पन्न होतात. किंवा दोन्हीही टिप्पणे खरी असतात!

त्यामुळेच की काय प्रत्येक तणावमुक्ती व्यावसायिक सतत सकारात्मक वा होकारात्मक विचार करण्याची गरज प्रतिपादित करत असतो. एम.एल.एम. (मल्टिलेव्हल मार्केटिंग) चा प्रचार, प्रसार व आग्रह धरून पुरस्कार करणारे देखील सकारात्मक वा होकारात्मक (श्रीमंत वा अधिकाधिक श्रीमंत होण्याचा) विचार करण्याचा जोर धरतात! सगळीकडे.... अगदी देशाच्या नेतृत्वापासून ते नोकरीसाठी भटकत फिरणाऱ्या तरुण-तरुणीपर्यंत जो- तो सकारात्मक विचारांचा पाईक झालेला दिसतो. बुवा-महाराज देखील सकारात्मक विचार अर्थात, "मी कधी आजारी पडणार नाही, जगात कुणीही आजारी पडणार नाही, जगात अहिंसा, शांती व आनंदाच युग येईल इत्यादी पद्धतीचे सकारात्मक चिंतन उपदेशत असतात.

मॅनेजमेंट गुरू व व्यवसाय सल्लागार सतत श्रीमंतीचे (सकारात्मक भूमिकेचे) पोवाडे गातात. त्याचप्रमाणे बेस्ट सेलर्स लिहिणारेही सकारात्मक विचारांचे रसभरीत वर्णन व पुसस्करण करतात!

सिनेमा-नाटके-गाणी-साहित्य इत्यादी अनेक माध्यमातून देखील सकारात्मक विचारांचा उदो उदो केला जातो. पुष्कळदा तर बॉब ब्लास्टसारखी घटना घडून गेल्यानंतर मुंबई शहर थांबत नाही, मुंबईवासी कधीच हरत नाहीत, दोन जमातीत कधीच वैमनस्य येणार नाही, मुंबईकर भीत नाहीत, जीवन पूर्वपदावर, दहशतवाद्यांना चपराक वगैरे(सकारात्मक) वाक्यांनी रकानेच्या रकाने भरून जातात. रूग्णांना.... अगदी वेदनाग्रस्त रूग्णांनाही सकारात्मक भूमिकेचा पाठ पढवला जातो! भुके

कंगाल, बेघर, असहाय्य लोकांकडूनही सकारात्मक भूमिकेची अपेक्षा धरली जाते! असो. नकारात्मक भूमिका व्यक्ति आणि समाजाला रसातळाला पोचवू शकते हे खरं. परंतु याचा अर्थ सत्य परिस्थिती स्वीकारायची नाही? नाकारायची? परिस्थिती नाकारून (कोणत्याही तर्कशुद्ध, सुयोग्य व सुनियोजित, वास्तववादी, अचूक दृष्टिकोन, विचार, धोरण, योजना, ॲक्शनप्लान, अंमलबजावणी यातले काहीही न करता) केवळ सकारात्मक वा होकारात्मक विचार व भूमिका माणसाला तारतात काय? स्वर्गसुख देतात काय? समाजपरिवर्तन घडवून आणतात काय? की ही सारी आत्मश्लाघा, आत्मस्तुती, स्वप्नजन अखेर आत्मवंचना व म्हणूनच आत्मघाताला आमंत्रण देऊ शकते? चीनचे भारतावरील आक्रमण हे सकारात्मकतेच्या डोलाच्याचेच कटु फळ नव्हे काय? सकारात्मकतेचा व होकारात्मकतेचा उदो उदो करणारे अनेक एम.एल.एम.वाले दुःस्थितीच्या गर्तेत गेले आहेत! अशी अनेक उदाहरणे देता येतील.

भगवत् गीतेची प्रेरणा घेऊन आजवर करोडो लोक ईष्ट घडावे व अनिष्ट टळावे म्हणून लढले असतील. परंतु गीतेमध्ये श्रीकृष्णाने अर्जुनाला तू जिंकशील असे सकारात्मक आश्वासन दिलेले नाही. जिंकलास तर राज्य आणि मेलास तर स्वर्ग असेच सांगितले आहे. (अकराव्या अध्यायातला संदर्भ घेतला तरीही 'तू जिंक' असे म्हटले आहे! जिंकशील असे (सकारात्मक) आश्वासन दिलेले नाही!)

स्वातंत्र्यवीर सावरकरांनी तर स्वतः युगप्रवर्तक कार्य करता करता द्रष्टेपणाने याहीपुढे जाऊन, जे वाईटातले वाईट, तेच घडणार असे गृहीत धरून सर्व संकटांवर मात करण्यासाठी सज्ज व्हायची शिकवण दिली आहे... त्याचा अर्थ, सर्व चांगले ते घडेल अशा भ्रमात (सकारात्मक) न राहण्याचाच सल्ला त्यांनी दिला आहे, असा नाही काय?

म्हणूनच सुख मिळो वा दुःख, निंदा होवो वा स्तुती, लाभ होवो वा नुकसान, यश मिळो वा अपयश आपला व संपूर्ण विश्वाच्या कल्याणासाठी कार्यरत होणे... अधिकाधिक अचुकपणे कार्यरत होणे या बाबीला सत्यात्मकता म्हणता येईल.

नकारात्मक... निराशेच्या गर्तेत किंवा सकारात्मक... आशेच्या भ्रमात नव्हे तर आपण जे करतो त्याच्या सत्यात्मकतेतच मग्न होणे हे खरंच जीवनाचं सार्थक करणारं ठरतं! कारण, निराशेला अंत नाही आणि आशेलाही मर्यादा नाही. पण दोघांच्याही परिणामी पराधीनताच पदरी येते. केवळ अभ्यासाअंती उलटसुलट पारखून घेतलेल्या सत्यात्मक कार्यातच आपल्याला खरं स्वातंत्र्य अनुभवायला मिळू शकतं. असं स्वातंत्र्य अनुभवणं हा आपला हक्क नाही का ?

तणावमुक्तीचा भ्रम

लोककल्याणाची तळमळ ही एक गूढ बाब आहे! गूढरम्य नसेल कदाचित. पण गूढ आणि आर्त तरी आहे असं दिसतं! का आणि कधी, कुठे आणि कुणाच्या हृदयात कशी काय ती अंकुरते हे सांगता येत नाही! एवढच नव्हे तर ती त्या व्यक्तीला धड शब्दात बांधताही येत नाही आणि मांडताही येत नाही! त्या व्यक्तिला स्वतःला त्या तळमळीचं स्वरूप कळलं नसतानाही ती व्यक्ती या तळमळीनं भारली जाऊन बैचेन होऊन काम करत राहते! लेखन, वाचन, मनन, चिंतन, संशोधन, प्रबोधन, आचरण अशा अनेकविध तऱ्हांनी लोककल्याणाच्या तळमळीचं प्रगटीकरण होत राहतं.

कधी सेवाकार्य तरी व्याख्यानं कधी सल्ला देण तर कधी योगासनं शिकवणं अशा तऱ्हेनं हे काम चालू राहतं. परंतु समाधान काही मिळतं नाही! हळूहळू लोककल्याण म्हणजे भौतिक व आध्यात्मिक विकास अशी धारणा होते. मग विकासाची संकल्पना साकारू लागते. सम्यक आरोग्य अर्थात शारीरिक, वासनिक, मानसिक, बौद्धिक व आध्यात्मिकच नव्हे तर वैयक्तिक कौटुंबिक व सामाजिक आरोग्य आणि आर्थिक, शैक्षणिक, पर्यावरणीय, औद्योगिक, शैक्षणिक अशा जीवनाच्या क्षेत्रातील " आत्मनो मोक्षार्थं जगत् हिताय च" हा भाव म्हणजेच "सम्यक आरोग्य" असा व्याख्या तयार होते. सम्यक शिक्षण सम्यक वैद्यक अशा संकल्पना साकारतात. स्पष्ट होतात. लोककल्याणाचं स्वप्न स्पष्ट होतं.

पण.... नामस्मरण, विष्णुसहस्रनाम गीता इत्यादींचा अन्वयार्थ आणि मार्क्सवादाचा आशय (तपशील नव्हे) असलेली ही स्वप्नं शब्दबद्ध झाली तरी कुणाला भावत नाहीत!

ही स्वप्नं जोपासताना व प्रत्यक्षात आणताना जीवनाचं सार्थक होईल याची जाणीव कुठे पोचताना दिसत नाही. अखेर या संकल्पनांच्या अभावी माणूस क्षुद्र, हिंस्त्र, तणावपूर्ण आणि तणावदायक, अस्वस्थ, अपुरे, संकुचित, भेदरट जीवन जगतो हे लक्षात येतं. भीती, विवंचना, मत्सर, हेवा, तिरस्कार, वैर, हिंसा, कटुता फोफावतात कारण सम्यक आरोग्याच्या अमृतकुंभाला ते वंचित असतात हे कळतं. सम्यक शिक्षणाच्या अभावी बेकारी, बालमजुरी, दहशतवाद आणि अशा कितीतरी समस्या वाढताना दिसतात. मग लोककल्याणाची तळमळ जर योग्य पद्धतीने प्रत्यक्षात आणायची असेल तर आपण तिच्यासाठी मागणी- ग्राहक तयार केले पाहिजेत अशी जाणीव होते.

या सर्व स्वप्नांच्या- लोककल्याणाच्या मोहिमेत लोकांनी सहभागी व्हायचं तर त्यांना या स्वप्नांची एक उपयुक्त बाजू लोकांसमोर आकर्षक सुरुवात आणणं आवश्यक आहे असं जाणवतं. ही स्वप्नं जगणं हा स्वधर्म आहे एवढच नव्हे तर संपूर्ण तणावमुक्तीचा तो महामार्ग आहे हे ठसवणं व ह्या स्वप्नांना "संपूर्ण तणावमुक्तीचे अभियान" म्हणून लोकांसमोर मांडणं योग्य वाटू लागतं.

वेबसाईट, पुस्तके, व्याख्याने, परिसंवाद, कार्यशाळा इत्यादी अनेक प्रकारे संपूर्ण तणावमुक्तीचा गाडा पुढे ढकलण्याचा मग प्रयत्न जिवापाड मेहनत घेऊन सुरू होतो.

परंतु स्वार्थांघतेतून किंवा आंधळेपणातून तयार झालेली व व्यक्तीचा क्षुद्र स्वार्थ आणि अहंकार जपणारी "मनःशांती" व "तणावमुक्तीची" शॉर्टकट पॅकेजेस लोकप्रिय होताना दिसत राहतात. एरवी अतिशय सज्जन व बुद्धिमान व्यक्तीही या पॅकेजमध्ये गुरफटून जाताना दिसतात. तथाकथित तणावमुक्तीचा भ्रम आणि भ्रमाचा बाजार आणि त्या भ्रमाचा भुलभुलैया सर्व क्षेत्रातील बहुतेकांना वेड लावताना दिसतो. मन विषण्ण करतो. भ्रमाच्या वातावरणाने जीव वेडापिसा होतो!

संपूर्ण तणावमुक्तीची समाजाला गरज असली तरी ती जाणवत नाही.. हे लक्षात येतं. त्याच वेळी लक्षात येतं की क्षुद्र स्वार्थामध्ये सर्वस्व रूतलं की असच होतं.

निराशेनं मन खिन्न झालं, उद्दिग्न झालं, असहाय्य झालं तरी... किंबहुना तुम्ही त्या स्वप्नांसाठी मेलात तरी काहीच होणार नाही.... ह्याची जळती जाणीव जीवनाची होरपळ करते....

पण असे वाटतानाच जाणवते की कसून प्रयत्न करणं आणि हसत खेळत निर्भयपणानं स्वतःतील उदात्ततम उर्मी सर्वस्व पणाला लावून जोपासणे हेच संपूर्ण तणावमुक्तीचं गमक आहे. आणि हे आचरणात आणण्यात आपलीच सहृदयता व सहिष्णुता दुबळेपणा बनून अडसर बनून आपल्या मध्ये येत असते! म्हणूनच कोणालाही दोष न देता संपूर्ण तणावमुक्तीची संकल्पना समृद्ध व विकसित करत क्षुद्रत्व व खिन्नता गाडून जीवनाचं सार्थक केलं पाहिजे. ही जाणीव मन प्रकाशमान करते !

अमृत दान

शनिवार हा अर्धा दिवस कामाचा वार. साहजिकच एक वाजायला आला तशी घरी जाण्याची तयारी करायला मी उठलो. एवढ्यात आठवण झाली की आपल्याला डॉ.जुवेकर गुळवेल आणि च्यवनप्राश आपून देणार आहेत. डॉ. जुवेकरांना फोन करून आठवण करून दिली आणि आवराआवर सुरू केली. डॉ.जुवेकर हे आयुर्वेदाचे तज्ज्ञ असून मुंबईतील परळ येथे असलेल्या सुप्रसिद्ध के.ई.एम. हॉस्पिटलमध्ये काम करतात. अतिशय बुद्धिमान प्रामाणिक अशा डॉ.जुवेकरांचं वैशिष्ट्य म्हणजे साधेपणा आणि नम्रपणा. सध्या ते अल्सरेटिव्ह कोलायटिस या विकारावर संशोधन करीत असून या विकारानं ग्रस्त असलेल्यांसाठी त्यांच्यासारखा तज्ज्ञ उपलब्ध असणे ही भाग्याची बाब आहे. असो!

थोड्या वेळानं डॉ. जुवेकर आले. त्यांनी च्यवनप्राश दिला. स्वतः त्यांनी बनविलेला असल्यामुळे मला खूप आनंद झाला. मनातं आलं की त्यांच्याप्रमाणेच इतरही वैद्यांनी त्याच्या सोयीनुसार च्यवनप्राश बनविला किंवा बनविण्याचं शास्त्रशुद्ध मार्गदर्शन इतरांना, विशेषतः व्ही. आर. एस. घेतलेल्यांना व जेष्ठ नागरिकांमधील सक्षम व्यक्तींना दिलं, तर त्यामुळे शारीरिक मानसिक आणि आर्थिक आरोग्य सुधारायला नक्कीच मदत मिळेल!

त्यानंतर त्यांनी एका वेलीची कांडं (खोडं) पिशवीतून बाहेर काढून टेबलावर ठेवली.

“ही गुळवेल का?” मी विचारलं.

“होय”

“मला आता हिच्याविषयी सविस्तर सांगा” मी त्यांना विनंती केली.

त्यांनी त्यातल एक खोड उचललं आणि त्यांच्या कापलेल्या टोकाकडील छेदाचा पृष्ठभाग दाखवित म्हणाले, “बैलगाडीच्या चाकाप्रमाणे आच्या (Spokes) असल्यामुळे गुळवेलीला चक्रलक्षणा म्हणतात. ही वेल आंबा नींबू वगैरे झाडांवर सहज चढते आणि जगते. कोणीही कुठेही हिची लागवड करू शकतो. हिची मुळं हवेतलं बाष्प शोषून घेतात व त्यामुळे ही कुठेही नुसती टांगून ठेवली तरी चांगली जगते व

फोफावते.

मी म्हटलं "आमच्या बाल्कनीमध्ये आजच लावतो. परंतु आता ती खायची कशी हे सांगा."

डॉ.जुवेकर म्हणाले, "दोन इंचांच खोड कापून वा तोडून घेऊन स्वच्छ धुवून खाल्लं तरी चालतं. फक्त ते सकाळी रिकामी पोटावर खावं. पण काहीजणांना त्यात असलेल्या काड्या व चव पसंत पडत नाही. व काहींना मळमळल्यासारखं वाटतं. अशा परिस्थितीत सोपा उपाय म्हणजे ते खोड मिक्सरमध्ये टाकायच, त्यात कपभर गाईचं दूध घालायचं आणि दोन मिनिटं मिक्सरमधून काढून गाळून घेऊन प्यायचं. पण त्यामध्ये पाच काळ्या मिरी टाकाव्या म्हणजे तिचा वापर अधिक निर्दोष आणि सुखद होतो."

"गुळवेलीला संस्कृतमध्ये अमृता, गुडूची, तांत्रिक, छिन्नरूहा (कापली तरी वाढणारी!), वत्सादानी, कुंडालिनी, चक्रलक्षणा, अमृतवल्ली, अमृतलता, ज्वारि, छिन्ना, चक्रिका अशी अर्थपूर्ण नावं आहेत.

खरोखरचं तिला अमृता म्हणणं संयुक्तिक आहे असं वाटतं?" मी त्यांना बोलणं करण्यासाठी विचारलं.

" होय तर! गुळवेलीची कितीतरी फायदे आहेत." डॉ. जुवेकर म्हणाले.

"गुळवेल वात, पित्त व कफ अशा सर्व दोषांच्या विकृतीमध्ये उपयुक्त आहेच. पण विकृती नसलेल्यांमध्येही पोषण करणारी असल्याने ती उपयुक्त आहे. या गुणामुळे तिला रसायन (टॉनिक) म्हणतात. हृदय रक्ताभिसरण संस्था, श्वसनविकार, पचनसंस्थेचे विकार, मूत्रसंस्थेचे विकार, यकृत व प्लीहेचे विकार, रक्तदोष, मधुमेह, डोळे व त्वचेचे विकार, स्तनाचे विकार अशा अनेकविध विकारात ती उपयुक्त आहे. काहींच्या मते रोगप्रतिबंधक शक्ती वाढवणे व कर्करोगप्रतिबंध व कर्करोगनिर्मूलन यासाठी देखील ती उपयुक्त आहे. त्याचप्रमाणे व विविध प्रकारच्या ज्वरांमध्ये व ज्वरानंतर येणाऱ्या अशक्तपणामध्ये आणि वेदनांमध्येही ती उपयुक्त आहे!" मी मला असलेली माहिती उघड केली. हेतू असा की त्यावर देखील चर्चा व्हावी.

माझ्याशी संमती दाखवत डॉ.जुवेकरांनी मान हलवली.

पण त्यांच्या डोळ्यात पाहिल्यावर मला जाणवलं की गुळवेलच नव्हे तर इतर अनेकविध वनस्पतींची माहिती व उपलब्धी दुर्मिळ होत चालल्याची व्यथा त्यांच्या डोळ्यात होती. प्रत्येक घरात वनौषधी असाव्या आणि त्यांचा वापर व्हावा आणि त्या अनुभवातून रोगोपचारांचं आणि आरोग्यसंवर्धनाचं शास्त्र विकसित होता होता सर्वांना आत्मसात व्हावं असं मलाही नेहमी वाटत असल्यामुळे मला त्यांची व्यथा चटकन जाणवली. मी त्यांना म्हटलं की "तुम्ही आज ज्याप्रमाणे मला गुळवेल अर्थात अमृता दिलीत किंबहुना अमृतदान केलत तसं सरकारी व स्वयंसेवी संस्थांमार्फत व इतर वनौषधी तज्ज्ञांमार्फत देखील व्हावं. खरं ना ? त्याचप्रमाणे इतरही वनस्पती सरकारी व खाजगी उद्यानातून लोकांना सहज उपलब्ध झाल्या तर भारत हे शारीरिक आरोग्याचं व कालांतराने संपूर्ण आरोग्याचं नंदनवन बनेल. बरोबर ?

डॉ. जुवेकरांच्या चेहऱ्यावर आनंद फुलला ते म्हणाले, " या संदर्भात मदत व मार्गदर्शन करायला

मी उत्सुक आहे. माझा मोबाईल नं. आहे ९८९२६७९०५६." मलाही आमची भेट म्हणजे आरोग्य विकासाच्या वाटचालीतील शुभसूचक पाऊल असल्याचं प्रकर्षानं जाणवलं.

साहित्य संमेलनाचे संयोजन

“साहित्य हा शब्द रूद्रानंतर हळूहळू रुढ होत गेला असे दिसते. इ. स. १००च्या सुमारास साहित्य हा शब्द काव्य मीमांसेचे शास्त्र या अर्थी रुढ झाला.” असा उल्लेख भारतीय संस्कृती कोशाच्या १व्या खंडात आहे. हे वाचल्यानंतर असे जाणवले की बहुतेक जुने ग्रंथ हे काव्यात्म आणि सूत्ररूप आहेत. श्लोकरूप आहेत. स्तोत्ररूप आणि सूक्तरूप आहेत. मराठी ग्रंथही अभंगरूप आणि ओवीरूप आहेत. वृत्तरूप व छंदरूप आहेत. त्यामुळे वरील अर्थ रुढ झाला असावा.

त्याचप्रमाणे शृंगार, हास्य, करुण, रौद्र, बाभत्स, अद्भूत, वीर, भयानक आणि शांत अशा नवरसांनी प्राचीन व अर्वाचीन साहित्य भरलेले दिसते. भाषा तज्ज्ञ, व्युत्पात्तिशास्त्रज्ञ, व्याकरण तज्ज्ञ, इतिहासकार व संस्कृती अभ्यासक; साहित्याच्या स्वरूपाबद्दल, वाटचालीबद्दल व आशयघनता व व्याप्तीबद्दल अधिकारवाणीने पुष्कळ काही सांगू शकतील हे खरे आहे. परंतु आज, साहित्य या संकल्पनेविषयी थोडा अधिक विचार केल्यास जाणवतं की साहित्य हे वैयक्तिक भावनांचा व मनोविश्वाचा अविष्कार एवढ्यापुरतं मर्यादित नाही, तर विश्वकल्याण उगवणारं ते एक अमृतबीज आहे, चैतन्यबीज आहे. वैयक्तिक आणि वैश्विक व्यथा, संघर्ष, विकास, आकांक्षा, अपेक्षा. या बरोबरच वासना, विफलता, विसंवाद, वैषम्य यांचं प्रतिबिंब अव्वल दर्जाच्या साहित्यात आढळतं. वैयक्तिक आणि वैश्विक विविधता, विषमता, वैचित्र्य, विपुलता, विषाद याबरोबरच वीरश्री, विशालता, वैराग्य यांच्या विविध छटा साहित्यात दृग्गोचर होतात. टिचभर मेंदूत आकाश मावतं याचा प्रत्यय साहित्यातूनच येतो. कथा, कादंबऱ्या, नाटक, काव्य, चित्रपट अशा अनेक प्रकारातून जीवनाचे विविध पैलू प्रतिबिंबित व आविष्कृत होतांना दिसतात.

जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेत साहित्यामध्ये जीवनाची अधिकाधिक अंगे प्रतिबिंबित होऊ लागली आहेत. पर्यावरण, विज्ञान, तंत्रज्ञान, आरोग्य, आहार, पाककला, संगीत, नृत्य, कायदा, शिक्षण, क्रीडा इत्यादी अनेक पैलू साहित्यात महत्त्वाचे स्थान मिळवत आहेत. नजीकच्या काळात जीवनाच्या सर्व पैलूंवरील लिखाणाच्या रोख आणि संबंध व्यक्ती व समष्टीच्या उत्कट, उदात्त व कृतार्थ जीवनाशी असेल असे अंतःप्रवाह संवेदनाशील मनाना जाणवताना दिसताहेत. संगणकशास्त्र असो वा ज्योतिष, शेतीतंत्रज्ञान असो वा योगशास्त्र, राज्यशास्त्र असो वा अध्यात्म ही सारी सम्यक जीवनाची (एकात्म जीवनाची) अंगे आहेत याची जाणीव मूळ धरताना व सुदृढ होतांना दिसत आहे.

साहित्य संमेलनाच्याच नव्हे तर कोणत्याही संमेलनाच्या, मेळाव्याच्या, परिषदेच्या व कार्यशाळेच्या वेळी त्या त्या क्षेत्रातील साहित्यामध्ये असणाऱ्या, जीवन समृद्ध व सतेज करणाऱ्या चैतन्याचा जाणीवपूर्वक अंगिकार करणे अपरिहार्यच नव्हे तर स्वागताहर्ह मानले जाणार आहे असे दिसते. उदा. वैद्यकशास्त्राच्या परिषदेमध्ये आरोग्य व व्याधी, रूग्णसेवा, आरोग्यशिक्षण, वैद्यकशास्त्रातील संशोधन, नव्या उपलब्धी... इत्यादीसंबंधीचे साहित्य अंतर्भूत असावे असे समाजातील दृष्ट्या व्यक्तींना वाटू लागले आहे. आरोग्यसमस्या आणि त्यांची उकल यासंबंधीच्या चित्रपट, नाट्य व साहित्याच्या इतर प्रकारांना वैद्यकशास्त्राच्या परिषदेत महत्वाचे स्थान असावे (असा साहित्याचा महिमा आहे) याची निकड सदसद्विवेकी व्यक्तींना जाणवू लागली आहे. वैद्यक परिषदेमध्ये आरोग्यासंबंधीचे कायदे, नियोजन, योजना, दृष्टी, अंमलबजावणी यासंबंधीच्या साहित्यालाही अत्यंत महत्वाची भूमिका आहे याची जाणीव त्या क्षेत्रातील सूत्र तज्ज्ञाना प्रकर्षाने होताना दिसत आहे.

सर्वसाधारण साहित्यसंमेलनामध्येही परीकथा लेखकांपासून ते संशोधनपर निबंध लिहीणाऱ्या सर्वांचा सहभाग असावा, तसेच घरगडी, मजूर, हमाल, फेरीवाले, आदिवासी यापासून ते कलाकार, उद्योजक, शेतीतज्ज्ञ, राजकारणी इत्यादी सर्वांचा सहभाग असावा अशी दृष्टी विकसित होताना दिसते आहे. सर्वसमावेशक पत्रेचे पंख असलेल्या व विश्वकल्याणाच्या संकल्पाची चैतन्यमय उर्जा आत स्पंदित होणाऱ्या साहित्य व साहित्यिकांच्या संमेलनात विश्वाचे आर्त प्रकाशताना दिसेल अशी अपेक्षा सहृदय मनात सळसळताना जाणवते आहे. त्यातूनच अशा संमेलनांमधून समाजकल्याणकारी अशा सम्यक प्रतिभेची, विचारांची व आचारांची स्फुल्लिंगे लखलखतील अशी आशा सहृदय व सशक्त मनात वाटत आहे.

ज्येष्ठ नागरिक, बालमजूर, अपंग, भिकारी, बेकार इत्यादी सर्व तऱ्हेच्या वंचितांप्रमाणे अन्यायग्रस्त, रोगग्रस्त, दारिद्र्यग्रस्त अशा सर्वांच्या समस्या आणि त्यांची उकल करण्यासाठी असलेली तळमळ, अभ्यास आणि प्रयत्न साहित्यसंमेलनातून प्रगत व्हावे असे सर्वच समाजहितचिंतकांना वाटल्यास नवल नाही. साहित्यसंमेलनाचा गाभा, आधार, अधिष्ठान किंवा प्राण जर हा असेल तर त्या संमेलनांमधील आहारविहारही त्याला अनुसरून असेल यात शंका नाही.

संमेलनाच्या आहारात सकस, ताजी, गरमागरम, चवीष्ट, उत्तम प्रतीची व आरोग्यदायक अशी न्याहारी/ भोजन असणे सर्वांनाच उचित वाटेल यात शंका नाही.

व्यथांनी विकल होऊन सुतकी बनणे व काही न खाणे हे, किंवा व्यथांकडे दुर्लक्ष करून तेलकट मेजवानीवर तुटून पडणे हे साहित्यिकांना व इतरांना पसंत पडेल असे वाटत नाही. या उलट उत्तम व आरोग्यदायी आहार घेऊन वैयक्तिक व सामाजिक व्यथांवर मात करण्याचा वसा घेणेच साहित्यिक आणि इतरही सहभागी होणारे सर्व पसंत करतात असा माझा विश्वास आहे. मेंदूला, मनाला आणि देहाला, अनुक्रमे तल्लख व कुशाग्र, तरल आणि जागृत आणि सुदृढ आणि कार्यक्षम बनवणारे असे पुष्कळ काही साहित्यसंमेलनात मिळावे अशीच सहभागी होणाऱ्या सर्वांची सुद्धा इच्छा असते, त्यांना ती प्रगट करता येवो अगर न येवो! तसेच प्रचलित फॅशनपुढे ती दबली जावो वा न जावो!

साहित्य संमेलनामध्ये भाकरी, चटणी, लोणी, ताक, दही, मोड आलेली धान्ये, फळे, फळांचे रस, लिंबू व कोकम, आवळा इत्यादींची सरबते, सॅलड, कोशिंबीर इत्यादी सर्वांगीण आरोग्याला (अर्थात स्थानिक व देशी अर्थव्यवस्थेलाही उपयुक्त) हितकारक आहार उपलब्ध झाला तर आरोग्यविघातक अशा गॅस, अपचन, मळमळ, जुलाब, ॲलर्जी, मधुमेह, उच्च रक्तदाब करणाऱ्या आहाराची कुणाला प्रकर्षाने निकड वा वखवख वाटत राहिल असे वाटत नाही. एकेका कार्यशाळेतून, परिषदेतून, मेळव्यातून, समारंभातून व संमलेनातून असा पायंडा पडेल अशी चिन्हे दिसत आहेत. ते नक्कीच स्वागतार्ह व प्रशंसनीय आहे.

माहितीचा अधिकार - तणावाचा प्रतिकार

लोककल्याणाच्या संकल्परूपी भुतानं पछाडलं की माणूस झपाटला जातो. अशाच वेडातून संपूर्ण तणावमुक्तीची संकल्पना साकार झाली. शब्दबद्ध झाली. ग्रंथरूप झाली. या संकल्पनेचा आवाका असा आहे की तिच्या आकलनातून सर्व विधायक प्रवृत्तींमधील परस्परहितकारी (Complementary) संबंधीची जाण येते. एवढेच नाही तर आज विधायक बनलेल्या प्रवृत्तींमधील विधायकतेमागील कारणे आणि त्यांच्यातील दबलेल्या, गुदमरलेल्या आणि असहाय्य अशा विधायकतेचीही समज संपूर्ण तणावमुक्तीच्या अभ्यासातून येते. (यावर विश्वास न ठेवता पडताळा घेऊन अनुभवांतीच काय ते ठरवणे हेच श्रेयस्कर!) अशी समज येण्याचा परिणाम म्हणजे उथळ, संकुचित, पूर्वग्रहदूषित, सूडबुद्धीपूर्ण, मत्सरजन्य अशा प्रकारची निंदा वा टीका करण्याची उबळ कमी होते. साहजिकच जे जे सर्वांच्या हिताचं आहे ते कुठेही, कुणामध्येही आणि कशाही स्वरूपात असलं तरी त्याचे महत्व पटते आणि त्यातूनच "भूतां परस्परे पडो मैत्र जीवांचे" उक्तीचा थोडा थोडा अनुभव येऊ लागतो. अंकार आणि ताठा कमी होऊ लागतो. दऱ्या डोंगरातून वनौषधी व मध गोळा करणारा आदिवासी, मनापासून रूग्णसेवा करणारी परिचारिका, रेल्वेफलाटावरचा हमाल, बांधकामात जीव धोक्यात घालून व्यस्त असणारा गवंडी, अग्निशमन दलातील व पोलीस खात्यातील कर्मचारी, मुलात रमणारा प्राथमिक शिक्षक अशा (कधीच प्रसिद्धीच्या झोतात न येणाऱ्या व उपेक्षिलेल्या) माणुसकीच्या गळमरशून्य घटकांचे महत्व जाणवू लागते. नट, नट्या, नेते क्रिकेटवीर, टेनिसपटू, फॅशनबाज, पाटर्चा, हिरे, सोने, गाड्या, जाहिराती इत्यादी झगमगाट यांच्यात गुरफटून जाऊन त्यांच्या प्रभावाने दबून जाऊन भ्रमिष्ट बनण्याची आणि मानवी कल्याणात गुंतलेल्या इतरांचे अस्तित्व न जाणवण्याची एकापरीने भ्रमांध होण्याची पाळी आपल्यावर येत नाही आणि आलीच असली तर त्या भ्रमातून आपण बाहेर येऊ शकतो. विशेषतः आपण जर प्रसार माध्यमात असू तर आपली दृष्टी निकोप व विशाल झाल्यामुळे आपला भ्रम वाचक वा दर्शकांवर लादण्याचे व त्यांना भ्रमिष्ट करण्याचे टळते! त्याऐवजी सम्यक जीवनाचे अधिष्ठान आपण स्वतः पाहू शकतो, उत्कटतेने अनुभवू शकतो आणि लोकांच्या अंतःकरणपर्यंत पोचवू शकतो.

साप्ताहिक जिद्दचे सुविद्य व संवेदनाशील संपादक श्री. जयंतराव खांडके हे अशा प्रवृत्तीचे एक उदाहरण आहे. संपूर्ण तणावमुक्तीचे जाणकार व खंदे समर्थक असलेल्या श्री. जयंतरावांनी 'माहितीचा अधिकार' या श्री. अण्णा हजारे यांच्या चळवळीसंदर्भात सर्वस्व ओतून जो सहभाग घेतला तो सर्व प्रसारमाध्यमांना अनुकरणीय आहे! माहितीचा अधिकार प्रत्यक्ष व्यवहारात रूढ होणे तणावमुक्तीसाठी

निकडीचे आहे!

कुस्ती प्रेमी, कलाप्रेमी, शास्त्रज्ञ, कारागीर, विचारवंत, राजकीय कार्यकर्ते, समाजकार्यकर्ते, स्वयंसेवी संघटना सर्वांचे जीवन सुखी व समृद्ध व्हावे यासाठी आपापल्या परीने धडपडत असतात. त्या सर्वांचे कार्य संपूर्ण तणावमुक्तीसाठी अत्यंत मोलाचे आहे याची जाणीव श्री. जयंतराव खांडके यांना आहे. त्यांच्या या सुजाणतेपणाचे प्रतिबिंब साप्ताहिक जिद्दमध्ये नेहमी आढळते.

माहितीचा अधिकार कशासाठी? अन्याय, दडपशाही, खोटेपणा, लबाडी, बेपर्वाई, लाचलुचपत, वशिलेबाजी अशा अनेक बाबींमुळे विचार, मन, सहजप्रवृत्ती आणि शारीरिक गरजा यांची नाकेबंदी, कोंडमारा आणि गुदमरं होते. तडफड होते. होरपळ होते. दैना होते. विपन्नावस्था होते. तथाकथित गुप्ततेच्या नावाखाली चोरटेपणाने घेतलेल्या निर्णयामुळे आणि कारस्थानांच्यामुळे संकुचित स्वार्थ साधणारे, हीन लाभ उठवणारे आणि व्यापक समाजहित पायदळी उध्वस्त करणारे कार्यक्रम राबवले जाऊ शकतात व लाखो नागरिकांना सर्वकष तणावाच्या आगीत लोटू शकतात.

कुणी म्हणेल, "बळी तो कान पीळी - भ्रष्टाचाराची माहिती मिळून काय होणार? त्यामुळे बड्या थेंडांना शिक्षा होणार असं थोडचं आहे! सामान्य माणसाचा आवाज कोण ऐकणार! आणि खबरे, साक्षीदार इत्यादींचे जसे खून होऊ शकतात तसे आवाज उठवणाऱ्याचे कशावरून होणार नाहीत? इत्यादी..."

पण अशा शंका घेणे म्हणजे रस्त्यावर अपघात होईल बाहेर न पडण्यासारखे आणि "घर पडेल" म्हणून घरात न राहण्यासारखे आहे! आज आपण सर्वांनीच श्री.जयंतरावांच्यासारख्या आणि श्री. अण्णा हजारेसारख्या लोकहितकारी व्यक्तींना साथ द्यायला हवी. तेच आपला तणाव नक्की कमी करू शकेल.

मला स्वतःला माहितीच्या अधिकाराची त्यासंबंधीच्या कायद्याची नीट माहिती नाही. माहिती मिळविण्यासाठी काय काय करावं लागतं याची कल्पना नाही. म्हणूनच मला असं वाटतं की सर्वांनी विशेषतः खोपोली नगरपरिषद, स्थानिक धनिक व इतर सर्व पक्षीय सर्वांनी साप्ताहिक जिद्द व "माहितीच्या अधिकाराची माहिती" जास्तीत जास्त लोकांच्यापर्यंत पोचवण्यासाठी पुढे यायला हवं. साप्ताहिक जिद्दचे सदस्यत्व सर्व क्षेत्रातील कर्मचाऱ्यांना तिथल्या व्यवस्थापनाने व नेतृत्वाने उपलब्ध करायला हवं. जिद्दने केलेले माहितीच्या अधिकाराचे समर्थन व प्रसाराचे कार्य संपूर्ण तणावमुक्तीसाठी (व्यापक समाजहितासाठी) अत्यंत महत्वाचे व खोपोलीला भूषणावह आहे. त्यासाठी श्री.जयंतराव यांचा सर्वत्र सत्कार होणे (त्यांना त्यांचे महत्व नसले तरी) हे जसे महत्वाचे आहे तसेच किंबहुना त्याहून कितीतरी महत्वाचे आहे तसेच किंबहुना त्याहून कितीतरी महत्वाचे आहे सा. जिद्दचे सदस्य वाढवणे. खोपोली परिसरातील लोक सुजाण आहेत. तेथील तरुणही उत्साही, निरागस, निष्कपट आणि कृतीशील आहेत हे मी पाहिलं आहे. त्यामुळे त्या सर्वांच्या सहभागाने हे सारे घडेल अशी खात्री वाटते.

कशाला हवी संपूर्ण तणावमुक्ती?

सहज गप्पा मारताना आमच्या एक स्नेही विदुषी म्हणाल्या, “डॉक्टर तुमची ही संपूर्ण तणावमुक्तीची थोडी संकल्पना आम्ही वाचली. त्यातली बरीचशी माहिती आम्हाला नव्यानं कळली, परंतु पुष्कळ ठिकाणी विशालता, उदात्तता इत्यादी मुद्दे कळले तरी मनाला भावत नाहीत. आपली मुलं, आपली नाती-गोती आपले आप्तस्वकीय व मित्र ह्या वर्तुळाच्या परीघाबाहेर विचार करणं, ही विशालता, महानता, उदात्तता इत्यादी असेल कदाचित. पण आम्हाला ती नैसर्गिक वाटत नाही. बोजड वाटते. अवघड आणि अवजड वाटते. ती विशालता तणावमुक्तीदायी सोडाच पण तणावकारक वाटते! मग तुम्ही तिचा आग्रह का धरता?”

त्यांचा प्रश्न ऐकून मी क्षणभर दिडमुढ झालो. निरुत्तर झालो. वाटलं की त्यांच्या म्हणण्यात नक्कीच तथ्य होतं. त्याच वेळी मला आठवलं की आमचे एक मित्र एकदा मोठ्या आत्मीयतेनं आणि कौतुकानं मला म्हणाले होते, “तुम्ही अनेक सोप्या सोप्या युक्त्या आणि तंत्र विकसित करून लोकांचा ताण व दुःख कमी करता आहात हे फारच प्रशंसनीय आहे. आजच्या धकाधकीच्या काळात तुमच्या या बिनखर्चाच्या कार्यामुळे गोरगरीबांचं जीवन नक्कीच सुसह्य होईल यात शंका नाही. परंतु तुम्ही एक पथ्य करावं असं मला वाटतं. लोककल्याण, समाजसुधारणा, सामाजिक क्रांती, राजकीय दृष्टीकोन, धोरणं, योजना व त्यांची अंमलबजवणी, सम्यक आरोग्य, सम्यक शिक्षण, सम्यक वैद्यक इत्यादी वैचारिक उपदेशाचे कंटाळवाणे व रटाळ डोस आणि समाजा उमजायला विलष्ट व पचायला जड अशा रूक्ष चर्चा तुमच्या संपूर्ण तणावमुक्तीच्या विवेचनातून आणि कार्यक्रमातून तुम्ही काढून टाका!”

आमच्या त्या खरोखरच सज्जन आणि विद्वान मित्राच्या सल्ल्याप्रमाणेच त्या विदुषीच्या बोलण्यानं माझी आणखी एक फार जुनी आठवण ताजी झाली.

एका सार्वजनिक कार्यक्रमातील सिनेमा व इतर हौसमजेमध्ये सर्वच गोरगरिबांना सामावून घ्यावे व अनाठायी उधळपट्टी करू नये या मागणीसाठी एका उच्चपदस्थाने मला सॅडिस्ट... ठरवलं होतं! लोकांचं सुख, त्यांची मौज मजा, त्यांची वैयक्तिक करमणूक न बघवणारा...अशी माझी खलनायकी प्रतिमा पसरवण्याचा त्यानं प्रयत्न केला होता! ह्या आठवणींच्या आवर्तानी मी जसा ढवळला गेलो, तशी माझ्याच वाचनात आलेली समाजकल्याणाच्या विरोधी बाब माझ्या मनात आली. लोककल्याणासाठी झटणारे स्वामी विवेकानंदांसारखा महापुरुष अल्पायुषी झाला. मधुमेह, दमा, निद्रानाश, सांधेदुखी, जलोदर

यासारख्या दुखण्यांनी त्रस्त झाला. हे आठवंल! ह्या आठवणींनी माझ्या मनात संशय व प्रश्नांची आवर्त उठली. लोककल्याणाचा मुद्दा संपूर्ण तणावमुक्तीचा पाया कसा ठरू शकतो? किंबहुना लोकमान्य टिळक, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर अशा महामानवांना देखील त्यांच्या महानतम व विशालतम ध्येयाच्या प्रवासातच (प्रचंड तणावामुळे?) मधुमेहानं ग्रासलं होतं हे खरं नाही का? ह्या प्रश्नांनी बेजार होतानाच मला माझंच एक वाक्य आठवलं! "लढताना मृत्यू येईल म्हणून घट्यात लपणारा पक्षीही मरतो अन् अन्यायाविरोधात लढणारा जटायूही मरतो. पण घट्यात लपणारा भ्याड मरणापूर्वीच मेलेला असतो तर जटायू मेल्यानंतरही अजरामर झालेला असतो!" व्यक्तिगत आशा-आकांक्षांचं उदात्त उन्नयन होतं तेव्हा वैयक्तिक आणि सामाजिक विकास वेगळे रहात नाहीत! वैयक्तिक जीवनातील सुखाचा परमोच्च क्षण लोककल्याणाच्या भावनेनं भारलेला असतो! व्यक्ति व समाजविकासाच्या एकात्म सिद्धिने हा क्षण सचेतन झालेला असतो! संकुचित सुखदुःखाच्या साचेबद्ध आणि यंत्रवत् घालमेलीवर एकात्म कृतार्थता आणि जीवनाची सार्थकता आरूढ झालेली असते! शारीरिक जीवनयात्रा प्रदीर्घ असो वा अल्पकालीन, व्याधीग्रस्त असो वा धष्टपुष्ट, तथाकथित वैयक्तिक लवडलेली असो वा दुःखांनी धुमसलेली असो... संपूर्ण तणावमुक्तीने ती जीवनयात्रा सार्थकतेतच विसावते. किंबहुना अशा सार्थकतेशिवाय जीवन, क्षुल्लक अडीअडचणींपासून मुक्त असो वा ग्रस्त, ते संपूर्ण तणावमुक्तीपासून वंचितच असते! अशा तऱ्हेनं काही वेळ गेला. मला स्पष्ट जाणवलं की कुणाला आवडो वा न आवडो (वैयक्तिक मर्यादांमुळे!) परंतु संपूर्ण तणावमुक्तीच्या संकल्पनेतून समाजकल्याणाचा मुद्दा काढून टाकला तर ती बिनपायाची इमारत, बिनमुळाचा वृक्ष किंवा प्राणहीन शरीर बनेलं! संकुचित स्वार्थ वा संकुचित मनोभूमिकेतून संकुचित स्वार्थ साधला जाऊ शकतो (कधी इतरांचे नुकसान न करता तर कधी नुकसान करून!) पण आत्मकल्याण व समाजकल्याण म्हणजेच संपूर्ण तणावमुक्ती व जीवनाची सार्थकता कधीही साधली जाऊ शकत नाही!

संपूर्ण तणावमुक्तीच्या संकल्पनेमुळे वैयक्तिक स्वार्थाकडे व पर्यायाने शारीरिक आरोग्य वा कौटुंबिक व आर्थिक स्वार्थाकडे दुर्लक्ष होऊ शकतं हे खरं! पण संकुचित आणि साचेबद्ध जगताना आरोग्य बिघडत नाहीच असं कुठे आहे? आर्थिक नुकसान होत नाही असं तरी कुठं आहे? समष्टिच्या कल्याणाची तळमळ तणावमुक्तीला भाग असूनही तणाव उत्पन्न करते हे जसं खरं तसचं समाजहिताची कळकळ नसली म्हणजे तणाव तयार होत नाहीत असं थोडंच आहे? फुटकळ अडीअडचणी, क्षुद्र स्वार्थ आणि क्षुल्लक दुखणी वा गैरसोयी देखील ताण निर्माण करतातच ना? आणि तेच तणाव (संकुचिततेमुळे पर्वतप्राय भासणारी) दुःखं तयार करतातच ना?

संपूर्ण तणावमुक्तीतील समाजहिताच्या मुद्द्यामुळे पुष्कळदा वैयक्तिक उणीवांवर बोट ठेवून ती संकल्पनाच उपहासिली जाते हे जसं खरं तसंच नफा केंद्रित व्यक्ती, संस्था, संघटना व शासनातील व समाजातील प्रवृत्तींकडून संपूर्ण तणावमुक्तीच्या उपक्रमाला मागणी नसते व त्यामुळे अमर्याद आणि अफाट पैसा मिळणे अवघड असते हे देखील खरं आहे. त्यामुळे जवळचे-दूरचे पुष्कळजण उपेक्षा करू शकतात हेही नाकारता येत नाही! संपूर्ण तणावमुक्तीत सनसनाटी नसल्याने प्रसारमाध्यमेदेखील तुमची उपेक्षा करू शकतात हेही खरं आहे. संकुचित स्वार्थ व अहंकार पोसण्यासाठी संपूर्ण तणावमुक्तीचा

उपयोग करता येत नसल्याने बहुसंख्य तिच्याकडे पाठ फिरवू शकतात व तुम्ही विफल होऊ शकता, खचू शकता यात देखील संशय नाही.

परंतु हे सारं काही असलं तरी ज्याला संपूर्ण तणावमुक्तीची संकल्पना आत्मसात करता येते तो ते अमृतपान करत राहतो हे देखील त्रिवार सत्य आहे! पण तरीही संपूर्ण तणावमुक्तीचा मार्ग प्रशस्त होतो असं नव्हे. अध्यात्माच्या वाङ्मयातील अहंकाराचे विवरण वाचता वाचता आणि कर्मफलसिद्धांत अभ्यासता अभ्यासता, समाजाचे हित साधण्याचा प्रयत्न करणे, हे देखील अहंकारमूलक आहे की काय असा संभ्रम तयार होऊ शकतो! ह्यामुळे संपूर्ण तणावमुक्तीचा अभ्यास, आचरण, अनुभव आणि अविष्कार यात प्रचंड उत्पात होतात. सारं काही ढासळून आणि उन्मळून पडतं! त्यातच, जग हे असंच चालायचं असेल तर आपण तरी का तडफड करा त्यापेक्षा कुठल्यातरी धुंदीत रहावं, मेंदू बधीर करून जगावं, अशीही भावना मूळ धरू शकते! मूलतः उदात्त आणि विशाल वृत्तीला पोषक अशी परिस्थिती अशा परिस्थितीला आवश्यक अशी निःस्पृह आणि शुद्ध प्रवृत्ती विकसित करण्याचा प्रयत्न करणं म्हणजे संपूर्ण तणावमुक्तीची प्रक्रिया! ह्या प्रक्रियेमध्ये पुन्हा पुन्हा वैयक्तिक स्वार्थमूलक व अधोगामी वादळाचे तडाखे खाऊन रक्तबंबाळ होण्यापेक्षा "हे सारं सोडून द्यावं असं वाटू शकत. कारण उथळ व बाजारबुणग्याच नव्हे तर सज्जन व्यक्तींकडून देखील सुखानं जगावं, साऱ्यातून निवृत्त व्हावं, काहीचं कार्य मेल्यानंतर देखील पूर्ण होत नाही मग त्रागा करण्यात काय अर्थ?" "संकल्पशून्यता म्हणजेच मुक्ती, त्यामुळे ध्येयाचा त्याग करावा" अशा तऱ्हेचा उपदेश ऐकायला मिळतो! सर्वकष न्हास व नाश करणाऱ्या स्वार्थांध योजना आणि कार्यक्रम राबवणारे सत्तांध आणि मानसन्मानामुळे चेकाळणाऱ्या, पाघळणाऱ्या आणि हुरळून जाणाऱ्या व रॅलमरच्या झगमगाटानं आणि पैसा व प्रसिद्धीने दिपणाऱ्या, बावचळणाऱ्या आणि बहकणाऱ्या तथाकथित बुवांचे व अध्यात्माचे लोंढे हातात हात घालून नाचत आणि गात आत्मप्रौढीत मशगुल असतात! परंतु आमच्या विदुषी स्नेही आणि आमच्या विद्वान सज्जन मित्राप्रमाणेच बहुसंख्य लोक विशालता व उदात्तता नाकारत संपूर्ण संकुचित अस्तित्वाच्या बेड्या मध्ये स्वतःला आणि संपूर्ण तणावमुक्तीलाही बंदिवान बनवण्यात सहभागी होतात! हे शल्य जिद्दारी लागतं!

पण अध्यात्म आणि भक्तीचीही अवनती करणाऱ्या आणि देवालाही दलाल बनवणाऱ्या ह्या गदारोळात संपूर्ण तणावमुक्तीचं आकलन आणि अनुभव अधिकाधिक खोल खोल जसा जातो तेव्हा आपल्या स्वधर्मकर्तव्याची अधिकाधिक चेतनादायी जाणीव होते. त्याचप्रमाणे प्रत्येक व्यक्तीमध्ये विकसित व विशाल होण्याची बीजं आहेत. याची आश्वासक प्रचीती येऊ लागते! लहान मुलांना 'वयात येणं' नको वाटलं तरी ती वयात येतातच हे जसं नैसर्गिक सत्य आहे आणि कळीचं फूल होणं हे जसं क्रमप्राप्त आहे त्याचप्रमाणे आज सत्ता, पैसा, कीर्ती, मानमरातब, स्तुती, ताकद, करमणूक आणि पलायनवादात मशगुल झालेले देखील आपल्या विदुषी आणि मित्रांसारखे लोक देखील आज ना उद्या संपूर्ण तणावमुक्तीत समरस होतील हे क्रमप्राप्त आहे याची हमी मिळते. लाखो व्यक्ती व संस्था कळत नकळत आणि संपूर्ण तणावमुक्तीची आपली पुस्तके वाचून वा न वाचून या क्रमप्राप्त प्रक्रियेचे भाग बनताहेत व बनणार आहेत याची खात्री पटते!

वेदना आणि वैफल्याच्या चिखलातून स्वधर्मपालनाची उर्मिरूपी कमळे फुलतात! आजूबाजूच्या आणि

अंतरंगातल्या विघटनकारी, विनाशकारी विभ्रमातून व्यक्ती आणि विश्वाच्या विकासाचा सूर्योदय दिसू लागतो! आश्वस्त करू लागतो!

साहजिकच संपूर्ण तणावमुक्तीची संकल्पना विकण्यासाठी वा तिचे आक्रमक मार्केटींग करण्यासाठी आलेल्या टीप्स आणि सूचनांचे यथायोग्य मूल्य ध्यानी येते. जाहिरातबाजी, पत्रके, प्रसिद्धी माध्यमांची मनधरणी, व्याख्याने देण्याचा हव्यास, कार्यशाळा घेता याव्या यासाठीची उठावेव, त्यासाठी पुस्तके वाचून श्रोत्यांना प्रभावित करण्याची अहमहमिका, त्यासाठी सूटबूट घालून नटण्याचे व पॉवर मार्केटींग करण्याचे तंत्र, कार्यशाळा चांगली व्हावी यासाठी तयार करण्याचे पॉवर पॉईंट, चार्टस् इत्यादी उपद्व्याप हे सारे निरर्थक वा दुय्यम बनते. संपूर्ण तणावमुक्तीचा अभ्यास, आचरण, अनुभव आणि अविष्कार हा धंदा नव्हे किंवा धर्मादाय कार्यही नव्हे, तर हा सारा उपक्रम किंवा कार्यक्रम म्हणजे सर्वांच्या जीवनाचा अविभाज्य (Inseparable) असा श्वासोच्छ्वास आहे! निसर्गतःच सर्वांना जगवणारा व जागवणारा असा तो जीवनाचा गाभा आहे (त्या त्या व्यक्तीला हे जाणवो अगर न जाणवो व ती व्यक्ती ते मान्य करो वा न करो) हे मनात दृढमूल होतं. आपण निमित्तमात्र आहोत म्हणजे काय याचं पुन्हा एकदा नव्यानं आकलन होतं. तक्रार, नकार, नाराजी, अड्डाहास, चीड, अस्वस्थता, व्याकुळता, असहायता, खिन्नता, अढी, उपरोध, संशय, चिंता... इत्यादी सारं विरून जाऊ लागतं. अविरोध आस्था आणि आत्मीयता यातून स्वधर्मपालनाची (आपल्याला अत्यंत प्रियकर व श्रेयस्कर अशा आचार विचारांची) उर्जा उत्कटपणे पुन्हा स्फुरते व दुथडी भरून प्रगट होऊ लागते.